

CZASOPISMO INDEKSOWANE
NA LIŚCIE CZASOPISM
PUNKTOWANYCH MNiSW
6 PKT. (LISTA B, LP. 1365)

RECENZOWANE
CZASOPISMO NAUKOWE
POŚWIĘCONE ZAGADNIENIOM
WSPÓŁCZESNEJ HUMANISTYKI
I NAUK SPOŁECZNYCH

CZŁONKAMI REDAKCJI
I RADY NAUKOWEJ
SĄ UZNANI BADACZE
Z POLSKI
I ZAGRANICZY

PROSOPOON

HUMANUM Instytut Studiów Międzynarodowych
i Edukacji w Warszawie

24 (3) / 2018

Prosopon

Europejskie Studia Społeczno-Humanistyczne

Wydawca / Publisher:
Instytut Studiów
Międzynarodowych
i Edukacji HUMANUM
www.humanum.org.pl

24 (3) 2018
ISSN 1730-0266

COPYRIGHT © 2018 BY
PROSOPON
ALL RIGHTS RESERVED

Spis treści

BEÁTA BALOGVÁ, VIERA BILASOVÁ: Dôstojné starnutie optikou kvality života v podmienkach Slovenska	5
MARTA SILVA TELES PARENTE DA COSTA, RAMIRO DÉLIO BORGES DE MENESES: A idade de Ouro da Medicina Islâmica: evolução e declínio	17
PAWEŁ CZARNECKI: Effective Management of a Project Team – Foundations	37
DIANA CAROLINA PRADILLA RANGEL, RAMIRO DÉLIO BORGES DE MENESES: Ética y Ecología : la moral de una ciencia interdisciplinar	51
MÁRIA MARINICOVÁ: Strach z pohľadu vied o človeku	77
SALA KAROLINA, SELWON ADAM: Możliwości zastosowania data mining w sektorze opieki zdrowotnej	85
RAMIRO DÉLIO BORGES DE MENESES: According to Newton, the evolution of Classical Physics: epistemological point of view	93
IVICA GULÁŠOVÁ, JOZEF BABEČKA, LADA CETLOVÁ: Výživa u dětí s onemocněním srdce	107
MICHAELA SKYBA: Aktuálne výzvy pre teóriu a prax školskej sociálnej práce	117

Spis treści – cd.

ZENON WAJDA: Znaczenie strategii i konkurencyjności w aspekcie strategii konkurencji przedsiębiorstwa	125
ТУРАВЕЦ Н.Р.: Методологические аспекты научных исследований в области музыкальной педагогики	137
ЩУРОВ Е.А.: Факторы профессионального саморазвития личности в процессе вузовского образования	143
DARIUSZ KRZĘCIO, PAULINA SYGA: Niedostosowanie społeczne młodzieży / <i>Social maladjustment of teenagers</i>	149
JAKUB MASZKIEWSKI: Armia Krajowa w polskiej polityce historycznej / <i>The Home Army in Polish historical policy</i>	167

Beáta Balogová

Viera Bilasová

University of Presov, Slovakia

Dôstojné starnutie optikou kvality života v podmienkach Slovenska / *Chances and limits of dignified aging in the conditions of Slovakia*

Abstract

The paper focuses on searching for relationships and conditions of the seniors' status in Slovakia in the context of transformation processes that had significantly weakened their social securities, their meaning of the life and had them shifted into "surviving". The solution seems to be intergenerational solidarity, using their social capital as a part of own life experiences' capitalisation process. The standard of living in the EU, achieved health and social standards including the rights to a dignified and full-fledged seniors' life, are one of basic human rights and its observance should be a legal and moral duty of every democratic country. The authors offer the results of empirical research on the quality of seniors' life in conditions of Slovak conditions in comparison with the Pan-European area.

Key words: Social capital, Quality of life, Senior, Ethics, Morality.

ÚVOD

V úvode je potrebné zdôrazniť, že nie je možné obsiahnuť všetky problémové oblasti spojené s procesom starnutia seniorov, napriek tomu je možné vymedziť dva prístupy k jeho skúmaniu skúmania. Prvú skupinu tvoria situácie, ktoré vznikajú spravidla nevyhnutne a je možné sa na ne pripraviť, či už prostredníctvom opatrení sociálnej politiky, alebo kvalitne realizovaných intervencií sociálnej práce. Tu patrí celá plejáda opatrení európskej sociálnej politiky vo vzťahu k seniorom, kde môžeme zaradiť problematiku európskych rokov, ktoré slúžia na zdieľanie sociálnych priorít v európskom priestore a sú konkrétnou formou procesu europeizácie. Problematika europeizácie sa môže premietiť do sociálnej práce, osobitne do práce so seniormi rozličným spôsobom. Môže ísť o uznanie globálneho rozmeru sociálnych problémov, ktorým v súčasnosti čelia

európske krajiny, a to bez ohľadu na skutočnosť, aký typ sociálneho štátu, vrátane postavenia sociálnych pracovníkov, v ňom uplatňujú (Repková 2008). Tieto problémy a typy sociálnych rizík sa reflektujú ako priority v obsahu sociálnej politiky realizovanej na mnohých úrovniach (medzinárodnej, národnej, regionálnej a lokálnej), rozličnými aktérmi (napr. štátne orgány, samospráva, občianske združenia, záujmové a profesijné združenia) a rozličnými spôsobmi (napr. dávkové schémy, poradenské a iné služby, svojpomoc, dobrovoľníctvo). Sociálno-politické priority sa následne premietajú do legislatívnych noriem, čím zabezpečujú prepojenosť obsahu a foriem intervencií v pomáhajúcich profesiách s konkrétnymi potrebami spoločnosti, jej skupín a jednotlivcov. Druhú skupinu predstavujú nezvládnuté problémy seniora v rovine individuálnej, ktorých existenciu nevieme predikovať, a tak zvládnutie patrí do oblasti individuálnej profesijnej intervencie sociálneho pracovníka a samotného klienta a jeho kvality života. Tá si vyžaduje aplikáciu širokej plejády teórií, prístupov, metód a procedúr v kontexte paradigiem sociálnej práce s idiografickým rešpektom voči klientovi. Za dôležitý krok v kontexte sledovanej problematiky považujeme aj vymedzenie metodologických východísk vo vzťahu k chápaniu všeobecných (globálnych, spoločenských, ľudských) a špecifických či jedinečných (lokálnych, konkrétnych) dimenzií problémov sociálneho významu s dosahom pre život seniora.

DEMOGRAFICKÉ A SOCIÁLNO-POLITICKÉ ASPEKTY STARNUTIA

Hrozba masového starnutia sa v histórii civilizácie vyskytla po prvýkrát a spôsobila, že sa v 21. storočí dostávajú do popredia otázky starnutia a staroby, a majú svoje konzekvencie takmer vo všetkých oblastiach spoločenského života. Početné zastúpenie starších ľudí v populácii patrí k najzávažnejším demografickým charakteristikám súčasnej spoločnosti a začína sa prejavovať svojimi dôsledkami i v našich podmienkach. Pokles počtu detí a rast počtu starších ľudí je pre ľudstvo nový fenomén, ktorý je spojený s celým radom závažných sociálnych, psychologických a ekonomických dôsledkov, ktoré významne ovplyvňujú život jednotlivcov ako i celej spoločnosti. Vaňo (2004) upozorňuje na skutočnosť, že populačné starnutie je dôsledkom aktuálneho demografického vývoja vo všetkých vyspelých krajinách. Predovšetkým je spôsobené znížením pôrodnosti, primárne však ide o dôsledok súčasného životného štýlu a s ním spojeného reprodukčného správania obyvateľstva, ktoré je charakteristické tým, že sa znižuje natalita a ľudský život sa predlžuje. Dôsledkom sú zmeny vo vekovej štruktúre obyvateľstva, znižovanie detskej zložky obyvateľstva a zvyšovanie obyvateľstva v poproduktívnom veku. ožňo súhlasí s názorom, že „na Slovensku sme už dlhší čas svedkami zásadnej zmeny, ktorá vyvoláva radosť i obavy: starneme. Nielen ako jednotlivci, ale aj ako krajina“ (Bútorová, 2013, s. 7).

Podľa demografickej prognózy bude demografická krivka v Slovenskej republike vrcholiť okolo roku 2055. Kým v roku 2002 pripadalo na 1 obyvateľa v poproduktívnom veku 6 obyvateľov v produktívnom veku, do roku 2055 sa tento pomer zníži na 2 obyvateľov v produktívnom veku (Rievajová, Sika a Husáková 2012). Autori ďalej zdôrazňujú, že zmeny vo vekovom zložení obyvateľstva prezentuje

aj index ekonomického zaťaženia, ktorý vyjadruje mieru zaťaženia obyvateľstva z hľadiska pomeru jeho produktívnej a neproduktívnej zložky. Odráža prudký pokles detskej zložky populácie, pozvoľný nárast zastúpenia poproduktívnej časti obyvateľstva a vstup početnej generácie narodenej v sedemdesiatych rokoch do vekovej skupiny 15 - 60 rokov. Kým v roku 2009 pripadalo v Slovenskej republike na 100 obyvateľov v produktívnom veku 38 ekonomicky závislých osôb, v roku 2025 sa očakáva vzrast hodnoty tohto ukazovateľa na 51,90. Odborníci na základe prognostických analýz očakávajú, že populačné starnutie na Slovensku bude jedno z najintenzívnejších v rámci celej Európskej únie. Naša krajina povedané slovami Bútorovej (2013, s. 7) „sa zmení z najmladšej na najstaršiu v Európskej únii. Demografi konštatujú, že tento proces je v najbližších desaťročiach nezvratný“. V tejto súvislosti možno predvídať, že sa tento proces starnutia nezastaví skôr ako v roku 2050 (Vaňo, 2014), a súčasne treba dodať, že štát nemá zatiaľ k dispozícii nástroje na zvrátenie, ba ani na spomalenie tohto trendu. Spoločnosť by mala vynaložiť maximálne úsilie a využiť všetky (aj keď obmedzené) možnosti na zvyšovanie pôrodnosti. Opatrenia v tejto oblasti musia byť komplexné a dlhodobé stabilné. Mali by ovplyvniť celú spoločenskú klímu, vrátane zvýšenia spoločenského statusu dieťaťa a rodičovstva, čo by mohlo následne prispieť aj k zlepšeniu postavenia seniora v spoločnosti. Zrejma je i priama úmera medzi nárastom pôrodnosti a znížením dynamiky populačného starnutia, čím sa predpokladá i skrátenie jeho trvania.

STARNUTIE AKO PERSPEKTÍVA ŽIVOTNEJ DRÁHY

Univerzálnosť starnutia a ohraničenosti trvania ľudského života predstavujú problémy, pre ktoré musí každá spoločnosť hľadať riešenia a ktoré budú zároveň reflektovať aj ostatné štrukturálne charakteristiky spoločnosti. Aby bolo možné uchopiť a vysvetliť pravidelnosti a odchýlky v životných udalostiach a ich dynamiku, bolo potrebné nájsť vhodný pojmoslovný a konceptuálny rámec. Ako dostatočne akceptovateľný, i keď nie jediný v slovenských podmienkach, sa javí koncept životnej dráhy, autorstvo ktorého sa pripisuje L. D. Cainovi (1987, in: Piscová et al. 2014). Za prioritu tohto konceptu možno považovať holistický model prístupu k celej problematike procesu starnutia populácie. V rámci konceptu skúmania a vymedzenia životnej dráhy sa individuálne životy vnímajú ako dynamické prvky sociálnej štruktúry čo prinieslo posun od vekového statusu k *vekovo stratifikačnej perspektíve*. Perspektíva životnej dráhy sa ukázala ako konštruktívny teoretický rámec, ktorý umožňuje venovať pozornosť individuálnym pohybom či zmenám medzi pozíciami, ktoré sú pretkané životnými trajektóriami ostatných členov rodiny a sú lokalizované v sociálnom a historickom čase. Hlavné východiská tohto prístupu spočívali na troch premisách, ktoré predstavovali aj jadro teórie životnej dráhy (Piscová et al. 2014:

- 1) vývojová zmena a starnutie predstavujú kontinuálny proces;
- 2) zmeny sú vzájomne prepojené v oblasti sociálnej, psychickej a biologickej;
- 3) vývoj životnej dráhy je multideterminovaný.

Na základe tohto prístupu sa ukázalo, že vzájomné interakcie významne súvisia

so sociálnym a chronologickým vekom. Individuálna životná dráha a jej perspektívy ako zdôrazňuje autorka, je vnímaná ako výslednica vzájomných interakcií medzi jedincom a spoločnosťou, ktorú reprezentujú individuálne sociálne siete, ako aj celospoločenský inštitucionálny rámec odvodený od hospodárskej produkcie. Koncept životnej dráhy možno potom sledovať v pozícií *metodologickej paradigmy*, v rámci ktorej je životná dráha vnímaná ako *sociálny fakt*.

Ako dodávajú mnohí autori, komplexnosť a systematickosť takého prístupu si vyžaduje v súvislostiach skúmaného fenoménu životnej dráhy aj sledovanie vývinového potenciálu, ktorý napomáha orientácii seniora na zachovanie vlastnej identity, a to úzko súvisí s integritou jeho vlastného ega. Na ňu nadväzujú *zisky a straty*, v rámci ktorých je dôležité prijať zmeny, ktoré so sebou starnutie prináša a zachovať si identitu. Skúmanie v kontexte týchto úvah dospieva, že starnutie je proces rastu, ktorý je podporovaný *vnútornou silou*. Gruss (2009) vnútornú silu nazýva *vývinovým potenciálom* a domnieva sa, že na základe spoločenského pokroku a osobného nasadenia jedinca je dnes možné starnutie a starobu lepšie utvárať. Plasticita, ako prevažujúci štýl myslenia, sa tak stáva platformou prístupu k problematike seniora v kontexte jeho motivácie a aktivizácie. Táto plasticita sa historicky prejavuje nielen stále sa predlžujúcou priemernou dĺžkou života, ale i tým, že dnešní mladší starí sú na tom lepšie než rovnako starí ľudia v minulej generácii. Dnešní sedemdesiatnici sú napríklad telesne a duševne rovnako zdatní ako šesťdesiatpäťroční, alebo dokonca ako šesťdesiatnici. Ďalším významným zistením je, že ani krivka našich duševných schopností, inteligencie a pamäti nemá iba klesajúcu tendenciu. Práve naopak. V prípade niektorých kategórií inteligencie zaznamenávame rast, napríklad u kryštalickej inteligencie.

Súčasne pri využívaní konceptu životnej dráhy je potrebné poukázať na jej *normatívnu dimenziu* (Kohli, 1986, in: Piscová et al. 2014, s. 48). Autor definuje štyri hlavné posuny v životných dráhach ku ktorým došlo v období ostatných tristo rokov v západných spoločnostiach, aj keď sa tu naskytá otázka súhlasu, či nesúhlasu s autorom. Prvá zmena, označovaná ako *temporalizácia*, spočíva v posune od vnímania veku ako kategorického statusu ku schéme, že životné obdobie predstavuje jednu z dôležitých štrukturálnych charakteristík. Druhým posunom je štandardizácia normatívnej životnej dráhy označovaná termínom *chronologizácia* ako súčasť všeobecnejšieho procesu *individualizácie*, ktorý predstavuje tretí posun, keď sa jedinec vymaňuje z rozličných statusových väzieb ako je rodina, lokalita apod. Stáva sa tak súčasťou nových sociálnych programov, ktoré sú zamerané na jednotlivca ako na základnú jednotku sociálneho života. Zo životov kategorizovaných sa stávajú životy chronologizované a individualizované. Štvrtý posun sa týka utvárania životnej dráhy v systéme práce, ktorý v spoločnosti prevláda a ktorý významne ovplyvňuje podobu životnej dráhy. Takýmto najrozšírenejším organizačným princípom je zamestnanecký systém práce, ktorý z hľadiska časového usporiadania prebieha v rámci tripartity „*príprava – aktivita – odpočinok*“. Autor neskôr dopĺňa ešte piaty okruh, ktorý sa týka vzorov pravidiel utvárajúcich životnú dráhu. Nachádza ich na dvoch odlišných úrovniach sociálnej reality. Jednou z nich je pohyb jednotlivcov počas života v zmysle *režania pozícií alebo kariér*. Druhou rovinou sú biologické perspektívy a konanie jednotlivcov. Životná dráha

sa tak stala pri prechode z modernej spoločnosti omnoho segmentovanejšou, zároveň sa znížila podobnosť životných fáz. Jednotlivé fázy sa stali rozdielnejšími a prechody z jednej etapy do druhej sa výrazne skrátili. Významným zistením je, že autor nepovažoval normatívnu životnú dráhu za univerzálny model a podčiarkoval význam hospodárskych a spoločenských podmienok. Rozdielnosť súčasnej individualizácie od občianskej videl v tom, že dnešná individualizácia prebieha na štátom regulovanom pracovnom trhu a na fungujúcom systéme podporných opatrení na zvýšenie blahobytu. A práve na tomto základe sa generalizovali moderné životné dráhy, aby sa stali spoľahlivými, sociálne vymáhateľnými individuálnymi nárokmi.

DÔSTOJNÝ A PLNOHODNOTNÝ ŽIVOT SENIOROV

Dynamika spoločenského vývoja v súčasnosti ovplyvnila, a to snáď najvýraznejšie, postavenie a spôsob života seniorov. Napriek priepastným rozdielom v materiálnom a sociálnom zabezpečení tejto skupiny obyvateľstva v porovnaní s vyspelými západnými krajinami sa javí v slovenských podmienkach ako aktuálny fenomén humánny prístup a rešpektovanie ich ľudskej dôstojnosti. Nejasná rola starých ľudí, spolu s civilizačným zlomom spojeným so zmenou hodnôt a vzorcov správania v medziľudských vzťahoch stavia tento problém do novej polohy aj pre prax sociálnej práce. Ide o etickú dimenziu problematiky, ktorá reflektuje morálnu dimenziu života ako významný faktor súčasnej doby a vyzýva k hľadaniu nových podôb medzigeneračnej solidarity. Možno len súhlasiť s názorom, že aj keď sa rôznymi spôsobmi usilujeme o ľudskosť v našich životoch, ostáva otvorenou otázka ako zvládať konkrétnu podobu „človečiny“ (Smitka, 2009), ktorá je vlastná každému z nás. Rešpekt a úcta sú bazálnym prejavom ľudskej dôstojnosti, o ktorú sa usilujeme celý život a v starobe sa vynára ako motivácia či úloha na pestovanie starostlivosti o seba, vzťahu k sebe, ale aj k iným. Takáto morálna motivácia je spojená s predstavou zmysluplnosti a spokojnosti života.

Proces starnutia a staroba (sénium) má svoje zvláštnosti i limity a ako súčasť života society naráža nie na príliš priaznivú atmosféru. Súčasná spoločnosť je zvlášť z etického pohľadu nepripravená na fenomén starnutia a staroby, a to kvalitatívne aj kvantitatívne. Ostáva sa len pridať k názoru, že snáď ekonomická prosperita, ústretové postoje a angažovanosť pomáhajúcich profesií pomôžu posilniť pozitívny rozvoj v tejto oblasti medziľudských vzťahov (Smitka, 2009, s. 139). Seniori bojujú s mnohými problémami (zdravotné, sociálne, psychické, komunikačné) a boj o prijatie vlastného obrazu starnutia možno považovať skôr za prejav ich múdrosti a statočnosti, než za slabosti. Sebapoznanie a sebahodnotenie, prijatie zmeny role v sociálnom prostredí, uvedomenie si vlastných možností i hraníc napomáha hľadaniu zmyslu ich existencie. Takéto seba prijatie vlastného obrazu treba považovať za znak ich sily. Motivácia k takémuto druhu reflexie či sebareflexie, prebudenie poznania a participácie na prístupnej aktivizácii života, usmernenie k nevyhnutnej adaptácii na nové požiadavky patrí k tým intervenciám, ktoré sa očakávajú od sociálneho pracovníka aj v slovenských podmienkach.

METODOLÓGIA A VÝSLEDKY REALIZOVANÉHO VÝSKUMU

Pri skúmaní problematiky vychádzame z premís na meranie subjektívnej pohody, ktoré súvisia s analýzou komponentu osobnej spokojnosti a jej merateľnosti. Tomuto účelu zodpovedá aj dotazník Dienera (2000). Pritom je potrebné merať aj komponent osobnej spokojnosti, ktorý bol za týmto účelom vytvorený austrálskym autorom Cummins (2001) a preložený Džukom (2002), ktorý umožňuje merať Osobnú spokojnosť a Spokojnosť so životom na Slovensku. Potreba vytvorenia subjektívnych indikátorov životnej spokojnosti je zapríčinená veľmi slabou predpovednou schopnosťou objektívnych indikátorov pre oblasť subjektívnej kvality života. Pre meranie subjektívnej životnej spokojnosti má význam stav homeostázy. Stav homeostázy funguje na nešpecifickej, abstraktnej úrovni, sledovanej v použítom dotazníku otázkou: „Ako ste spokojný so svojim životom ako celkom?“ Odpoveď respondentov odráža presne úroveň homeostázy. Táto úroveň má nasledovné charakteristiky: je pozoruhodne stabilná (dobré alebo zlé udalosti ovplyvňujú túto úroveň len krátkodobo), bod rovnováhy je v oblasti spokojnosti (na škále 0 -100, kde 0 je úplná nespokojnosť a 100 úplná spokojnosť je bod v oblasti 50 -100). Kým spokojnosť so životom „ako celkom“ je približne bod homeostázy, jednotlivé dimenzie sa líšia. Zisťované je to prostredníctvom otázky: „Ako ste spokojný so svojim zdravím?“ Táto otázka je zameraná na všeobecné, ale identifikovateľné aspekty života, pritom viac špecifikovaná informácia spôsobuje väčšie odchýlky. Otázka o živote ako celku teda nemá výpovednú hodnotu o jednotlivých dimenziách. Podobne je to vo vzťahu osobná - spoločenská (blízka - vzdialená) dimenzia. Keďže účelom homeostázy je udržiavať pocit osobnej spokojnosti, vplyv všeobecných pozitívnych väzieb sa oslabuje vo vzťahu k rodine a priateľom a veľmi sa redukuje vo vzťahu k širšej spoločnosti. Existuje teda nízka citlivosť pri osobných, abstraktných hodnoteniach a vysoká citlivosť pri vzdialených a špecifických hodnoteniach. Platí to za predpokladu, že homeostáza nie je narušená. Ak okolnosti homeostázu narušia, vznikajú odchýlky aj na úrovni osobno-abstraktnej.

V roku 1995 bol uskutočnený výskum v Austrálii. Výsledky tohto výskumu ukazujú, že životná spokojnosť populácie v západných krajinách je priemerne 75% z celkovej škály s so štandardnou odchýlkou len 2,5%. Celková životná spokojnosť je predpokladaná v úzkom rozsahu 70%-80%. Austrálsky výskum skúmal základné hypotézy: Ak je homeostáza bez hrozby alebo tlaku externých síl, odchýlky životných okolností budú mať len minimálny vplyv na spokojnosť so životom ako celkom. Výsledky jednotlivých domén, ktoré tvoria každý index budú v priemere nižšie ako abstraktne „život ako celok“. Vplyv homeostázy sa znižuje, keď sa položky stávajú menej osobnými. S rastúcou špecifickosťou cieľov hodnotenia rastú odchýlky. Úroveň spokojnosti s jednotlivými doménami môže rásť, ležať v rámci, alebo presahovať homeostatický rozsah 70-80%. Všetky hypotézy Austrálskeho výskumu boli sa potvrdené, čo znamená, že existuje vysoká osobná spokojnosť s kvalitou života v týchto krajinách čo ukazujú hodnoty až 75%.

HLAVNÝ CIEĽ VÝSKUMU

Cieľom nášho výskumu bolo zisťovanie kvality života seniorov/iek pred a po odchode do dôchodku. Kvalitu života chápeme ako subjektívnu kategóriu, ktorá je ovplyvňovaná množstvom objektívnych podmienok. Zámerom výskumu bolo zistiť **osobnú spokojnosť** so životom a **spokojnosť so životom na Slovensku** u seniorov/iek a zároveň zistiť podiel sociodemografických faktorov na determinácii osobnej spokojnosti a spokojnosti so životom na Slovensku. V hypotézach sme predpokladali, že pripravovaní seniori/ky budú vykazovať vyššiu osobnú spokojnosť so životom a vyššiu spokojnosť so životom na Slovensku pri odchode do dôchodku než nepripravovaní seniori/ky. Zároveň sme predpokladali, že kvalita života pripravovaných i nepripravovaných seniorov/iek bude súvisieť s ich demografickými charakteristikami, konkrétne: bude u seniorov odlišná ako u senioriek; bude súvisieť s miestom bydliska; bude odlišná u zdravých a chorých seniorov/iek a bude súvisieť s finančnou situáciou seniorov/iek.

METODOLOGICKÉ VÝCHODISKÁ

Ako nástroj na meranie ďalších dimenzií kvality života osobnej spokojnosti a spokojnosti so životom na Slovensku u seniorov sme zvolili metódu dotazníka s názvom **Slovenský index kvality života (SIQZ)** autorov R. A. Cummins et. al. (2001), už spomínaný dotazník autorov, ktorý vznikol v rámci medzinárodnej spolupráce medzi Slovenskom, Mexikom a Austráliou. Autori pri tvorbe vychádzali z výskumnej premisy E. Dienera, ktorý odporúča zisťovať kvalitu života na podklade merania subjektívnej pohody u súčasne aj zisťovania spokojnosti so životom. Dotazník je v prípade skúmania **Osobnej spokojnosti** zložený zo súboru siedmych otázok, ktorými sa respondentov pýtame na to, ako sú spokojní so svojou životnou úrovňou, so zdravím, s tým, čo sa im v živote darí dosahovať, s osobnými vzťahmi, s osobnou bezpečnosťou, so životom v spoločenstve a s istotou do budúcnosti. V prípade **Spokojnosti so životom na Slovensku** sa dotazník skladá zo šiestich otázok, ktorými zisťujeme spokojnosť s ekonomickou situáciou, so stavom prírodného prostredia, s vládnutím, s podnikaním a s národnou bezpečnosťou na Slovensku. Na hodnotenie je im poskytnutá jedenásť bodová škála od 0-10, kde 0 znamená úplnú nespokojnosť, 10 vyjadruje úplnú spokojnosť a 5 bodov predstavuje neutrálnu hodnotu. Tento dotazník podľa vyjadrení autora a jeho prekladu bol na Slovensku použitý v roku 2003 po prvý krát. Na vyhodnotenie nástroja výskumu sme použili faktorovú analýzu. Pre lepšiu interpretáciu zistených výsledkov sme vytvorili škály osobnej spokojnosti nasledovne: 0 - 24 silne podpriemerná, 25 - 31 mierne podpriemerná, 32 - 47 priemerná, 48 - 56 mierne nadpriemerná a 57 - 80 silne nadpriemerná. Na interpretáciu zistených výsledkov v prípade spokojnosti so životom na Slovensku sme vytvorili nasledovnú škálu: 0 - 13 silne podpriemerná spokojnosť, 14 - 28 mierne podpriemerná spokojnosť, 29 - 42 priemerná spokojnosť, 43 - 57 mierne nadpriemerná spokojnosť a 58 - 70 silne nadpriemerná spokojnosť.

VÝSKUMNÁ VZORKA

Výskum bol uskutočnený na vzorke 123 osôb z toho bolo úplných 118 dotazníkov. Výskumnú vzorku z hľadiska rodu tvorilo 69 žien a 44 mužov. V rámci výskumu sme si vytvorili dve skupiny. Prvú skupinu tvorilo 60 členovia Denných centier (pôvodný názov Klub dôchodcov) v Prešove, u ktorých posledný zamestnávateľ nevykonával systematickú prípravu na vstup do dôchodku a druhú skupinu 58 respondentov tvorili zamestnanci podniku U. S. Steel v Košiciach. Tento podnik v rámci politiky riadenia ľudských zdrojov vykonáva systematickú profesionálnu prípravu na vstup do dôchodku pre svojich zamestnancov. Z celkového počtu oslovených účastí na výskume odmietli 2 respondenti. Respondentov výskumu sme získavali na základe náhodného výberu, podľa premennej so zámerným kľúčom, to znamená, že prvú skupinu tvorili osoby, u ktorých zamestnávateľ neuskutočňoval prípravu na dôchodok a druhú skupinu, u ktorej sa príprava vykonávala.

VYBRANÉ VÝSLEDKY VÝSKUMU

Na meranie **Osobnej spokojnosti** sme zvolili prvú časť dotazníka SIQZ, ktorá merala osobnú spokojnosť so životom u nami vytvorenej skupiny nepripravovaných seniorov na vstup do dôchodku (NS, skupina č. 1) a pripravovaných seniorov na vstup do dôchodku (PS, skupina č. 2) v rozsahu od 0 – 10, kde miera 10 vykazuje najvyššiu hodnotu osobnej spokojnosti u seniora. Nepripravovaní seniori (NS, skupina č.1) vykazujú hodnotu celkovej osobnej spokojnosti 1948 s priemernou hodnotou 32,47 a štandardnou odchýlkou 13,07. Pripravovaní seniori (PS, skupina č.2) udávajú hodnotu celkovej osobnej spokojnosti 2368 s priemernou hodnotou 40,83 a štandardnou odchýlkou 10,64.

Nasledujúca tabuľka č. 1 udáva osobnú spokojnosť, počet respondentov, priemernú hodnotu a štandardnú odchýlku.

Tabuľka č.1. Osobná spokojnosť

Celková osobná spokojnosť				
	Hodnoty celkom	Počet ľudí (N)	Priem.hodn.(X)	Štand.odch.(S)
1. skupina	1948	60	32,47	13,07
2. skupina	2368	58	40,83	10,64
Spolu	4316	118	36,58	12,31

Spokojnosť so životom na Slovensku sme merali prostredníctvom druhej časti dotazníka SIQZ, ktorý meral spokojnosť so životom na Slovensku u pripravovaných i nepripravovaných seniorov v rozsahu od 0 - 10, kde hodnota 10 predstavuje najvyššiu mieru spokojnosti seniora. Nepripravovaní seniori (NS, skupina č.1) vykazujú hodnotu celkovej spokojnosti so životom na Slovensku 1095 s priemernou hodnotou 18,25 a štandardnou odchýlkou 10,86. Pripravovaní seniori (PS, skupina č. 2) udávajú hodnotu celkovej spokojnosti so životom na Slovenku 1207 s priemernou hodnotou 20,81 a štandardnou odchýlkou 11,85.

Nasledujúca tabuľka č. 2 udáva spokojnosť so životom na Slovensku, počet respondentov, priemernú hodnotu a štandardnú odchýlku.

Tabuľka č. 2. Spokojnosť so životom na Slovensku

Spokojnosť so životom na Slovensku				
	Hodnoty celkom	Počet ľudí (N)	Priem.hodn.(X)	Štand.odch.(S)
1. skupina	1095	60	18,25	10,86
2. skupina	1207	58	20,81	11,85
Spolu	2302	118	19,51	11,79

Výsledky poukazujú na to, že **Osobná spokojnosť** nepripravovaných seniorov (NS, skupina č.1) je ($p = 32,46$) na hranici mierne podpriemernej a priemernej osobnej spokojnosti. **Spokojnosť so životom na Slovensku** u skupiny nepripravovaných seniorov (NS, skupina č.1) vykazuje mierny podpriemer ($p = 18,25$).

Osobná spokojnosť u pripravovaných seniorov (PS, skupina č.2) dosahuje priemernú osobnú spokojnosť ($p = 40,82$). Spokojnosť so životom na Slovensku je u pripravovaných seniorov (PS, skupina č.2) mierne podpriemerná ($p = 20,81$).

Tabuľka č.3. Porovnanie pripravovaných (NS) a nepripravovaných seniorov (PS)

Man Whit-niho U test

Premenné	Sčt.por 1sk	Sčt.por 2sk	U	Z	Úroveň p	Z uprav	Úroveň p	Nplat 1sk	Nplat 2sk	2*1 str presnep
OsSpok	2930,500	4090,500	1100,500	-3,344235	0,000577	-3,44427	0,000572	60	58	0,000495
SlovSpok	3368,500	3652,500	1538,500	-1,08468	0,278063	-1,08554	0,277686	60	58	0,279190

Na základe realizácie T- testov významnosti sme porovnali výsledky dvoch skupín a to skupiny nepripravovaných seniorov a pripravovaných seniorov. Výsledky tohto porovnania ukázali, že skupina pripravovaných seniorov vykazovala vyššiu mieru osobnej spokojnosti, ako skupiny nepripravovaných. Výsledky výskumu poukazujú na vysoké štatistické významnosti rozdielov medzi uvádzanými skupinami. A to v subjektívne hodnotenej Osobnej spokojnosti, v ktorej vyššiu osobnú spokojnosť jednoznačne prejavuje skupina pripravovaných seniorov až na 1% hladine významnosti ($p = 0,005777$). Tento zistený údaj poukazuje na nami stanovený predpoklad, že otázka prípravy do dôchodku je jeden z významných faktorov zvyšovania osobnej spokojnosti seniorov. Vo faktore Spokojnosť so životom na Slovensku sa neprejavili žiadne štatisticky významné rozdiely medzi meranými skupinami.

Predpokladáme, že táto meraná skutočnosť je príliš všeobecne meranou kategóriou subjektívnej spokojnosti so životom na Slovensku, teda je skôr sociologickou charakteristikou, širšie chápanou ako iné faktory, ktoré skôr považujeme za psychologické, osobnostné a vnútorné. Treba pripustiť, že takto všeobecne a široko stavaná hypotéza nezachytila možné rozdiely medzi týmito skupinami. Ponúka sa nám aj iná interpretácia tohto faktu a to, že systematická príprava

našich seniorov neposkytuje a nezasahuje do tohto faktora teda, že príprava v našej výskumnej vzorke nebola tak účinná, aby tento faktor ovplyvnila. Čiže systematická príprava vstupu do dôchodku sa prejavuje predovšetkým na subjektívne emocionálnej úrovni, zvyšuje tak významný osobnostný faktor. Zhrnúc možno vyjadriť presvedčenie, že uskutočňovaná systematická príprava nemôže objektívne zmeniť situáciu dôchodcov, ale subjektívne zvyšuje kvalitu života ľudí v dôchodkovom veku.

Pri pohľade na kvalitu života pripravovaných a nepripravovaných seniorov/iek v závislosti od demografických charakteristík sme sa zamerali na tieto demografické údaje ako sú: rod, bývanie, zdravotný stav a finančná situácia. Ženy, ktoré sa pripravovali do dôchodku (PŽ, skupina č. 2) prejavujú štatisticky významnú Osobnú spokojnosť až na hladine 1% významnosti ($p = 0,004$) v porovnaní s nepripravovanými ženami (NŽ, skupina č. 1). V zmysle tradičných rodových rolí, je možné skonštatovať, že systematická príprava viac zasahuje Osobnú spokojnosť u žien (primárne pripravovaných) než u mužov, kde neboli namerané štatistické významnosti. Je to len jedna z možných interpretácií, ktorá nebola predmetom hlbšieho skúmania. Štatisticky významné rozdiely sme zistili u pripravovaných seniorov (PS, skupina č. 2) žijúcich vo väčšom meste (Košice, Prešov). Pripravovaní seniori (PS, skupina č. 2) vykazovali vyššiu Osobnú spokojnosť až na hladine 1% významnosti ($p = 0,00175$) v porovnaní s nepripravovanými. Medzi skupinami pripravovaných (PS, skupina č. 2) i nepripravovaných seniorov (NS, skupina č.1) žijúcich v malom meste a na dedine neboli zistené žiadne štatisticky významné rozdiely. Ukazuje sa tu možná interpretácia daného výsledku, že naša príprava je účinnejšia pre ľudí, ktorí žijú vo väčšom meste, ako pre ľudí, ktorí žijú v malom meste a na dedine. Pri porovnaní nezávislej premennej zdravotného stavu sme si vytvorili dve skupiny. A to skupinu pripravovaných (PS, skupina č. 2) i nepripravovaných seniorov (NS, skupina č. 1) so zdravotným stavom uspokojivým v porovnaní so zdravotným stavom neuspokojivým. Štatisticky významné rozdiely sme zistili len v prípade seniorov, ktorých zdravotný stav bol neuspokojivý a to v tom smere, že pripravovaní seniori (PS, skupina č.2), ktorých zdravotný stav je neuspokojivý prejavujú vyššiu mieru praktickej intervencie na hladine 5% štatistickej významnosti ($p = 0,0303$) ako nepripravovaní seniori (NS, skupina č.1) s neuspokojivým zdravotným stavom. V ďalšej časti sme hodnotili faktory kvality života v závislosti od finančnej situácie seniorov. Pripravovaní (PS, skupina č. 2) i nepripravovaní seniori (NS, skupina č. 1) udávajú svoju finančnú situáciu ako menej uspokojivú a neuspokojivú. Aj napriek tejto skutočnosti sme zistili štatisticky významné rozdiely v Osobnej spokojnosti až na 1% hladine významnosti ($p = 0,0077$).

ZÁVER

Získané výsledky v slovenských podmienkach potvrdili predpoklad, že uskutočňovaná príprava seniorov na obdobie seniorského veku má pozitívny vplyv na ich proces starnutia. Pripravovaní seniori vykazovali vyššiu Osobnú spokojnosť so životom a vyššiu Spokojnosť so životom na Slovensku. Získané poznatky nás upevnili v názore, že tieto faktory osobnej spokojnosti sa veľkou mierou podieľajú na kvalite života seniora a je potrebné im venovať systematickú pozornosť jednak

zo strany samotného seniora, ale aj spoločnosti. Treba však na základe získaných údajov uviesť aj fakt, že slovenská spoločnosť nie je pripravená na populačný rast starších ľudí, nie je ani pripravená na možnosti ich uplatnenia v spoločenskom živote. Oblasť manažmentu rozvoja ľudských zdrojov dnes na Slovensku nadobúda na významnosti a treba ju zamerať viac aj na seniorskú populáciu, nielen na zamestnancov mladšieho a stredného veku. Riešenie problematiky starnutia a starnúcej populácie nie sú len otázkou ekonomickej prosperity a materiálneho či sociálneho zabezpečenia seniorov, ale sú predovšetkým „ľudskou“ záležitosťou, a preto si vyžadujú adekvátny prístup. Nedostatočná etická motivácia v prístupe k seniorom patrí k tým faktorom, ktorý túto problematiku posúva do roviny „technických“ riešení a opatrení, v ktorých sa stráca základný humánny princíp zachovania ich dôstojnosti. Je to výzva pre celú oblasť sociálnej práce i sociálnej politiky v slovenských podmienkach, tá ako uvádzame v úvodných častiach príspevku nedostatočne reflektuje požiadavky seniorov.

BIBLIOGRAPHY

- BARKER, R. L. 2003. *The Social Work Dictionary*. Washington, DC: NASW.
- BECK, U., BECK-GERNSHEIM, E. 2014. *Dálková láska. Životní formy v globálním věku*. Praha: Slon.
- DIENER, E., BISWAS-DIENER, R. 2000. *New Directions in Subjective Well-Being*. [online]. [10.11.2017]. Dostupné z: <http://s.pszch.uiuc.edu/-ediener/hottopic/NEWdirections.html>
- DŽUKA, J., DALBERT, C. 2002. Vývoj a overenie validity škál emocionálnej habituálnej subjektívnej pohody. *Československá psychologie*, XLVI(5), 385-398.
- BÚTOROVÁ, Zora, et al., 2013. *Štvrtý rozmer tretieho veku*. Bratislava: IVO.
- GRUSS, Peter, 2009. *Perspektívy starnutí*. Praha: Portál.
- PISCOVÁ, Magdaléna, VAŇO Boris, KLOBUCKÝ Róbert, ZEMAN Milan, BAHNA Miloslav, STRAUSSOVÁ Mária, Peter GURÁŇ, 2014. *Starnutie a starší ľudia: podmienky a súvislosti*. Bratislava: SAV.
- REPKOVÁ, Kvetoslava, 2008. *Sociálne programovanie a projektovanie (nielen) v sociálnej práci*. Bratislava: EPOS.
- RIEVAJOVÁ, Eva, SIKÁ, Peter a Mária HUSÁKOVÁ, 2012. Dôchodkový systém v zmenených sociálno-ekonomických podmienkach vo väzbe na príjmovú situáciu dôchodcov. *Sociológia*, 44(4), 456-477.
- SMITKA, V. 2009. *Eseje o člověku. Archeologie lidských životů II*. Praha: Ježek.

AUTHORS:

Prof. PhDr. Beáta Balogová, PhD.,¹ pôsobí ako garantka odboru a riaditeľka Inštitútu edukológie a sociálnej práce Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove, je riaditeľkou Centra pre edukáciu a výskum seniorov a predsedníčkou Asociácie vzdelávateľov v sociálnej práci na Slovensku.

Prof. PhDr. Viera Bilasová, CSc.,² pôsobí ako profesorka na Inštitútu etiky a bioetiky Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove. Ako profesorka etiky garantuje študijné programy so zameraním na učiteľstvo etickej výchovy v kombinácii.

1 Kontakt: prof. PhDr. Beáta Balogová, PhD. Inštitút edukológie a sociálnej práce, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Ul. 17. novembra č. 1, 080 01 Prešov, Slovenská republika; beata.balogova@ff.unipo.sk.

2 Kontakt: prof. PhDr. Viera Bilasová, CSc. Inštitút etiky a bioetiky, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Ul. 17. novembra č. 1, 080 01 Prešov, Slovenská republika; viera.bilasova@unipo.sk.

Marta Silva Teles Parente da Costa

Ramiro Délio Borges de Meneses

Instituto Universitário de Ciências da Saúde Gandra, Paredes, Portugal

A idade de Ouro da Medicina Islâmica: evolução e declínio / *The Golden age of Islamic Medicine: evolution and decline*

Abstract

Early Western accounts of Arabian Medicine reflected the legacy of conflict rather than an analysis of Islamic medicine as a component of a system of faith and a means of dealing with the universal problem of illness. For many European scholars, Arabian medicine was significant only in terms of the role it played in preserving Greek literature during the European Dark Ages according to science and technology. There isn't a good medicine and pharmacy. Therefore, Arabian medicine was understood as synonymous with Arabic medicine.

Key words: Islamic medicine, illness, treatments, technology, surgery, philosophy, and faith in *Coran*.

INTRODUÇÃO

A Idade de Ouro Islâmica, também conhecida como Renascimento Islâmico, é datada comumente entre os séculos VIII e XIII. Durante este período, os filósofos, os cientistas, os poetas, os artistas, os comerciantes e os artesãos muçulmanos criam uma cultura única que influenciou as sociedades de todos os continentes.

A Idade de Ouro Islâmica está intimamente ligada com o profeta Maomé, que, sob a bandeira do Islão, promove a unificação das tribos da Península Arábica. Após a morte do profeta, e tendo como finalidade a difusão da nova religião, em cerca de cem anos, os árabes constroem um enorme Império Árabe que vai desde o oriente a ocidente.

Durante esse período, o mundo islâmico converte-se no centro intelectual da ciência, da filosofia, da medicina e da educação. Os chefes religiosos e políticos

do Islão valorizam a sabedoria e fomentam o estudo nas mais diversas áreas, envolvendo estudiosos de diferentes culturas que se fixam no mundo árabe. Muitos livros da Antiguidade Clássica, que de outra forma poderiam ter sido perdidos, são traduzidos para o árabe e do árabe para diferentes línguas (figura. 1). Não se limitam à tradução de textos clássicos, tendo ainda avançado significativamente no conhecimento herdado das culturas Clássica e da China Antiga, da Índia, da Pérsia, do Egito, do Norte da África e do Império Bizantino.

O objetivo do presente trabalho é o de traçar uma perspetiva geral da Idade de Ouro da Medicina Islâmica.

A terminar, talvez porque se tenha sentido esta necessidade depois de algumas leituras e consultas respeitantes ao tema tratado, faz-se uma breve referência a termos que serão muitas vezes usados no trabalho.

Há, por vezes, uma certa confusão entre as palavras “muçulmano” ou “islâmico” e “árabe”. “Muçulmano” ou “islâmico” são designações religiosas para os crentes do Islão ou islamismo.

O termo “árabe” não é consensual. No entanto, essa discussão está fora do âmbito deste trabalho. Os árabes têm a sua história enraizada no espaço da Península Arábica ou Arábia, espaço que, com a com a expansão que se segue à fundação da religião islâmica, é também aumentado. Integram um povo heterogéneo que povoa não só na Península Arábica, mas também o Médio Oriente e a África setentrional. Segundo Habib Hassan Touma, (compositor e etnógrafo palestino, autor de diversos livros, ensaios e artigos, que viveu no século passado) “A essência da cultura árabe envolve a língua, o Islamismo e a tradição e costumes”.

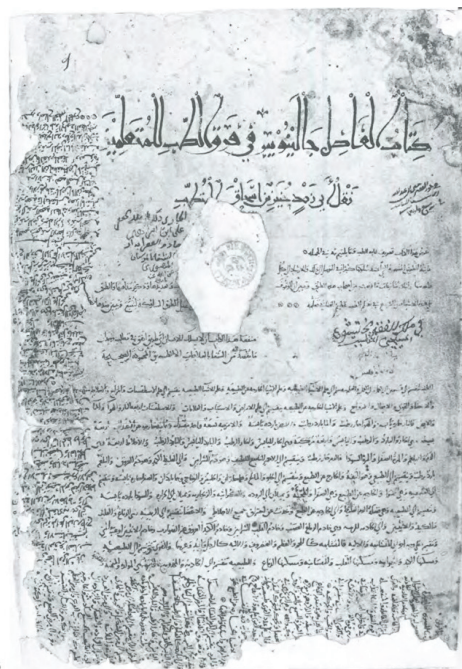

Figura 1 – Página da tradução para o árabe da obra de Galeno, assinada por Avicena. *Bibliothèque Nationale, Paris* (Lyon e Petrucci, s/d).

ALGUNS DADOS HISTÓRICOS

Os árabes são povos que originariamente habitam a Península Arábica, localizada na Ásia, na junção entre a África e a Ásia, uma área formada por um enorme deserto, pontilhado por alguns oásis e por uma cadeia montanhosa, a oeste. Somente uma estreita faixa no litoral sul da península possui terras cultiváveis.

Os árabes primitivos organizam-se politicamente em tribos, não havendo uma unidade, um Estado. No interior da península há tribos nômadas, que vivem basicamente do pastoreio e do comércio. Por vezes, estas tribos guerreiam-se pela posse de um oásis ou pela liderança de uma rota comercial, uma vez que a Arábia é passagem obrigatória das caravanas que levam artigos do Oriente para serem comercializados no Mar Mediterrâneo ou no Mar Vermelho.

Apesar de dispersos num grande território, os árabes edificam algumas cidades, sendo as mais importantes localizadas a oeste, na parte montanhosa da península. Citam-se Yathrib, Taif e Meca, todas na confluência das rotas das caravanas que atingem o Mar Vermelho.

Embora sendo politeístas e adorando diversas divindades, os ídolos de todas as tribos estavam reunidos num templo, situado no centro de Meca, a Caaba ou Kaaba (*Ka'bah ou Kabah, em português "Cubo"*), construído para abrigar a "Pedra Negra", que veio do céu, uma das relíquias mais sagradas dos árabes, muitas vezes descrita como um meteorito (embora esta hipótese seja ainda incerta), e uma série de símbolos sagrados, representações de deusas e de deuses, venerados pelas diferentes tribos. A cidade, destino de uma peregrinação anual de todas as tribos, não tem recursos naturais, mas funciona como um centro comercial e religioso, visitado por muitos comerciantes e peregrinos.

Maomé (*Muhammad Ibn Abdullah*), figura 2, nasce em 570 e morre 632, tendo sido um líder religioso e político árabe.

Funda uma nova religião, o Islamismo ou Islão, religião monoteísta, sendo o Alcorão (*al-Qur'ān, em português "a recitação"*) ou Corão o seu livro sagrado. Para, os muçulmanos, os crentes do Islão, Maomé é o último profeta do Deus de Abraão e o Alcorão é a palavra de Deus (*Allāh*), revelada ao Profeta Maomé. O Alcorão foi escrito em árabe, sendo por esta razão, o árabe a língua litúrgica do Islão.

Como figura política, Maomé unifica várias tribos árabes, facilitando a conquista do que vem a tornar-se um Império Islâmico que se estendeu da Ásia à Península Ibérica.

Maomé nasce em Meca no clã dos hachemitas, integrado na poderosa tribo dos coraixitas (*Quraysh, em português "tubarão"*). É filho de Abdalá e de Amina. Seu pai falece pouco tempo antes do seu nascimento e em consequência das mortes da mãe e do avô, é educado, desde muito novo, pelo tio Abu Talib, chefe do clã hachemita.

Figura 2 - Maomé, nos braços da mãe, Amina, pintura de um livro turco, de data desconhecida, *University of California, San Diego* (Wikipédia, 2013)

Tendo começado por ser mercador, Maomé realiza diversas viagens que lhe proporcionam o contacto com outras culturas, como a cristã e a judaica. Segundo a tradição, em 610, Maomé foi visitado, numa da caverna do Monte Hira, pelo Anjo Gabriel que lhe faz a primeira revelação da palavra de Deus (*Allāh*). Nessa revelação, *Allāh* pede a Maomé que propague o ensinamento de que há apenas um Deus, *Allāh*, e que Maomé é o seu Profeta.

Iniciando esta divulgação entre os familiares, Maomé passa a pregar o ensinamento em Meca, cidade comercial, com pessoas das mais variadas crenças. Os comerciantes vêem as pregações como ameaças ao seu negócio e os sacerdotes começam a temer pelo seu domínio religioso. Muitos dos seus habitantes rejeitam a mensagem de Maomé e começam a perseguir-lo, bem como aos seus seguidores.

Em 622, Maomé, obrigado a abandonar Meca, muda-se para Yathrib, atual Medina, numa migração conhecida como a Hégira (Hijra, em português “fuga”). Converte a população à nova religião e une as tribos locais, tornando-se líder religioso e político da cidade.

É de Medina, que começa a conquista árabe-islâmica. Após uns anos de batalhas entre os habitantes de Meca e Medina, que resultam na vitória de Maomé e dos seus seguidores, dá-se a unificação das tribos de Meca em torno da nova religião, o Islão.

Quando, em Meca, o profeta Maomé repudia todos os deuses pagãos e proclama um deus único, *Allāh*, poupa a “pedra negra”, objeto sagrado, símbolo da união de todos os muçulmanos, e a Caaba (figura 3), que a acolhia, passando o san-

tuário de um centro de peregrinação pagã para um centro da nova fé, o principal templo da religião, dedicado unicamente a *Allāh*.

Figura 3 – Maomé orando na Caaba, gravura do livro *Siyer-i Nebi*, um épico turco sobre a vida de Maomé, concluído por volta de 1388, *Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul* (Wikipédia, 2013).

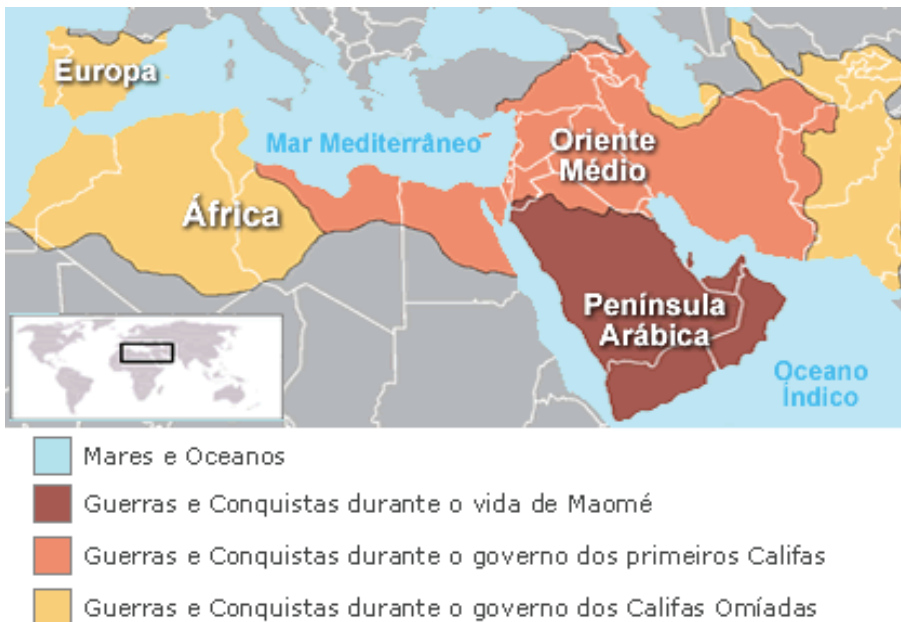

Figura 4 – A expansão Árabe no ano 750 d.C. (guiadacarreira.com.br,1913).

A organização militar criada durante estas batalhas é usada para derrotar as tribos da Península Arábica. Por altura da sua morte, Maomé tem unificado praticamente todo o território da Arábia, sob o signo de uma nova religião, o Islamismo ou Islão. Com sua morte, os poderes políticos, religiosos e militares são confiados aos califas, os substitutos de Maomé. A expansão do poder árabe, que tem lugar nos cem anos posteriores a Maomé, deu origem a um vasto Império Árabe Muçulmano, que, incluindo a Península Arábica, se estendia do noroeste da Índia, através da Ásia Central, o Médio Oriente, a África do Norte, a Península Ibérica, até aos Pirenéus. Na figura 4, mostra-se um mapa com o Império Árabe Muçulmano no ano 750. Os árabes conquistam, já numa fase posterior, a Sicília, a Córsega e a Sardenha.

Este imenso território dá origem às três principais dinastias de califas: os Abássidas (750–1258), cuja capital foi Bagdad; os Omíadas, soberanos em Córdova, na Espanha islâmica (756–1031); e a dinastia egípcia dos Fatímitas, que reinam no Cairo (909–1171).

A IDADE DE OURO DA MEDICINA ISLÂMICA

A Idade de ouro da medicina islâmica é datada usualmente entre os séculos VIII e XIII. Nos primeiros séculos da era cristã, as invasões bárbaras de ocidente, as epidemias e as catástrofes, juntamente com o forte anti helenismo da Igreja Católica conduzem à destruição da maioria dos textos gregos e romanos, que constituem os fundamentos da civilização Ocidental. No entanto, principalmente desde o século VII, a nova religião islâmica impulsiona a conservação dos conhecimentos clássicos ainda existentes e, mais tarde, facilita a sua recuperação para o mundo europeu. É o respeito dos conquistadores árabes pela sabedoria que faz com que se convertam na pedra fundamental do conhecimento greco-romano, durante vários séculos, enquanto a Europa medieval mantém escassos contactos com os textos clássicos.

O importante papel para a medicina desempenhado pelo Islão é valorizado pela maioria dos autores, como sendo um trabalho fundamental de conservação e compilação. No entanto, esta imagem ignora as contribuições originais dos pensadores islâmicos e dos persas, cristãos, judeus e outros povos que residiam nos países muçulmanos. É usual designar todos estes pensadores por “arabistas” por terem redigido grande parte dos seus escritos em árabe.

Muito antes de Maomé ter iniciado o movimento islâmico, já o mundo árabe tem contacto com a cultura grega e com as suas teorias da medicina.

Os médicos gregos instalam-se no Oriente, desde os tempos do Império de Alexandre, no século IV a.C.. Quando os romanos destroem Jerusalém, no século I d.C., os judeus fogem para a Arábia, levando consigo grande parte de tradição greco-romana. No séc. V d.C., os cristãos nestorianos, acusados de heresia, são forçados a abandonar Edessa, na Mesopotâmia, onde Êfrem havia construído um hospital. Instalam-se em Gundishapur, na Pérsia, onde também constroem um hospital (figura 5). No início do século VI d.C., quando o imperador Justiniano,

como parte de seu plano de abolir a cultura helenista pagã, manda fechar a Academia de Atenas (figura 6), alguns filósofos gregos refugiam-se em Gundishapur, onde confluíram outros médicos e cientistas dispersos no ocidente, criando, uma Academia dedicada ao estudo e ao ensino, não só à medicina, mas a todas as outras ciências e artes.

Nesta Academia de Gundishapur, são realizadas as primeiras traduções. A partir de traduções em siríaco, feitas pelos nestorianos, e em hebreu, feitas pelos judeus, dos textos gregos e romanos, estes textos são traduzidos para o árabe e posteriormente para o latim.

Figura 5 – Ruínas do hospital em Gundishapur (<http://www.maryamjavanbakht.com/article/48>, 2013)

Figura 6 – A Academia de Platão. Fresco de Rafael do Séc. XVI no Palácio Apostólico do Vaticano (Wikipédia, 2014)

Assim, nos tempos de Maomé o pensamento grego não é estranho para o mundo árabe. A abertura à cultura faz parte do pensamento pré-islâmico, sendo importante lembrar que na Arábia se cruzam as caravanas, que fazem as trocas comerciais entre o oriente e o ocidente, proporcionando trocas de saberes entre as mais importantes culturas antigas (Bizâncio, Síria, Egípto, Iraque, Pérsia, Índia, China, etc.). Inicialmente, Bagdad é o centro do Islão. Com o incentivo dos califas, refere-se Harun al-Rashid (?-809), que se supõe ter inspirado a escrita das “Mil e uma Noites” e seu filho al-Mamun (786-833), o desenvolvimento cultural conjuga-se com edifícios sumptuosos e grande opulência.

Rashid funda, em Bagdad, a Casa da Sabedoria (*Bayt al-Hikmah*), uma instituição chave no “Movimento de traduções”, tendo sido considerada o maior centro intelectual durante a Idade de Ouro do Islão. No reino de Mamun, a Casa torna-se um centro de estudo das humanidades e das ciências no Islão medieval, incluindo a medicina. Baseados em textos persas, indianos e gregos, incluindo Pitágoras, Platão, Aristóteles, Hipócrates, Euclides, Plotino, Galeno, Sushruta, Charaka, Aryabhata e Brahmagupta, os estudiosos acumulam um enorme conjunto do saber mundial, e desenvolvem sobre essas bases as suas próprias descobertas. À medida que o califado de Bagdad vai perdendo influência, o califado de Córdoba, no ocidente, alcança maior importância no Islão. A mesma preocupação que havia no oriente, caracterizou o califado ocidental. Por último, no sultanato do Egípto, a ciência desempenha um papel importante e o Hospital do Cairo é a “joia da coroa”. É, a nível de assistência, eficácia e progresso, muito superior a qualquer outra instituição similar no mundo cristão ou muçulmano.

DOENÇAS E TRATAMENTOS

A interpretação islâmica da origem da doença tem aspetos comuns com a judaico-cristã. Deus pode causar a doença em sinal de castigo pelos pecados cometidos, mas, em traços gerais, o conceito de doença encontra-se desligado de todo o estigma moral. A oração é encarada como um meio de cura milagroso, mas a intervenção do médico é uma manifestação da ajuda divina. Socorrer os doentes é considerado pelos islamitas uma boa ação, que ajuda a alcançar a redenção.

A religião islâmica acredita na vida depois da morte, o fogo vital que mantém vivo o corpo humano, reaviva-se após a morte e recebe a sanção merecida no paraíso. Esta é a causa da proibição da dissecação de cadáveres.

Assim, a informação sobre a constituição dos órgãos e a circulação do sangue é especulativa, apoiando-se, no entanto, em bases racionais e recorrendo a Galeno, para fundamentar os seus conhecimentos anatómicos.

Galeno, médico e filósofo romano de origem grega, que vive no século. I e II, é provavelmente o mais talentoso médico investigador romano. Uma vez que a dissecação humana não era permitida no seu tempo, os seus relatos de anatomia médica são baseados em macacos, mas são insuperáveis até à descrição impressa e ilustrações de disseções humanas por Andreas Vesalius em 1543. Galeno é ainda um precursor da prática da vivisseção e experimentação com animais.

Os médicos árabes utilizam essencialmente os mesmos métodos dos médicos gregos e romanos. O diagnóstico baseia-se: no comportamento do doente, na observação das fezes, da urina e de outras secreções corporais, na existência de inchaços, no tipo e localização da dor. Dão ainda especial relevância às características do pulso. O estudo da urina, cor, cheiro, sabor, consistência e presença de sedimentos, são fundamentais no diagnóstico e tratamento. A astrologia desempenha também um papel importante, uma vez que o estudo da influência dos astros na saúde e na doença faz parte da ciência natural (figura 7).

A cauterização é a técnica cirúrgica mais usada pelos médicos árabes (figura 8), tanto para tratar doenças externas como internas. Refere-se que, a maioria das incisões, cauterizações, sangrias, etc. são feitas por charlatões e homens do povo sem qualquer preparação. A litotomia, extração de cálculos da bexiga, é proibida, muito provavelmente pelos maus resultados obtidos com a sua prática.

Os médicos árabes dão especial relevância à aprendizagem da clínica e alguns contribuem com brilhantes observações que chegam aos nossos dias e descrevem doenças que não tinham sido estudadas pelos gregos e romanos.

A técnica anestésica mais comum consiste em colocar sobre a boca e nariz do doente uma esponja empapada com uma droga hipnótica.

Figura 7 – Constelações de sagitário e capricórnio. Ilustração de um manuscrito de astrologia sobre a utilidade das estrelas no diagnóstico e tratamento da doença. Freer Gallery of Art, Washington D.C. (Lyon e Petrucelli, s/d)

Figura 8 – Miniatura que aparece na tradução turca (século XV), do manuscrito original persa “Cirurgia Imperial” (século XII), representando a cauterização de lesões leprosas. *Bibliothèque Nacional, Paris*, (Lyon e Petrucelli, s/d).

Uma característica notável da terapêutica islâmica relaciona-se com a utilização de todo o tipo de medicamentos. Conhecem perfeitamente os medicamentos que integram a “De Materia Medica” de Dioscórides, século I, considerado a principal fonte de informação sobre drogas medicinais, desde o século I até ao século XVIII. No século X, esta obra é traduzida para o árabe (figura 9) por um médico cristão, Bahnam ibn-Mousa ibn-Yusuf. Os novos medicamentos, que incluem substâncias minerais, vegetais e animais, integram a farmacopeia árabe. A extração da matéria-prima e a preparação dos medicamentos atingem a condição de arte, assim como as técnicas de destilação e cristalização que se convertem em procedimentos essenciais para a química e a farmácia (figura 10).

Durante os primeiros tempos do Islão, há poucos preconceitos contra os não muçulmanos, sendo as práticas médicas exercidas por cristãos e judeus, sendo o próprio Maomé assistido por um médico não crente. Os médicos árabes muçulmanos só começam a ter importância quando surgem os grandes centros culturais, como a Academia de Gundishapur ou a Casa da Sabedoria, em Bagdad, entre outros.

Figura 9 – Página da tradução para o árabe de “De Materia Medica”, *Bibliothèque National, Paris* (Lyon e Petrucelli, s/d)

Figura 10 – Duas folhas de uma mesma tradução, do século XIII, para o árabe de “De Materia Medica”, representando a primeira dois homens a recolher argila, (*Freer Gallery of Art, Washington D.C.*), e a segunda, um boticário árabe a preparar um medicamento à base de mel (*Metropolitan Museum of Art, New York*) (Lyon e Petrucelli, s/d)

A ciência e a prática médica são estudadas em alguns centros de ensino e hospitais, recebendo o médico um certificado dos seus mestres. Os curandeiros, charlatões e outros leigos, sem qualquer tipo de formação, continuam a levar a cabo tarefas curativas. No entanto, no século X, o califa de Bagdad exige um exame a todos os que pretendem praticar a medicina, com exceção dos que têm uma reputação incontestável. Alguns anos depois, o califado de Córdova, adota a mesma medida.

As mulheres ocupam um lugar secundário na sociedade muçulmana, mas a figura da matrona faz parte da assistência sanitária. A proibição social de os árabes

tocarem nos órgãos genitais de mulheres desconhecidas, afasta os médicos das práticas obstétricas e ginecológica, que são levadas a cabo por matronas (figura 11). Apesar desta proibição, perante uma doença grave, são os médicos que se ocupam do tratamento, como também o haviam feito os médicos gregos e romanos. Por todo o mundo islâmico, fundam-se escolas, academias e bibliotecas, umas independentes e outras ligadas às mesquitas e hospitais. Em geral, não há diferença entre a filosofia e a ciência

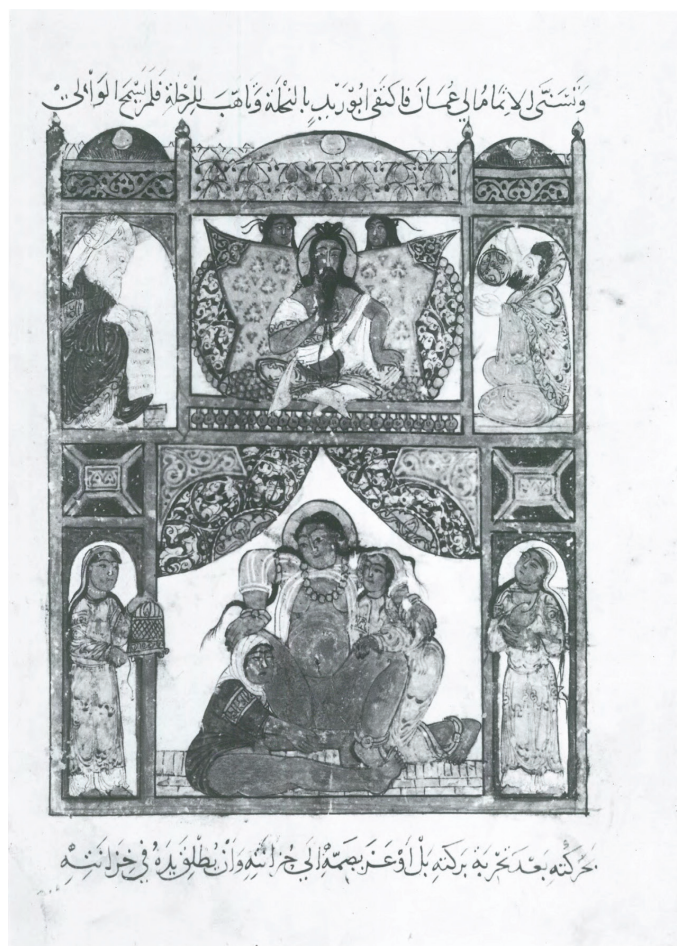

Figura 11 – Ilustração árabe que representa a matrona junto da parturiente, enquanto na parte superior o futuro pai goza dos melhores cuidados, *Bibliothèque National, Paris*.

OS MÉDICOS

É impossível mencionar todos os médicos que, durante a Idade de Ouro da Medicina Islâmica, contribuíram para avanços no conhecimento. No entanto, alguns há, que devem ser nomeados. *Abu al-Hasan Ali ibn Sahl Rabban al-Tabari*, Ali ibn Rabban (838?-870?), figura 12, é um muçulmano de origem cristã, que rege o primeiro tratado médico completo em Árabe, “O Paraíso da Sabedoria”

(*Firdous Al Hikmat*) O seu conteúdo não é aplicado correntemente no Ocidente, porque este livro não é publicado até ao século 20, quando em Berlim se faz uma edição, em árabe, recuperando os cinco manuscritos parciais, ainda existentes. Mais conhecido como tutor e discípulo Rhazes, em termos de celebridade, a sorte favoreceu mais o discípulo do que o professor. Em comparação com Rhazes, sabe-se muito pouco sobre seu professor Ali.

Figura 12 – Representações Ali ibn Rabban (Wikipédia, 2014)

O persa *Abū Bakr Muhammad ibn Zakariya al-Rāzi*, conhecido por Rasis ou Rhazes (850? de 923?), figura 13, é um dos médicos mais importantes do califado oriental. Alcança um enorme prestígio que se baseia na precisão das descrições clínicas, nas observações originais e na visão pragmática do pensamento. As suas conferências, bem como as explicações no leito do doente, são muito frequentadas por médicos e estudantes. Sendo um grande conhecedor da medicina grega, contribui com ideias originais, guiando-se sempre pelas suas próprias observações, mesmo quando estas contradizem os clássicos. Afirmo que "tudo o que estiver escrito nos textos tem muito menos valor do que a experiência adquirida por um médico judicioso".

Famoso pela sua generosidade e pelo desejo de ajudar e tratar os pobres, uma vez que os médicos de prestígio apenas tratam ricos e nobres.

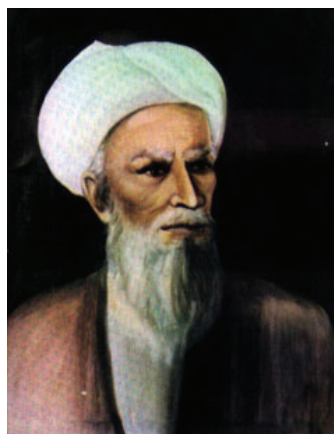

Figura 13 – Representação de Rhazes (Wikipédia, 2013)

Grande parte do seu trabalho consiste na compilação de obras de médicos gregos e romanos e, graças à clareza dos seus escritos e à influência que exercia sobre os discípulos e médicos da época, serviu de ponte entre o pensamento clássico e o mundo árabe. É o primeiro médico a distinguir a varíola e o sarampo através da caracterização clínica das duas doenças. E, como alquimista, é conhecido pelo seu estudo do ácido sulfúrico e pela sua descoberta do etanol e sua destilação para uso na medicina. Usa o álcool como antisséptico e o mercúrio como purgativo. O seu trabalho mais conhecido, *Liber Continens*, sintetiza os conhecimentos médicos e cirúrgicos do seu tempo.

Nos últimos anos de vida, perde a vista aparentemente em consequência de um brutal espancamento por ordem de um califa ofendido com a sua honestidade. Apesar dos inúmeros bens e honras que recebeu ao longo da sua vida, a sua generosidade para com os pobres e desafortunados leva-o a morrer na miséria. Perde-se a maioria dos seus inúmeros textos escritos sobre diversos temas.

Abū 'Alī al-Husayn ibn 'Abd Allāh ibn Sīnā, conhecido como Avicena (980-1037), figura 14, é o médico árabe que mais influencia a evolução da medicina. A sua autoridade, tanto no mundo muçulmano como no mundo cristão, pode ser comparada à de Galeno. Nasce na Pérsia e destaca-se, desde muito novo. É grandemente atraído pelas ideias de Aristóteles e estuda os seus comentadores, entre os quais al-Farabi. Em Bagdad, os principais mestres de Avicena são nestorianos, que lhe ensinam uma ampla gama de conhecimentos humanos. Ainda que tenha sido possível nunca ter praticado medicina, a sua principal contribuição é a de compilador e comentador.

As suas obras mais famosas são o “Livro da Cura” (*Kitab al-Shifa*), uma vasta enciclopédia filosófica e científica, e o *Canon (Al-Qanun fi al-Tibb)*, um vasto tratado de medicina, que é, até meados do século XVII, o texto padrão em muitas universidades medievais, entre elas a Universidade de Montpellier e a Universidade Católica de Leuven. O “Cânone” apresenta um sistema completo de medicina de acordo com os princípios de Galeno e Hipócrates. Destaca-se por ter identificado a tuberculose como doença contagiosa.

Figura 14 – Representação de Avicena (Wikipédia, 2013)

Ali ibn al-Abbas al-Majusi, conhecido por Hally Abbas (morreu entre 982 e 994), Escreve, no final do século X, uma série muito conhecida de textos com comentários sobre Hipócrates, Galeno, Oribasius, Paulo de Egina e Rhazes, que, são os textos médicos árabes até ao aparecimento do “Cânone” de Avicena. Os primeiros tradutores cristãos apresentaram, no Ocidente, os seus trabalhos, principalmente os cirúrgicos (figura 15).

Figura 15 – Página de uma tradução latina de textos de a Haly Abbas (www.kumc.edu, 2014)

O nome de *Isaac Israeli ben Solomon*, Isaac Judaeus (832?-932?), figura 16, reputado médico no Egípto, ligou-se ao de Hally Abbas devido ao tradutor Constantino Africano lhe ter erradamente atribuído alguns textos que são certamente da autoria de Haly Abbas. Entre as verdadeiras contribuições de Isaac Judaeus, encontra-se uma coleção de aforismos em hebreu, que inspiraram as ideias de Rhazes. Entre os mais significativos citam-se:

“A maioria das doenças cura-se sem a ajuda do médico, graças à ação da natureza”.

“Se puderes curar um doente apenas com uma dieta, não recorras a medicamentos”.

“Não confies nas panaceias, porque são quase sempre fruto da ignorância e da superstição”.

Figura 16 – Ilustração que se acredita representar Isaac Judaeus, retirada de um manuscrito, tradução para o latim, do texto *De Febribus* (Wikipédia, 2014)

Abu'l-Qasim Khalaf ibn 'Abbas al-Zaharawi, conhecido por Abulcasis (936 - 1013), figura 17, é um médico cirurgião do califado ocidental. Os seus textos cirúrgicos são dos mais importantes da cultura muçulmana e têm uma grande influência no ocidente cristão. O *al-Tasrif* é um tratado, que aborda temas de medicina, cirurgia, farmácia, matéria médica, química, farmacêutica e cosmética, etc.. A parte dedicada à cirurgia é traduzida para o latim por Gerardo de Cremona, sendo considerado o primeiro texto sistemático e ilustrado sobre este tema. Grande parte do seu conteúdo é uma repetição, com algumas modificações, das contribuições originais de Paulo de Egina e outros autores. No entanto, as suas descrições cuidadosas e os conselhos práticos mostram uma abordagem bem pensada, ética e razoável.

Figura 17 – Representação de Abulcasis (muslimheritage.com, 1914)

Abū-Marwān 'Abd al-Malik ibn Zuhr, conhecido por Avenzoar (1091?-1162), Figura 18, é um médico árabe nascido em Sevilha, que contraria grande parte das ideias de Aristóteles e Avicena, condena o misticismo e o emprego da astrologia em medicina e discorda de alguns ensinamentos de Galeno. Exerce uma grande influência no ensino da medicina e alquimia medievais, sendo os seus textos traduzidos em hebreu e em latim.

Figura 18 – Figuração de Avenzoar
(www.salaam.co.uk, 2013)

O seu talento clínico, permite-lhe realizar minuciosas descrições da sarna e da pericardite, doença de que sofria. Nos seus trabalhos ocupa-se da técnica de preparação de medicamentos, das aplicações práticas da dieta e da alquimia. Descreve a técnica de realização da traqueotomia com a exatidão de um perito em cirurgia e recomenda ao médico que confie mais na sua própria experiência que nas doutrinas tradicionais.

Abu al-Walid Muhammad ibn Ahmad ibn Muhammad ibn Rushd, conhecido por Averróis (1126-1198), figura 19. Membro de uma família de juristas, estuda direito, medicina e filosofia, tendo-se dedicado particularmente a esta disciplina. Escreve um compêndio médico baseado na teoria aristotélica, mas a sua popularidade deve-se mais ao facto de ter enfrentado a religião estabelecida. Tanto Avicena como Averróis foram fervorosos seguidores das ideias de Aristóteles, mas, enquanto Avicena tenta reconciliar essas ideias com as crenças religiosas aceites, Averróis combate o papel da religião no conhecimento humano e defende a ideia de que a imortalidade se reduz à união da alma com a natureza e o universo. A sua interpretação de Aristóteles recebe a condenação da Igreja Cristã e do Islão.

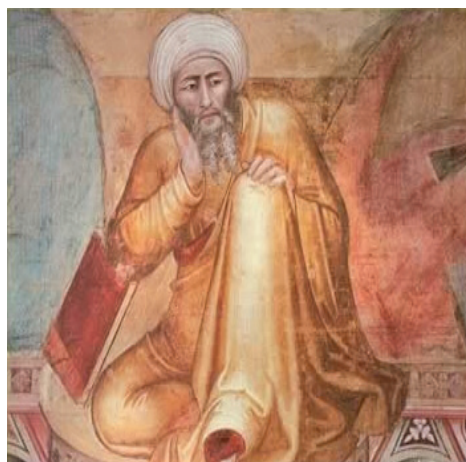

Figura 19 – Figuração de Averróis
(Wikipedia, 2013)

Durante muitos anos, Averróis goza de uma posição política privilegiada em Córdoba e em Marrocos, mas, devido às suas opiniões, cai em desgraça. Ajudado por o seu discípulo Maimónides, oculta-se entre a comunidade judaica, que após a sua expulsão de Espanha difunde as suas ideias por toda a Europa.

Moshen ben Maimon, conhecido por Maimónides (1135, 1204), figura 20, nascido numa família judaica de Al-Andalus, teve de fugir aos 13 anos, devido à expulsão dos judeus que não se haviam convertido ao islamismo radical do Califado Al-móada que havia conquistado Córdoba em 1148. Durante doze anos, a sua família errou pelo sul da Península Ibérica até se estabelecer em Fez. Faz os estudos tradicionais judaicos com o seu pai, juiz e erudito da jurisprudência legal judaica, e estuda medicina. Escreve alguns dos seus trabalhos nos cinco anos que permanece em Fez. Após esse período, foi para Fustat, a primeira capital do Egito sob o domínio muçulmano. Seu irmão, comerciante, mantém economicamente a família, enquanto Maimónides se dedica aos estudos. Após a morte do irmão, passa a exercer medicina para sustentar a família. Era, então, um importante membro da comunidade judaica local. Torna-se médico e conselheiro do vizir al-Fadil.

Figura 20 – Representação de Maimónides
(bashapedia.pbworks.com, 2013)

Os escritos de Maimónides contêm sábios conselhos sobre as dietas, higiene, primeiros socorros, e outros problemas de medicina, apesar de a sua dedicação principal ser à filosofia. Concilia o raciocínio científico com a fé religiosa e interpreta as “heresias” de Averróis. Devido às suas opiniões, é, em vida, hostilizado pelos judeus ortodoxos e só depois da sua morte a figura de Maimónides é aceite, por unanimidade, pelos pensadores judaicos, como grande médico e filósofo. Foi considerado o fundador da Toxicologia.

SAÚDE PÚBLICA E HOSPITAIS

Durante a idade Média, as condições sanitárias e higiênicas são praticamente as mesmas na Europa e no mundo islâmico. As normas de tratamento mostram a existência do mesmo tipo de doenças agudas e crónicas. O interesse pela patologia ocular sugere que as doenças oculares devem ser muito frequentes. As

excelentes descrições árabes de epidemias caracterizadas por erupções cutâneas informam que as epidemias afetaram os dois mundos.

Não há qualquer dúvida de que tanto no Islão como nos territórios cristãos a sujidade invade as ruas e o interior das casas. Em algumas cidades constroem-se esgotos que confluem nos rios que abastecem as povoações.

Em termos hospitalares a assistência sanitária é bem mais eficaz no Islão do que no mundo cristão. Apesar de aqui existirem hospitais, estes são escassos, rudimentares e muito inferiores aos das cidades muçulmanas no que diz respeito a salubridade, assistência, meios materiais e tratamento.

No Islão, há uma autêntica rede de saúde pública, desde a Ásia Central até à Andaluzia, com hospitais (*Bîmâristân*) em todas grandes cidades. Os hospitais mais famosos são os de Bagdad, Damasco e Cairo.

O hospital é a instituição central da medicina científica islâmica, porque é no hospital que se estuda e transmite o saber. Aqui, todos são atendidos, gratuitamente, independentemente de serem muçulmanos ou não, não havendo limite de tempo para o internamento.

CONCLUSÃO

Do exposto pode-se concluir, sumariamente, que traçou-se uma perspetiva geral da Idade de Ouro da Medicina Islâmica e compreendeu-se melhor a origem e costumes da medicina islâmica dos nossos dias. A Medicina Árabe Clássica é a medicina escrita em Árabe, dado que foi uma medicina de recompilação e pouco criativa.

BIBLIOGRAPHY:

- BURKE (1991) – *Meteorites in History*, Los Angeles, University of California Press.
- HOWARD; TURNER (1997) – *Science in Medieval Islam*, Dallas, University of Texas Press.
- KRAEMER (1992) – *Humanism in the Renaissance of Islam*, Brill Publishers, New York/London.
- LYONS; PETRUCELLI (s/d) – “A Medicina no Islão” in: *História da Medicina*, volume III, tradução de Mª João C. Pereira, S. Paulo, Farma Press Edições.
- MICHEAU (1997) – “As Doenças Têm História”, in: LE GOFF - *A Idade de Ouro da medicina árabe*, S. Paulo, Edição Terramar.
- MAGNER (2011) - *A History of Medicine*, second edition, New York/London, Informa, pp. 178 – 195.
- TAVARES DE SOUSA (1996) – *Curso de História da Medicina*, segunda edição revista, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, pp. 153 – 174.

Paweł Czarnecki

Faculty of Aeronautics, Technical University of Košice
Slovakia

Effective Management of a Project Team – Foundations

Abstract

Since projects ceased to constitute merely a supplementary element within the area of enterprises and their activities, while becoming the actual driving force for many companies, the need to analyze the very ways of their effective implementation has increased significantly over the last years. Even though one might assume that projects have become something natural for entrepreneurs, they still do remain a considerable challenge for many business people. We are constantly faced with shortages of analysis and lack of reports on various problems concerning project implementation, especially when it comes to the issue of managing a project team, which simply indicates that this area is still known merely superficially.

Key words: project, project team, project coordinator, project managing, managing a project team, human capital, HR management, trust, co-responsibility.

THE PROJECT ACTIVITY – SPECIFICS

As in the past, projects are now understood to mean innovative and often risky ventures aimed at bringing a measurable (mainly financial) benefit to the institution undertaking to implement them. Project management itself is a relatively fledgling field of knowledge, although we have been dealing with projects as such since the dawn of history. How else would we call massive construction, production or technical projects, such as the erection of Egyptian Pyramids, the Chinese Wall or the Eiffel Tower¹?

Projects, however, differ from the traditional activities of many companies in which they are implemented. To manage them effectively, one must first understand some of the laws that govern them. Projects, defined as intentional, unique,

¹ More on the project management area: M. Oliński, *Zarządzanie projektami*, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Olsztyn 2016.

complex and defined² activities have specific missions to fulfill. The authors of each project do realize from the very beginning that they want to achieve a specific goal, reach to a particular target group and acquire certain profits. Although it may seem different, there are no two identical projects, because even if the subject matter of two projects is the same, the place, target group, time of implementation or even the budget will diverge – and that is why we are talking about the uniqueness of projects. Each of them has also many components that are mutually dependent, including many levels of implementation and plans of operation, while at the same time being precisely defined in time, space and with reference to costs. Projects on each side are secured by schedules, monitoring systems, expenditure control, etc., which means that any error, oversight or delay might affect the quality and progress in the implementation of the whole venture. No wonder that project management is often associated with risk management³. Running a project involves taking decisions and implementing actions leading to the achievement of an acceptable level of risk in order to ensure relatively stable results and conditions for further actions. The implementation of each project is associated with a specific risk indicator, with project teams facing the need to check the probability of potential threats and losses on a regular basis.

In order to manage a project effectively, it is first necessary to know and adhere to the time, budget and personnel constraints and to be able to confront them with any possible risks. It, however, turns out to be quite a challenge even for experienced project staff⁴, which is why one needs to go through professional literature, share experiences and get as much information as possible from projects already implemented.

Although projects pose a considerable challenge, they are risky and often unpredictable, more and more institutions undertake their implementation because of the profits they bring. Their attractiveness is determined not only by the increased prestige or economic issues involved, but above all by their impact on the level of flexibility and adaptation of the enterprise within which they are implemented. Thanks to the project experience, any given company may meet new economic requirements in a more adaptable manner and thus react faster to the changing market situation. Over time, projects are also becoming more available to an increasing range of enterprises. Currently, most organizations have already acquired two complementary elements that they need to implement projects. These are organizational resources and human resources⁵.

2 *Ibid*, p. 9.

3 More on the risk management: K. Jajuga (red.), *Zarządzanie ryzykiem*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.

4 Compare with J. Strojny, M. Baran, M. Kłos, B. Klimczak, *Techniki zarządzania zasobami ludzkimi w projekcie*, [in:] „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, Wydawnictwo SAN, tom XVI, zeszyt 5, cz. II, p. 102.

5 A. Springer, *Kompetencje wymagane wobec kierowników zespołów projektowych – ocena potencjału pracowników*, [in:] „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, Wydawnictwo SAN, tom XIV, zeszyt 11, cz. I, pp. 193-194.

FREQUENT ERRORS IN PROJECT MANAGEMENT

After checking whether the company has all the necessary components and after reaching the decision to accept the project for implementation, a detailed action plan should be established. This is a very important stage that will reveal to the team the project's scheme, its structure as well as the life cycle⁶. If it is developed in a correct way, it will enable an optimal achievement of the intended results.

Any error at the planning stage can have serious negative effects, especially resonated with the project team, which, despite proper management, will not be able to implement the original assumptions appropriately. That is why it is crucial that from the very beginning more time is spent on developing a reliable strategy, bearing in mind, however, that the plan is not everything. It cannot be said that a project in which activities have been misplaced is doomed to fail. The same applies to the unforeseen events that can interrupt any consistent implementation of the plan. It should be remembered that even the most perfect plan, with the availability of the best techniques and tools, will not be successful if the project team is not properly prepared for its use⁷.

Naturally, improper planning is not the only factor that can have negative effects on the implementation of the project. Unfortunately, it also happens that companies decide on projects that are inappropriate for them for economic or personal reasons, or they overestimate their abilities, hoping that with a greater effort, they will be able to manage to meet the challenge. In such situations, even good project management will not bring the expected results. The coordinators and their teams will work in the sweat of their brows but the results will still be unsatisfactory. This problem should be sensitized before starting any project activities. It should be carefully checked if the team is able to implement the project on time alongside all the assumptions made. If one has some doubts, precautionary measures should be taken immediately - making changes in the project application or increasing the number of people involved. Otherwise, there is a risk of overexploitation of human resources and, consequently, failing to perform the task and incurring serious losses.

Another problem is short-term thinking, ignoring risk factors and downplaying possible threats. Here not only must the coordinator be careful but also the entire project team and the company management alike. Any worrying facts noticed by any of the employees should be immediately analyzed and discussed. Most often, such mistakes are made during the implementation of the project, when most of the work is already proceeding according to the schedule and the project team has not experienced any major problems yet, which in fact makes the vigilance of its members weakened.

6 Life cycles of a project are described in: M. Szmit, P. Pietras, *Zarządzanie projektami: wybrane metody i techniki*, Wydawnictwo Horyzont, Łódź 2003, pp. 14-16.

7 E. Stroińska, *Rola kapitału ludzkiego w zarządzaniu projektami*, [in:] „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, Wydawnictwo SAN, t. XIV, zeszyt 11, cz. I, p. 238.

Another frequent mistake is not learning from the experience of previous completed or non-completed projects⁸. The issue here is the problem of two adversities - cooperation and competition. Sometimes members of the project team do not want to rely on the advice of more experienced people because of the fear of a negative assessment of their own competencies. On the other hand, it also happens that teams who have managed to implement projects very well do not want to share their knowledge because of the rivalry among the group, thus preserving a form of superiority over the others. These phenomena cannot be dealt with very closely from the level of management of a specific project, hence there is a need for board support here and teaching such employees effective teamwork strategies. All in all, it must be emphasized that the project is a common good that will benefit the entire company, thus the need for continuous cooperation is simply immense and so is the need to integrate (if necessary) all people around one problem.

In order to support the teamwork in a wise manner, it is important to appreciate the efforts of individual members. Criticism should be kept to the very minimum and an objective analysis should be implemented vigorously. One should not constantly dwell on the errors, because it can only hamper undertaking any subsequent actions, decrease the team's confidence and cause conflicts. Instead, one should look out for new, creative solutions, while carrying out a detailed analysis of any errors together after the project's implementation. Then, without worrying about the decrease in morale, one can look critically at all the steps taken during the project. It is worth returning to the minutes and reports from the project team meetings, following up any changes introduced, analyzing schedules and the original action plans.

All problems that can be experienced during the implementation of the project are actually inherent in its risks and can be therefore overcome if competent and committed employees are available. An in-depth analysis of difficulties or mistakes will serve the subsequent team which will start project activities in a given institution in the future.

BUILDING ON THE FOUNDATION OF TRUST AND RESPONSIBILITY

When it comes to the management of the project team, it is important to shape its composition wisely. Unfortunately, the coordinator does not always have the opportunity to choose those people with whom he will cooperate – they are more often brought in by the top management. What is more, these are usually temporary teams, created only for a short period of time, in order to accomplish a specific task in a given time and budget, which are dissolved after the end of the project⁹. Most often, these employees have additional obligations and so they

8 More on the mistakes in the project implementation stage: *Podręcznik – Zarządzanie cyklem projektu*, Komisja Europejska, Biuro Współpracy Euroid, Ministerstwo Gospodarki i Pracy, Warszawa 2004.

9 A.P. Ammeter, J.M. Durkerich, *Leadership, team building, and team member characteristics in high performance project teams*, [in:] „Engineering Management Journal”, December 2002, vol. 14, n. 4, p. 3.

are easily running out of motivation for the project work, which is why it is very important to set some rules at the beginning of cooperation. This is primarily about a clear division of roles in the project, establishing mutual expectations and agreeing on who is responsible for what. An extremely important factor is also the early adoption of a clear remuneration and financial settlement system for the work done.

Any given project is an extremely dynamic area and during the process of its implementation the team encounters many unexpected situations, which should be dealt with not only in accordance with all the guidelines, but also on time and without any harm to the budget. This requires employees to be highly committed and responsible for the project. In difficult situations, employees may try to escape from the problem and (if certain rules are not implemented from the beginning) shift responsibility to other employees and / or the coordinator. One has to prepare the team for situations when a previously adopted system of action needs to be abandoned and everyone must be engaged to work on one specific task. One cannot allow a situation when employees claim that “this is not within the scope of their duties” or “since it is not my task, I am not dealing with it”. Each team member needs to know the project from the scratch, regardless of whether they deal with its technical, substantive or financial aspects. This is important because (apart from some extreme situations) there are certain tasks in the project that require the involvement of more than one person. In addition, in order to complete the whole task, the remaining part of the team will inadvertently benefit from the work of several team members. Moreover, the same methods and tools can be used throughout the whole team. If the cooperation is maintained at a reasonably high level, the team will be able to learn to notice and identify the problems of others and, hence, deal with them and seek solutions together in a more effective manner. It is also important that with such a model of management, one person, e.g. a coordinator, cannot be held responsible for the failure or success of the project, because the whole team is actually responsible for its results¹⁰.

If necessary, and in order to improve the activities, the coordinator can divide the tasks already undertaken into smaller parts, the completion of which will be easier to determine in time and also to supervise. Depending on the attitude of the team, it may also be beneficial to define power distribution within the project, enable employees to take initiative and act independently. This can positively affect their self-esteem and sense of responsibility for the project. It is also important to take care of the mutual respect and trust within the team, and – in the case of several projects being implemented simultaneously – of the mutual respect between the teams¹¹.

The above-mentioned activities regarding team management in the project are closely related to the new management model, which is a response to the needs of a dynamically changing market. Only enterprises that are aware of the impor-

10 Compare with M. Oliński, *Zarządzanie projektami...*, p. 37.

11 More on the trust building in the office sector: S.R. Covey, *Szybkość zaufania*, Rebis, Poznań 2006, pp. 290-291.

tance of their human resources and who are capable of shaping and developing them in a prudent way will be able to meet new challenges. We are talking here about managing human capital on the basis of trust, where a significant part of the team has the right to participate in the decision-making process. Such a leadership model, based on the organizational trust, is often called a 'feminine style of management'¹². Its use proves to increase the efficiency of work, satisfaction and self-fulfillment of employees as well as the development of the company's innovativeness. It is distinguished by motivating for independence, clear communication and information management as well as showing interest. It also emphasizes partnership approach of the board vis-à-vis the employees and the attitude directed at common good, hence the constant pursuit of compromises¹³.

Building such a system in a company is based on certain elements, without which creating an atmosphere of trust becomes almost impossible. We are talking here primarily about some clearly defined principles of cooperation, correct flow of understandable information, ensuring a sense of security regarding contracts and pay, emphasizing the attitude to long-term cooperation by taking into account the needs of each party and frequent, productive team meetings¹⁴.

The implementation of the above methods is a form of response to the new employee model, which has been operating on the market for some time, and which focuses primarily on knowledge and ingenuity as well as the ability to work within a team. At present, employees are people who are aware of the flexibility of employment and, thus, also its instability - therefore they have to deal with permanent stress. In such a dynamically changing market environment it is rather difficult to maintain a healthy balance between private and professional life. And getting engaged in several projects at the same time while constantly updating knowledge and skills (which happens more often) does not really contribute to stabilizing this situation¹⁵. A person managing such a group must be able to reach to it, ensure its maximum possible comfort and sense of security, appreciate efforts and emphasize the hope for long-term cooperation.

The very aim of this article to refer to the need for cooperation, supporting the teamwork and building relationships in a group is not accidental. The changes that took place within the economic sector did also bring about changes in the employment and work conditions in new enterprises. Many people who stayed in companies or had different experiences in previous positions have serious problems finding their place in the new reality. Employees accustomed to rou-

12 More on the subject: B. Krawczyk-Bryłka, *Zaufanie w zespole projektowym a (kobiety) model przywództwa*, [in:] „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, Wydawnictwo SAN, t. XIV, zeszyt 11, cz. I, p. 118; M. Bugdol, *Wymiary i problemy zarządzania organizacją opartą na zaufaniu*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2010, p. 38 and B. Golesorkhi, *Gender differences and similarities*, *In judgments of trustworthiness*, [in:] „Women in Management Review”, 3 (21) /2006, p. 196.

13 Compare with D.P. Schultz, S.E. Schultz, *Psychologia a wyzwania dzisiejszej pracy*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, p. 272; E. Lisowska, *Kobiety styl zarządzania*, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2009, p. 118.

14 R. Miranda, J. Klement, *Authentic Trust In Modern Business*, [in:] „The Journal of Wealth Management”, wiosna 2009.

15 I. Kołodziejczyk-Olczak, *Tworzenie i kompetencje zespołu projektowego*, [in:] „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, Wydawnictwo SAN, t. XIV, zeszyt 11, cz. I, p. 67.

tine, simple, individual and competition-based work have difficulties in the new system, which requires them to be creative with a variety of teamwork tasks, based on cooperation and communication. Such maladjustment, in the light of the above explanation, should not come as a surprise, but rather become a space where to undertake concrete steps to improve the functioning of these people in the project environment and beyond.

One should be aware that the involvement of employees in the project work depends very much on their attachment and loyalty to the entire company, their care for its affairs and all the issues related to the team itself. If this devotion is lacking, working within such a team is difficult and motivating its members does not bring the desired results. Acquiring employees' loyalty is very difficult, sometimes time-consuming and requires constant vigilance. It is also not given to the employer once and for all, which means that it may weaken or disappear and it should be constantly catered for. If we collide with the problem of lack of attachment, it is worth looking for its causes while trying to create conditions for its development. It is a common misconception that the only significant factor in building trust is financial security. Of course, remuneration is important, but if we do not see any deficiencies in this respect, it is worth paying attention to the atmosphere at work, trying to provide factual and reliable feedback, while not ignoring the conclusions or ideas and consciously showing that we care about building a team and creating opportunities for further development of employees.

The continuity of human resources is also crucial at this point. If, during the implementation of the project, personnel changes occur or a vacancy arises - these are impulses that can adversely affect the team, cause a sense of insecurity, break down working conditions and complicate management. Naturally, certain situations cannot be predicted and such changes can happen. In such moments, one should not seek a replacement as soon as possible and, in any case, it must be a well-thought decision. It must be remembered that any person taking the place of someone else is to face an enormous challenge and will have to understand certain processes faster while finding his place in an already existing team. It is worth (at least at the beginning) devoting more time to the meetings, discussing some issues in more detail and sensitizing other group members to the need to support and help the new employee.

One can find a ready solution to the majority of problems mentioned in the preceding sections. Responsibilities, funds, schedules - everything can change, because these are the characteristics of projects. In fact, most challenging problems that can arise during the implementation of project tasks are conflicts within the team. They are inevitable, some may be public, others are not¹⁶. Of course, every coordinator knows well in advance that prevention is better than cure - it is far better to avoid conflicts than to solve them. That is why regular meetings of the project team play such a key role here. It is the coordinator who must ensure that everyone participates in such gatherings so that information is clearly communicated and reaches all the team members. This further caters for proportionate

16 *Op cit.* at note 15, p. 74.

division of responsibilities where employees are more likely to stay motivated and encouraged to support each other. If during the meetings it turns out that one of the team members has problems with the timely implementation of their activities, the coordinator should find someone from within the team who could help out. The key to success here is finding solutions jointly and collectively. Certainly, making decisions in a group is connected with risks, because it is on the basis of possible risks that some difficulties may arise in reaching any agreement. This, in turn, may lead to team members accusing the coordinator of incompetence or they can be simply afraid of responsibility. However, ultimately, the presence of meetings brings up many benefits to the group - decisions are made faster and they are more rational. In addition, they are more reliable and of better quality. Team members can share their knowledge and experience, and it is easier for them to identify themselves with the project. Moreover, participation in the joint decision-making process increases morale and creates a sense of bond within the team¹⁷.

THE ROLE OF THE PROJECT COORDINATOR

During the project implementation, many unexpected problems may arise. This can be influenced by the nature of the project or the company itself. It should be remembered that the greater the requirements for bureaucracy and the less the trust among the members of the project team, the greater the need for a strong and competent leader¹⁸. He must remember about the four basic constraints of any project, which are: the scope, budget, implementation time and the quality of implementation. Any changes occurring within one of these restrictions will inadvertently affect others, because they are closely related. However, it should be remembered that these restrictions are at the same time the premises for assessing the progress of the project implementation in accordance with the schedule and the original plan¹⁹.

In carrying out his tasks, the coordinator must respect the limits he has set for himself by building his leadership style. He should cater for the autonomy of his team members and allow them enough freedom within the tasks entrusted to them. In this way, they will feel responsible for the project and they will want to show their initiative and creativity, because they will feel that they have an impact on the decision-making process in the project.

The coordinator should also be prepared for constant changes. He should be able to anticipate them and make adequate decisions that will allow to modify such changes for the benefit of the project²⁰. Moreover, social competences are particularly desirable here, and these include the ability to exert influence as well as to build and foster team bonds. He must be alert to any disturbing processes within

17 More on the team decision-making process: M. Pawlak, *Zarządzanie projektami*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, pp. 251-252.

18 A. Springer, *Kompetencje wymagane wobec kierowników...*, p. 199.

19 More on the project limitations: W. Walczak, *Orientacja na cele w zarządzaniu projektami*, [in:] *MBA 4/2009*, pp. 53-54.

20 Compare with J. Kopeć, *Role menedżera projektu*, w: „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, Wydawnictwo SAN, t. XIV, zeszyt 11, cz. I, p. 85.

the team, such as, for example, divided opinions on the needs or communication barriers, such as criticizing, accusing, commanding, inflexible thinking, not listening to each other, not catering for simple and clear information transfer. The role of a coordinator here is to react sensibly to such situations and lead the project team out of any such difficulties. Surely, he is not and will not be able to do it all himself, but he has the task of carrying the team through these problems so that the project does not suffer. As soon as he sees any such disturbing symptoms, he should implement preventive steps, raise difficult topics at meetings and look for ways to prevent possible conflicts. The project coordinator should be the authority for other team members. He must rouse their trust, while steering clear from power abuse or responsibility escapism. Employees must feel that they can rely on him. This will not only facilitate healthy cooperation, but will also eliminate any room for misunderstandings within the team.

In terms of knowledge, the coordinator should have all the necessary information on project integrity management, including information regarding the scope, time, cost, quality, human resources, communication, risk and procurement. He should know different technical aspects relating to the implemented project (at least at the basic level), even if some individual tasks are to be delegated to specially appointed specialists²¹. It seems to be a considerable challenge, but it is mainly about the ability to apply general knowledge to specific situations and to divide specialist tasks among the team members. The project coordinator does not have to be versatile himself, but should be rather able to guide the personnel entrusted to him.

In this model of management, the coordinator should possess also other specific characteristics. And this point is not necessarily about the experience, because with such high dynamics of work it is gained reasonably quickly, but about certain predispositions that will facilitate the work for the whole team, such as the ability to manage several issues at once, employ a broader perspective on taking action or put enough emphasis on communication. It is nothing else but good communication that facilitates proper cooperation within the team. In projects, there is no room for knocking others out or demonstrating one's strengths at the expense of others. The key to success of any project is an effective cooperation. Without this, the project has no chances of success.

The coordinator must also have the ability to select information as he should be able to read through messages and choose the most important ones, while using sometimes only incomplete information and verifying anything confusing or biased. He cannot succumb to emotions that accompany any project work and he should act calmly and sensibly. In addition, in order for his employees to be able to do their job properly, he should not only stimulate them, but also protect them against an unproductive pressure stemming from other employees or even

21 More on the knowledge of the project coordinator: K. Dziekoński, A. Jurczuk, *Kompetencje osobowościowe lidera projektu*, [in:] „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, Wydawnictwo SAN, t. XIV, zeszyt 11, cz. I, p. 41 and M. Szmit, P. Pietras, *Zarządzanie projektami: wybrane metody i techniki*, Wydawnictwo Horyzont, Łódź 2003, p. 41.

the management²². When running a project, it is important to support the work of the project team both by the coordinator and the board. Employees who are motivated to have a say on certain issues in the project need a sense of approval from the higher levels within the company. This is an element that needs to be taken care of right from the beginning of the project. We are talking here not only about the support for employees acting in favour of the enterprise, but also about the support of the company's management for the entire project. Close cooperation with the management board should be therefore established and situations where project employees are delegated by it to other tasks should be avoided. It is because as a result of such delegation project employees will have to set project issues aside - the authorities should be thus made aware that the project is just as important as other activities in the company, and that it also requires investing a lot of energy and time. Only under conditions of mutual understanding and cooperation this project mechanism can work in an optimal way²³.

DEVELOPING COMPETENCIES OF TEAM MEMBERS

Managing a project team is nothing more than managing specific human capital. It is a particular form of art whose sense must be understood first in order to learn it. Managing human capital means investing in values contributed to the company by the employees, which is why it differs from managing people. Employees have a certain dose of potential, skills and creativity that can contribute to the company's success. However, they are not the property of the company. The company can only develop them to its advantage. The owner of the described capital is a person who can bring it into the organization and decide when and how he will use it. That is why it is so important to provide employees with the best conditions for work and development²⁴.

People managing human capital often try to follow specific patterns and schemes. It works in many situations, especially in the implementation of various projects in different organizations. Unfortunately, in case of some projects this may be insufficient. One should remember that a typical feature of projects is their unpredictability, hence, project coordinators must be prepared for frequent changes. The independence of thinking and innovation in management will be important here. We have already mentioned that the role of the project coordinator usually comes down to supervising and directing the work of the team members. However, this solution is effective only when the coordinator is able to comprehend the entire logistics of the project and has an idea how to solve any problematic situation. Yet, the less the coordinator knows about the solution and the less areas he is able to regularly and accurately control, the more people who are able to work independently and without constant supervision he will need²⁵.

22 G.R. Heerkens, *Jak zarządzać projektami*, RM, Warszawa 2003, p. 86.

23 More on the management board support for a project: M. Krajewska-Nieckarz, *Czynnik ludzki a sukces i ryzyko przedsięwzięć projektowych, realizowanych w sektorze publicznym*, [in:] „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, Wydawnictwo SAN, t. XVI, zeszyt 5, cz. II, p. 84.

24 E. Stroińska, *Rola kapitału ludzkiego...*, pp. 233-234.

25 R.K. Wysocki, *Efektywne zarządzanie projektami. Tradycyjne, zwinne, ekstremalne*, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2013, p. 109.

Each coordinator must be aware that he will not be entrusted with an ideal team, nor will he be able to create one. Project teams typically consist of people who are more or less experienced, so one cannot expect that everything will work as smoothly as predictable. Some teams will be more consistent, others less. What is important is that the coordinator knows what kind of team he is dealing with, that he gets to know its members, understands their fears and needs, and that he works on the appropriate methods of cooperation, while applying balanced supervision, fair division of tasks and empowerment²⁶. It is important that all team members feel part of it and that they can learn how to work together within the team. Engaging them in making decisions about the project and enabling taking responsibility for the activities undertaken translates into a sense of belonging, increased productivity, awareness of costs and improvement of the team relations. Thanks to this approach, combined with the organization of various courses and trainings, human capital in which we invest is becoming more and more valuable, with each of the team members turning into a more independent, stronger element of the organization. By proceeding in this way, we can avoid the continuous struggle to search for new specialists and we start creating them by ourselves.

When managing the project, the coordinator should remember to provide all the team members (including those who join in during the implementation) with enough opportunities and tools to understand the nature of the project. Moreover, he should ensure that the management of the organization in which the project is implemented understands its essence and has a general idea of its elements as well as stages of implementation.

The most important thing, however, that project managers should remember is the value of the employees they manage. It is possibly the most unfortunate mistake to think that employees are tantamount to expenditures - and this approach can be found in many enterprises. While managing human capital, one should always keep in mind the fact that an employee is not a burden but an asset²⁷, and depending on how we invest in that asset, we will be able to achieve the desired effects and profits that we expect.

BIBLIOGRAPHY

Ammeter A.P., Durkerich J.M., *Leadership, team building, and team member characteristics in high performance project teams*, [w:] „Engineering Management Journal”, December 2002, vol. 14, n. 4.

Bugdol M., *Wymiary i problemy zarządzania organizacją opartą na zaufaniu*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2010.

Covey S.R., *Szybkość zaufania*, Rebis, Poznań 2006.

Czajkowska M., *Rola zaufania w stosowaniu empowermentu w organizacji*, [w:] Nurt metodologiczny w naukach o zarządzaniu. W drodze do doskonałości, (red.) W. Błaszczuk, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2008.

26 The subject of empowerment with reference to the sense of confidence and security of employees is analysed by: M. Czajkowska, *Rola zaufania w stosowaniu empowermentu w organizacji*, [in:] *Nurt metodologiczny w naukach o zarządzaniu. W drodze do doskonałości*, (red.) W. Błaszczuk, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2008.

27 E. Stroińska, *Rola kapitału ludzkiego...*, p. 235.

Dziekoński K., Jurczuk A., *Kompetencje osobowościowe lidera projektu*, [w:] „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, Wydawnictwo SAN, t. XIV, zeszyt 11, cz. I.

Golesorkhi B., *Gender differences and similarities, In judgments of trustworthiness*, [w:] „Women in Management Review”, 3 (21) /2006.

Gavurova B., Szabo S., *Uplatnenie tvorivých manažérskych metód v procese aplikácie systému Balanced Scorecard*, [w:] *Look Days 2011, : 13. - 14.októbra 2011, Košice*, Inter M&K, Košice 2011, s. 1-10.

Heerkens G.R., *Jak zarządzać projektami*, RM, Warszawa 2003.

Jajuga K. (red.), *Zarządzanie ryzykiem*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.

Kołodziejczyk-Olczak I., *Tworzenie i kompetencje zespołu projektowego*, [w:] „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, Wydawnictwo SAN, t. XIV, zeszyt 11, cz. I.

Kopeć J., *Role menedżera projektu*, [w:] „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, Wydawnictwo SAN, t. XIV, zeszyt 11, cz. I.

Krajewska-Nieckarz M., *Czynnik ludzki a sukces i ryzyko przedsięwzięć projektowych, realizowanych w sektorze publicznym*, [w:] „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, Wydawnictwo SAN, t. XVI, zeszyt 5, cz. II.

Krawczyk-Bryłka B., *Zaufanie w zespole projektowym a (kobiety) model przywództwa*, [w:] „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, Wydawnictwo SAN, t. XIV, zeszyt 11, cz. I. Limanski A., Sowa B., Szabo S., *Inventory management of an economic entity - selected aspects*, [w] „eXclusive e-JOURNAL” 2 (2015), s. 1-19.

Lisowska E., *Kobiety styl zarządzania*, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2009.

Marinicová M., *Social management and its importance in the present*, [w:] *Humanum. Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne*, 9(2) (2012), Instytut Studiów Międzynarodowych i Edukacji Humanum, Warszawa 2012.

Marinicová M., *Social aspects of corporate social responsibility*, [w:] *Management 2014, Faculty of Business and Industrial Management, 2014. Medunarodna naučna konferencija Mendžment, Beograd – Mladenovac 2014.*

Miranda R., Klement J., *Authentic Trust In Modern Business*, [w:] „The Journal of Wealth Management”, wiosna 2009.

Oliński M., *Zarządzanie projektami*, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Olsztyn 2016.

Pawlak M., *Zarządzanie projektami*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.

Podręcznik – Zarządzanie cyklem projektu, Komisja Europejska, Biuro Współpracy Europejskiej, Ministerstwo Gospodarki i Pracy, Warszawa 2004.

Schultz D.P., Schultz S.E., *Psychologia a wyzwania dzisiejszej pracy*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.

Springer A., *Kompetencje wymagane wobec kierowników zespołów projektowych – ocena potencjału pracowników*, [w:] „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, Wydawnictwo SAN, tom XIV, zeszyt 11, cz. I.

Stroińska E., *Rola kapitału ludzkiego w zarządzaniu projektami*, [w:] „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, Wydawnictwo SAN, t. XIV, zeszyt 11, cz. I.

Strojny J., Baran M., Kłós M., Klimczak B., *Techniki zarządzania zasobami ludzkimi w projekcie*, [w:] „Przedsiębiorczość i Zarządzanie”, Wydawnictwo SAN, tom XVI, zeszyt 5, cz. II.

Socha L., Szabo S., *Czynnik ludzki w badaniach wypadków lotniczych*, [w:] *Ekonomia i bezpieczeństwo wyzwaniem regionu 21 wieku*, PU COMPUS, Starachowice 2014.

Szmit M., Pietras P., *Zarządzanie projektami: wybrane metody i techniki*, Wydawnictwo Horyzont, Łódź 2003.

Walczak W., *Orientacja na cele w zarządzaniu projektami*, w: MBA 4/2009.

Wysocki R.K., *Efektywne zarządzanie projektami. Tradycyjne, zwinne, ekstremalne*, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2013.

Diana Carolina Pradilla Rangel
Ramiro Délio Borges de Meneses
Instituto Universitário de Ciências da Saúde
Gandra, Paredes, Portugal

Ética y Ecología : la moral de una ciencia interdisciplinar / *Ethics and Ecology: the morality of interdisciplinary science*

Abstract

As a natural science interested in the study of our home, ecology shows a clear relationship with the need to approach it from the perspective of ethics. The discipline of philosophy in charge of discerning morality in our behavior has much to say about the way we interact and modify the medium. So, the objective of this study is to take a walk through ecology from the perspective of ethics and philosophy, because we speak of science, man and universe. In this way, we will analyze it as a discipline of science with a recent history, as well as its interdisciplinarity. When analyzing it from ethics, and with other authors as a reference, we postulate the need for this ecological ethics, as well as reviewing our responsibility in this milestone. To end with the world of social movements,. For we will also review the need for this ecological reason or ecological ethics.

Key words: Ethics, Bioethics, Ecology, science, philosophy, future, and past.

INTRODUÇÃO

Em primeiro lugar, a ética é um dos termos introduzidos por o filósofo de a Antigua Grecia Sócrates y desarrollado por Aristóteles. Procede del lat. *ethicus*, y este del gr. *ἠθικός êthikós* es la rama de la filosofía que estudia lo correcto o equivocado del comportamiento humano, la virtud, el deber, la felicidad y el buen vivir. Además, tiene como centro de atención las acciones humanas y aquellos aspectos de las mismas que se relacionan con el bien, la virtud, el deber, la felicidad y la vida realizada. Su desarrollo histórico ha sido amplio y variado. A lo largo de la historia ha habido diversas maneras de entender la ética y distintas propuestas morales orientadoras de la vida humana. Es posible decir que la ética es la parte de la filosofía práctica que se ocupa del hecho moral y de los problemas

filosóficos que nacen de la conducta humana. Desde la perspectiva del discurso moral existe la presunción, además, de que el ser humano es en cierto modo libre. Esta consideración deja abierto el campo de posibilidades de actuación de los seres humanos. En el ejercicio de esa libertad se producen conflictos que constituyen la clave de la vida moral y sobre los que la ética, como reflexión teórica, trata de dar luz, para encauzar adecuadamente la praxis, la acción humana. Y esta libertad, es ejercida sobre el medio en el que nos desarrollamos. Todo acto humano que no se realice por medio de la voluntad de la persona y que esté ausente de libertad, no forma parte del campo de estudio de la ética. La ética, por tanto, no inventa la vida moral, sino que reflexiona sobre ella. Y el planeta, el mundo que nos rodea y en el que nos desarrollamos debe ser reflexionado.

Por otro lado, la ecología proviene de los vocablos griegos, *oikos* y *logos*, que significan casa y ciencia, respectivamente. Es una rama de la biología que estudia las interacciones que determinan la distribución, abundancia, número y organización de los organismos en los ecosistemas. En otras palabras, es el estudio de la relación entre las plantas y los animales con su ambiente físico y biológico. Incluye las leyes fundamentales que regulan el funcionamiento de los ecosistemas, y es una ciencia integradora de los diversos conocimientos de las ciencias naturales.

Debido a los diversos enfoques requeridos para el estudio de los organismos en el medio ambiente, la ecología se apoya en campos diversos como la climatología, la hidrología, la oceanografía, la física, la química, la geología y el análisis de suelos entre otros. Igualmente, involucra ciencias tan distintas como la morfología, la fisiología, la embriología, la genética, la taxonomía, la paleontología, la anatomía, la citología, la histología, las matemáticas, la botánica y la zoología.

Los ecólogos tienen básicamente dos métodos de estudio: autoecología, el estudio de especies individuales en sus múltiples relaciones con el medio ambiente; y sinecología, el estudio de comunidades, es decir medios ambientes individuales y las relaciones entre las especies que viven allí. Por lo tanto, estudia la relación entre el hombre y su medio. A partir del interés en estudiar el hombre y su entorno, comienza a nacer el criterio de medio ambiente. Adicionalmente a los factores físicos y químicos que afectan a un organismo cualquiera, existen las interrelaciones con otros organismos.

En la actualidad este concepto que era netamente zoológico se ha extendido a todas las manifestaciones de vida (biosfera). La biosfera en general, se compone de diversidad de ecosistemas que interactúan unos con otros. Y con esto, es normal comprender la interdisciplinariedad de la ecología y su relación tanto con otras ciencias naturales como física, matemáticas, genética así como su aplicabilidad en otros ámbitos. Independientemente de dar una definición precisa, la esencia de la Ecología se encuentra en la infinidad de mecanismos abióticos y bióticos e interrelaciones implicadas en el movimiento de energía y nutrientes, que regulan la estructura y la dinámica de la población y de la comunidad. Como muchos de los campos de la Biología contemporánea, la Ecología es multidisciplinaria y su campo es casi ilimitado.

CONTEXTO HISTÓRICO: NATURALEZA Y ARTIFICIO

Una primera línea es la que lleva a la constitución de la Ecología como disciplina científica, o, más exactamente, como entramado interdisciplinar de ciencias muy diversas. Este desarrollo de la Ecología hay que inscribirlo en el marco de una profunda transformación epistemológica que ha afectado al conjunto de las ciencias naturales y que ha puesto en cuestión el viejo paradigma mecanicista. Como resultado de esta transformación, se ha modificado radicalmente nuestra idea de la naturaleza y de sus relaciones con aquello que parece ser su opuesto: el artificio, la cultura, la historia, en fin, la sociedad humana.

Analizando sus inicios es necesario reconocer a los biólogos y geógrafos un papel fundamental. Pero es justo, asimismo, recordar el aporte considerable de los griegos clásicos. Ya Platón, en el siglo V antes de Cristo, escribía:

„Lo que ahora queda, comparado con lo que existió entonces, es como el esqueleto de un hombre enfermo. De toda la tierra gorda y suave, tras ser devastada, queda solo el desnudo esqueleto... Hay algunas montañas que ahora no tienen más que comida para las abejas, pero no hace mucho tiempo estuvieron llenas de árboles ...”

Por ejemplo, Aristóteles, además de filósofo, fue un biólogo y naturalista de gran talla. Baste citar sus libros sobre la vida y costumbres de los peces, fruto de sus diálogos con pescadores, y sus largas horas de observación personal. Teofrasto, sucesor de Aristóteles en la Escuela Peripatética, escribió la Historia de los animales, los minerales y las plantas. Para ese entonces, a esos escritos se les consideró como una simple descripción de la relación de los organismos entre sí y con el medio ambiente.

Desde la antigüedad grecolatina ya existía un interés por comprender las relaciones complejas entre los organismos y entre estos y su ambiente. La armonía ecológica fue uno de los principios básicos que rigieron la comprensión de la naturaleza por parte de los griegos. En un primer momento histórico este interés se manifestó en trabajos de carácter descriptivo, así que en el siglo XVIII la principal preocupación consistía en la clasificación de los organismos a un sistema taxonómico.

El Cántico de las criaturas representa uno de los logros más importantes de la espiritualidad de Francisco de Asís, en el que puso de manifiesto una profunda reconciliación entre el cielo y la tierra, entre la vida y la muerte, entre el universo y Dios. A pesar de estar escrito en el siglo XIII, todavía se tiene como una de las joyas de la poesía occidental y de la mística de la naturaleza. Ya en 1967 el historiador norteamericano L. White Jr. propuso considerar la piedad cósmica de Francisco como un ejemplo para la mentalidad ecológica actual. Mantiene hoy planamente viva su actualidad y debe ser entendido en el marco de la inquietud moderna de la filosofía ecológica. Se trata del canto de un hombre que durante toda su vida luchó para lograr un poco más de fraternidad entre sus conciudadanos y para que se hiciera visible la humanidad de Dios. Francisco de Asís aprendió a contemplar

los seres vivos y las cosas de una forma ingenua, sencilla, fraterna. Dejó de verlos desde el ángulo de su valor comercial, como se hacía en su tiempo y se sigue haciendo en gran parte hoy.

Francisco cantó para mostrarles a los hombres la tierra fraternal, liberada del dominio del dinero y de toda servidumbre. Por eso no es de extrañar que ya en 1967 el historiador norteamericano L. White Jr. propusiera considerar la piedad cósmica de Francisco como un ejemplo para la mentalidad ecológica actual y sugiriera que fuera declarado oficialmente “patrono de los ecologistas”. Y eso fue lo que hizo Juan Pablo II, el 27 de Noviembre de 1979, con todas las honras y privilegios litúrgicos inherentes a esa proclamación.

Más adelante, Buffon en su *Natural History* (1756), analiza muchos de los temas de la Ecología moderna y considera que las poblaciones de seres humanos y de otros animales y plantas están sujetas a los mismos fenómenos. Thomas Malthus (1766-1834) se ha ganado un lugar en la historia de la biología, a pesar de que tanto él mismo como sus contemporáneos le consideraban un economista político y no un biólogo. Publicó uno de los primeros libros sobre demografía que despertó polémicas, calculó que, si bien las poblaciones de las diversas especies se pueden incrementar geoméricamente, su aprovisionamiento de alimentos sólo lo hará en forma aritmética, en el mejor de los casos. Asentando las bases de movimientos en lucha por el control de la población aún existentes. Krebs indica que los conceptos señalados no son nuevos, que otros autores se habían anticipado, pero fue Malthus quien llamó la atención del público en general.

Sin embargo, el pensamiento durante los siglos XVII y XVIII, elaboró dos discursos contradictorios sobre las relaciones entre naturaleza y artificio.

1. Por un lado, la moderna física matemática elaboró una ontología monista y mecanicista. Esta ontología estableció una doble identidad:
 - En primer lugar, una identidad entre las pequeñas máquinas construidas por los artífices humanos y la gran máquina del mundo, construida por el artífice divino. El hecho de pensar la Naturaleza como un gran artefacto mecánico permitía borrar la diferencia entre los cuerpos naturales y los cuerpos artificiales. Esta identidad ontológica entre cuerpos naturales y artificiales tenía una importante implicación epistemológica: la identificación entre conocer y fabricar, entre la representación mental y la reproducción experimental, entre la ciencia y la técnica.
 - En segundo lugar, una identidad de todas las formas de lo real (la materia, la vida, la conciencia) y de todas sus escalas cósmicas (terrestre y celeste), que hasta entonces habían sido pensadas de forma jerarquizada. Bajo la aparente diversidad del mundo, se afirma la homogeneidad última de todo lo existente, concebido a partir de ahora como una simple combinación de átomos y de vacío. Esta identidad ontológica entre todas las formas y escalas de lo real tiene también una importante implicación epistemológica: a la hora de explicar los fenómenos naturales, debían ser desechadas todas las causas espirituales, intencionales y cu-

alativas, y en su lugar debían buscarse las causas materiales, inerciales y cuantitativas. Con arreglo a este criterio, la Mecánica newtoniana se convirtió en el canon del conocimiento científico, al que debían imitar todos los otros saberes.

2. Por otro lado, la moderna teoría política contractualista elaboró una ontología dualista y teleológica:
 - En primer lugar, se afirmaba la radical contraposición entre el ser humano, dotado de un espíritu inmortal (a imagen y semejanza de Dios, su Padre y Creador), y el resto de los seres naturales, carentes de semejante condición espiritual.
 - En segundo lugar, se consideraba la historia de la humanidad como un movimiento de progreso, elevación o perfeccionamiento moral, que conducía del “estado de naturaleza” al Estado de Derecho, es decir, del salvajismo a la civilización, del imperio de los instintos naturales al imperio de la razón sobrenatural.

Así que, durante los siglos XVII y XVIII, se desarrollan dos discursos contradictorios entre sí: por un lado, la teoría física mecanicista concibe la naturaleza como un conjunto de objetos que se mueven inercialmente, es decir, que se encuentran sometidos a una causalidad heterónoma y determinista; por otro lado, la teoría política contractualista concibe la sociedad como un conjunto de sujetos que actúan intencionalmente, es decir, que se rigen por una voluntad autónoma y libre. Para resolver esta paradoja, los filósofos y científicos modernos recurrieron a una concepción progresista de la historia, en virtud de la cual los seres humanos adquieren la condición de sujetos libres en la medida en que aprenden a conocerse y gobernarse a sí mismos como objetos naturales, es decir, en la medida en que son capaces de aplicarse a sí mismos el paradigma tecnológico aplicado al resto de los seres naturales. Pero la tensión entre ambos discursos, el de la Física y el de la Política, siguió siendo irreductible, y se manifestó durante el siglo XIX en el conflicto entre las ciencias naturales y las ciencias sociales, o, más exactamente, entre las doctrinas naturalistas o positivistas y las doctrinas culturalistas o historicistas. Además, entre ambos discursos había un tercero que no encajaba ni en la ontología monista de la Física ni en la ontología dualista de la Política. Entre ambos extremos, el de la naturaleza determinista y el del espíritu libre, se encontraba el ancho mundo de los seres vivos, que no podían ser considerados ni meros objetos inerciales ni puros sujetos intencionales. De este mundo híbrido no se ocupaba ni la Física ni la Política, sino la Historia Natural.

Esta disciplina tuvo un gran desarrollo durante los siglos XVII y XVIII, sobre todo debido al descubrimiento de América y a los viajes científicos realizados por los naturalistas ilustrados. Pero, comparada con la moderna Física matemática, la Historia Natural parecía una disciplina anticuada y poco científica: no se ejercía mediante la experimentación en el laboratorio, sino mediante la observación en el campo; no reducía todas las formas de lo real a unas pocas combinaciones de átomos, sino que se interesaba por la diversidad inagotable y la singularidad específica de cada ser vivo; no recurría a meras explicaciones inerciales y cuantitativas,

sino que seguía utilizando explicaciones intencionales y cualitativas; finalmente, no identificaba el conocimiento con la fabricación, pues consideraba que la capacidad de los seres vivos para alimentarse y reproducirse a sí mismos era algo que no podía ser reconstruido artificialmente.

Pero, en el siglo XIX, se produce una revolución teórica: la Historia Natural se convierte en la Biología, y las grandes taxonomías de las especies dejan paso al estudio sobre los mecanismos básicos de reproducción y transmisión de la vida. En esta revolución teórica de la Biología, ocupa un lugar central la teoría darwiniana de la evolución de las especies por medio de la selección natural.

En primer lugar, porque el evolucionismo es el horizonte teórico común en el que se desplegarán las diversas ramas de la biología, y sobre todo las dos ramas más novedosas y más opuestas entre sí: por un lado, la biología molecular, y en especial la genética, que estudia los componentes básicos del organismo vivo; por otro lado, la biología ecológica, y en especial la ecología global, que estudia las interacciones de las diversas especies vivas entre sí y con su entorno terrestre. La evolución de las especies sólo puede ser explicada si se combinan el análisis de las mutaciones genéticas y el análisis de las interacciones ambientales, y ése fue precisamente el gran hallazgo de Darwin. Por cierto, es también esta combinación entre genética y ecología lo que permite entender muchos de los dilemas técnico-morales en la actualidad.

En segundo lugar, el evolucionismo permite romper la gran división entre la naturaleza y la cultura, entre la necesidad y la libertad, entre la materia inerte y el espíritu racional. La vida se convierte en el vínculo de unión entre ambos mundos. Las ciencias de la vida se constituyen como el lugar de encuentro entre las ciencias de la materia inerte y las ciencias histórico-sociales. Por un lado, la historia de la especie humana se inscribe en la historia de las especies vivientes; por otro lado, la historia de las especies vivientes se inscribe en la historia de la Tierra, del sistema solar, de la Vía Láctea y del universo en expansión. Así, la historia de la humanidad se “naturaliza”; mientras que, la naturaleza en su conjunto se “historifica”. Las propias ciencias de la materia inerte, desde la física nuclear hasta la astrofísica, comienzan a cuestionar la hegemonía de la mecánica newtoniana y a diversificarse en teorías diferenciadas, válidas sólo para determinados campos o dimensiones de lo real. En resumen, las ciencias de la vida se convierten en el punto de cruce entre las ciencias de la materia inerte y las ciencias histórico-sociales. Precisamente por ocupar ese lugar crucial, arrebatan a la física la hegemonía epistemológica que había detentado desde Newton.

En esta nueva cosmovisión, en el año 1869, el biólogo alemán Ernst Haeckel acuñó el término “ecología” para las prácticas que relacionan a los individuos y el medio ambiente de una manera dinámica. A partir de este acontecimiento comenzó la consolidación de la Ecología como una rama de la Biología, que emplea un método científico para resolver sus problemas de investigación. La definió como “el estudio del ambiente natural y de las relaciones entre organismos y sus alrededores”. Aproximadamente siete años antes, el zoólogo francés Isodore

Geoffroy St. Hilaire había propuesto el término etología para «el estudio de las relaciones de los organismos dentro de la familia y la sociedad en el conjunto y en la comunidad», que en la actualidad se ha convertido en sinónimo de estudio del comportamiento animal. Aproximadamente al mismo tiempo el naturalista inglés St. George Jackson Mivart acuñó el término hexicología, que definió en 1894 como «dedicada al estudio de las relaciones que existen entre los organismos y su medio, considerando la naturaleza de la localidad en que habitan, las temperaturas e iluminación que les acomodan y sus relaciones con otros organismos como enemigos, rivales o benefactores accidentales e involuntarios». La gran influencia de Ernst Haeckel en sus días, mucho mayor que la de Mivart o St. Hilaire, explica la poca aceptación de los términos etología y hexicología.

A partir de entonces, la historia avanzó en estos estudios. El botánico danés Warming (1895-909) ejerció gran influencia en los estudios de comunidades y planteó interrogantes acerca de la estructura de las comunidades de plantas y las asociaciones de especies en ellas. Charles J. Krebs, al referirse a los orígenes de la Ecología como un área tan antigua como la humanidad, coloca sus raíces en la historia natural. Además, Cole en 1958, advirtió la importancia de medir cuantitativamente los índices de natalidad y mortalidad, la proporción de individuos de uno y otro sexo y la estructura de grupos de edad de las poblaciones humanas, rememorando la ya introducida preocupación por esos límites del planeta. Egerton en 1968 estudió el desarrollo de este concepto desde los tiempos antiguos hasta el moderno término de „equilibrio de la naturaleza”. Fueron pocos los avances conceptuales hasta que los estudiosos de la historia natural y la Ecología humana precisaron los conceptos de la Ecología y aportaron un marco analítico de referencia. Graunt en 1662, describió a las poblaciones humanas en términos cuantitativos, por lo que se le puede llamar el padre de la demografía.

En estos términos, al comienzo del siglo XX la Ecología ya estaba en camino de convertirse en una ciencia, al reconocer los problemas generales de las poblaciones y las comunidades. Las raíces de la Ecología residen en la historia natural, la demografía humana, la biometría (enfoque matemático) y los problemas aplicados de la agricultura y la medicina.

Sin embargo, hasta la década de 1960 no ha sido considerada a nivel global como una disciplina importante. El continuo incremento de la población humana y la destrucción concomitante del medio natural con pesticidas y contaminantes ha llamado la atención pública respecto del mundo de la Ecología. Gran parte de este interés reciente se centra en el medio ambiente humano y la Ecología humana.

ACTUALIDAD: ENTRE EL PASADO Y EL FUTURO

La ciencia de la ecología trata acerca de los ambientes de todas las plantas y animales, y no únicamente de los humanos, por lo que es mucho lo que puede aportar a la solución de algunas interrogantes generales acerca de los humanos y su medio ambiente. Cada vez está más aceptado que un ser vivo no puede ser considerado aisladamente como un simple representante de su especie, sino que tiene

que verse en relación y en equilibrio con los demás representantes de la comunidad de vivientes y con las condiciones en que se desarrollan. La imagen de la naturaleza se altera profundamente.

Ya no se trata de elegir entre una ontología monista y mecanicista, que reduce todas las formas de lo real a relaciones de causalidad determinista entre objetos inertes, o una ontología dualista y teleológica, que exalta al ser humano como un sujeto libremente autodeterminado, y como tal situado por encima de todos los otros seres naturales. Ahora, la naturaleza comienza a ser pensada como un proceso evolutivo, a un tiempo regular y azaroso, ordenado y caótico, predecible e impredecible, en el curso del cual la materia ha ido adquiriendo nuevas configuraciones y nuevas propiedades.

De aquí que, ahora se distingan tres niveles o tipos de Ecología:

- a) Una **ecología ambiental**, que trata del medio ambiente y de las relaciones que los seres vivos, especialmente el hombre, establecen con él. Podríamos entenderlo como la rama puramente científica o más similar al camino que seguían en sus orígenes.
- b) Una **ecología social**, que se ocupa de las relaciones derivadas de la consideración del hombre como un ser social. Esta es una escuela filosófica y una corriente política del ecologismo y del anarquismo, fundada por *Murray Bookchin*, que busca un manejo humanista del medio ambiente, y afirma que existe una relación holística entre los seres naturales, incluidos los seres humanos, que lleva a afirmar a los ecólogos sociales que el orden natural no necesita autoridades ni mando centralizado, sino que es descentralizado y en red. Eso significa que la naturaleza se autorregula y de igual forma pueden organizarse los humanos, que producen los problemas ambientales sólo cuando introducen procesos autoritarios en sus sociedades.
- c) Una **ecología mental**, que se fundamenta en el hecho de que la naturaleza no es algo exterior al ser humano, sino interior; es de la mente de donde surgen los patrones de comportamiento que se concretan en actitudes de defensa o de agresión a la naturaleza.

Los ecólogos la conciben, como un conjunto de ciencias o un complejo multidisciplinario, revolucionando la concepción inicial que la trataba como una simple rama de la Biología, y se abre el campo para darle amplitud autonómica. Con el progreso y evolución de los criterios científicos y tecnológicos, en los inicios del siglo XXI se desarrolla como la ciencia fundamental del futuro, de ahí la importancia de hacer un análisis desde el punto de vista de la ética.

CRÍTICA DE LA DEFINICIÓN REDUCCIONISTA DE ECOLOGÍA

Una definición estrecha de ecología, como rama de la biología que estudia las interacciones de los seres vivos entre sí y su medio ambiente, permite, que la ciencia ecológica pueda ser considerada como una ciencia neutral, sin injerencias de cuestiones sociales, ni condicionada por el punto de vista humano, puesto que

consistiría una perspectiva natural y, por tanto, objetiva del medio ambiente. La pregunta que surge a continuación es si la ecología con este significado estrecho podría considerarse una ciencia neutral y objetiva del medio ambiente, y si una respuesta así es posible.

Pero además de objetiva, la ciencia puede considerarse neutral de dos modos diferentes. La neutralidad ontológica, hace referencia a que el conocimiento científico no contiene presupuestos o prejuicios que desvían el sentido de su investigación.

La neutralidad y objetividad son características que se atribuyen generalmente a la ecología cuando se quiere diferenciar de otros pensamientos llamados entonces „ecologistas” que tienen en común el mismo objeto de conocimiento —el medio ambiente—, pero que se enfoca bajo puntos de vista diferentes, y se entienden que no son científicos y, por tanto, no objetivos y neutrales. No es ahora el momento de definir y caracterizar otros pensamientos ecologistas, pues será el objeto del siguiente capítulo, sino de ofrecer razones de por qué la ciencia ecológica no es una ciencia neutral y objetiva, con lo que además estaríamos en el camino de mostrar la dimensión moral de este conocimiento científico y, de algún modo, dando un paso más en la definición de un concepto de ecología amplio que sirva para la reconstrucción de una ética ecológica.

Entre las razones que cabe argüir se pueden destacar las siguientes:

- a) El no acuerdo en el concepto clave de la ecología.

Actualmente continúa viva la polémica sobre cuál es el significado de conceptos como ecosistema o biosfera. El primero, ecosistema, tiene un significado más restringido. Pretende ser estrictamente „naturalista”, limitando su campo de estudio a la dinámica de las poblaciones, y por eso rechaza, por ejemplo, que la contaminación atmosférica sea un tema de su incumbencia porque pertenece a la ciencia química. Definido de este modo, ecología se entiende como una rama de la biología que investiga las regularidades de alcance universal en la estructura de las comunidades vivas observadas en su entorno. El segundo, biosfera, tiene un significado más amplio al incluir toda la bio-geo-química de la Tierra. La elección entre uno u otro concepto es más importante de lo que parece, porque conlleva rechazar o aceptar unos temas como propios y, por tanto, negar o insistir en la necesidad de darle solución desde la ecología. Pero además porque optar por un enfoque y no otro, conlleva „mirar” la crisis ambiental desde unos ojos diferentes: en el primer caso se trataría de una crisis ambiental, mientras que en el segundo de una crisis ecológica. Y no es lo mismo, porque las propuestas de solución serán diferentes: en el primero la tarea de los científicos se hará por separado, en la segunda se trataría de varias ciencias, todas ellas ecológicas, trabajando conjuntamente.

- b) La discusión en la interpretación de la relación entre los organismos.

Al margen de esta diferencia conceptual, existe otra dificultad inherente a la propia definición de ecología, pues, aunque hay coincidencia en señalar

que estudia las relaciones de los organismos con su entorno, no la hay en la interpretación que se da de tales relaciones. El problema es que en el funcionamiento de la naturaleza no existen reglas de estricta necesidad, sino reglas y principios formales que señalan posibilidades. Ahora bien, este hecho, que ya mostrara hace tiempo Humé, no puede hacernos renunciar a una explicación científica de los fenómenos ecológicos. En este tipo de relaciones como, en general, en todas las relaciones científicas ha de prevalecer el criterio básico, es decir, la búsqueda de relaciones causales, sin recurrir a entidades metafísicas o diseños preestablecidos. La conclusión es que la complejidad, no sólo del objeto del conocimiento, sino también la dificultad de las relaciones que se establecen entre los organismos no permite que puedan ser sólo interpretados científicamente.

- c) Diferentes concepciones de la naturaleza Las diferencias surgen también en el modo, es decir, cómo se interpreta el fluir de la naturaleza. Cuando se analiza la historia de la ecología se observa que la concepción de la naturaleza, que es en su conjunto el objeto de estudio de la ecología, ha ido variando a lo largo del tiempo, del mismo modo que se ha ido modificando nuestro modo de entender el orden social. Y es que nos encontramos ante una naturaleza „creadora de complejidad”, que sigue „camino de multiplicidad”. Y el asunto se complica porque incluso esa misma diversidad en el espacio, se da en el tiempo, que no sólo es irreversible, sino que es múltiple y diversificado. Esta naturaleza compleja admite diferentes y distantes interpretaciones como la teoría mecanicista, organicista, el maltusianismo o la teoría sistémica que dan una visión totalmente diferente del mismo objeto de estudio. Por eso la ecología, no puede ser una ciencia exacta, ni formal, pues se trata de un conocimiento que versa acerca de un objeto, la naturaleza, que puede concebirse de muchos modos.
- d) El ecólogo, sujeto cognoscente, es también objeto cognoscente. Un problema más a añadir a esta lista es que la ecología estudia a los organismos en su entorno natural y a la vez el observador es un organismo relacionado, es decir, el propio sujeto de conocimiento se convierte en objeto de conocimiento. Y este hecho tiene al menos las siguientes implicaciones: en primer lugar, como dice la moderna psicología, se trata de un observador que no puede percibir todo cuanto existe porque nuestras percepciones, por muy exactas y científicas que sean, están limitadas por los propios umbrales de percepción que aunque pueden ampliarse por medios tecnológicos, también estamos limitados por ellos; y en segundo lugar, porque se trata de un sujeto de conocimiento que nunca podrá conocer objetivamente algo porque la operación misma de percibirlo lo altera, como ya mostró Kant hace tiempo. Un ecólogo cuando trata de interpretar organismos dentro de un sistema, está interpretando realidades y acontecimientos que caen dentro de la esfera de descripción de un observador que condiciona, y a veces incluso determina, los resultados de sus observaciones. En definitiva, la ecología estudia también a seres naturales humanos y las repercusiones que de las actuaciones humanas se siguen en el medio ambiente, que no son pocas.

- e) El momento de la aplicación no puede ser neutral ni objetivo.

La ecología, como se acaba de mostrar, no es un conocimiento que ve la naturaleza objetiva y neutralmente y menos aún en el momento de la aplicación. Esta ciencia además de observar y ofrecer leyes de cómo funciona la naturaleza y la relación de los organismos con su entorno, a continuación, ofrece soluciones acerca de cómo enfrentarse a la degradación ambiental o cómo superar los límites de los impactos ambientales. Hoy sabemos que la aplicación de unos resultados científicos nunca es independiente del resultado que esas transformaciones generan. Sin embargo, hay posiciones que insistiendo en la neutralidad de todo conocimiento científico justificando la inacción de esta ciencia. Un caso es Margales un destacado ecólogo que afirma que la ecología no debe actuar más allá del ámbito de propiamente científico y debe permanecer al margen de la aplicación.

En definitiva, la ciencia ecológica no es neutral ni objetiva, como se pretende desde ciertas instancias científicas, si lo fuera no encontraríamos un desacuerdo tan grande en los significados de los conceptos claves o en los enfoques tan diferentes en una misma materia científica; pero por las razones que se acaban de aportar, aún en el caso de un improbable acuerdo en la definición, no es posible tal objetividad ni neutralidad porque el medio ambiente es una realidad muy compleja.

CRISIS ECOLÓGICA Y PROGESO TÉCNICO

Como ya hemos considerado, existe una relación con el progreso científico técnico, el cual ha desplazado el interés originario de todo saber: reunir, religar al individuo con la comunidad (ética y política) y con la naturaleza (ecología) y con el todo posible de la experiencia. Pero, ¿de dónde proviene que la razón instrumental en su inserción en el mundo de la vida y en su impacto con el medio natural sea tan devastadora?

La respuesta a esta pregunta es polémica. Están los que, en un extremo, consideran que hemos olvidado algo esencial en el comienzo de la cultura (Macuser y Heidegger) y, por ende, tenemos que volver a pensar aquello o a replantearlo, desde una crítica al proyecto ilustrado. Y en el otro extremo, están los que intentan hacer valer el proyecto ilustrado, reconduciendo la mentalidad instrumental desde otros fines, señalando que ella misma no esconde ninguna determinación necesaria hacia la alienación, y que admite, por el contrario, la posibilidad de ser repensada y reconducida. En este caso encontramos la propuesta de Habermas: la acción comunicativa. Así pues, este autor plantea una hipótesis más radical cercana a la postura de Heidegger y Marcuser, haciendo ver que el sentido de la razón instrumental, si tiene alguno, más allá de ser un conglomerado de medios y usos, debe emanar no de ella misma sino de una concepción simbólica de la vida que logre integrar de manera creadora los procesos que se encuentran escindidos, tanto en la ética como en la ecología.

Plantea la hipótesis de que los daños ecológicos y éticos de la razón instrumental en su inserción en el mundo de la vida provienen de que ella misma en expresión

de una desarticulación esencial entre la vida y los medios, entre el individuo y la comunidad, entre el significado y lo contingente. Esta disociación proviene, en suma, de que no está articulada la razón instrumental a una visión simbólica de la vida y, por ende, esta razón tiene que disociar en lugar de religar.

Nuestra educación, como nuestra cultura, se caracteriza por el abandono de una sabiduría práctica y una búsqueda empecinada del conocimiento en tanto que saber objetivamente almacenado, controlado, sociabilizado para el dominio de la naturaleza y del hombre. En la ausencia de una visión simbólica de la vida que integre los saberes, nuestras ciencias intentan integrarse hoy en día por sí mismas, mediante lo que Morin llama la complejidad.

Desconocíamos los “principios mayores de un conocimiento pertinente”, capaz de pensar el conocimiento en contexto. Para ello, se requiere devolverle al pensamiento su necesidad de unir, de religar, sin destruir distinciones, lo que ordinariamente separamos: naturaleza y hombre, el alma y el cuerpo, el sujeto y el objeto, el espíritu y la materia, el sentimiento y la razón, la libertad y el determinismo, la existencia y la esencia, y, en suma, la razón teórica y la razón práctica, las ciencias humanas y las naturales. La ética y la ecología. Esta disyunción propia de la humanidad, hace posible la abundancia de información, la comprensión de objetos, y que falte la comprensión o el entendimiento intersubjetivo.

La economía occidental capitalista no conoce aún una experiencia donde la ética se integre a lo económico y a lo ecológico. En un mundo secular donde se ha agotado la referencia a lo espiritual y al cuerpo como sensibilidad a fuerza de representarlo como un concepto (Descartes, por ejemplo, en la sexta meditación, dice que el cuerpo humano es una máquina fabricada, así como en el ideario social nuestro cuerpo se corresponde con escultura y medio de trabajo). Esta referencia acerca del cuerpo permite que este sea proclive a procesos disciplinarios, si el cuerpo es esa máquina, ésta puede ser útil.

Así, la experiencia social del otro y de la naturaleza se da desde la relación de utilidad, ya que esta deviene en materia prima, objeto de nuestros cálculos. Ahora, con la nueva racionalidad ecológica, debemos dirigir el cálculo en una dirección más específica, la de la utopía de un desarrollo sostenible. El concepto, desde esta perspectiva sigue siendo una expresión instrumental de la necesidad de dominio del hombre sobre la naturaleza objetivada como cosa extensa

¿Cómo se puede respetar la naturaleza si aún opera en nuestra comprensión la creencia de que es un “en sí”, una materia prima subordinada a mis intereses? En occidente no representa ningún valor simbólico desde el cual merezca ningún respeto, pues el desarrollo de la cultura se considera como directamente proporcional a la independiencia del hombre respecto a la naturaleza. Occidente abrió un camino, el que hoy recorre en manos de la ciencia y la tecnociencia, posibilitando acciones específicas en relación a un tipo de inteligencia dominante, la instrumental. Esta cara tiene otro lado, vivimos en una época donde hay un exceso de riquezas, de industria, de ciencia, y a la vez, un exceso de pobreza no sólo material sino espiritual. Se intenta llenar el vacío espiritual con la intelligen-

cia instrumental. Y la pobreza material con el acceso a la profesionalización. Pero esta, no desarrolla nuestras potencialidades como seres con un cuerpo-espíritu, sino nos disciplina para la producción y el consumo.

Así pues, durante la segunda mitad del siglo XX ha comenzado a producirse un cambio de “paradigma” -o de “episteme”. Una profunda mutación intelectual, ligada a una mutación no menos profunda de todas las relaciones sociales: mientras que la razón tecnológica ha sido la ideología dominante durante toda la época moderna, y como tal ha servido de legitimación al desarrollo y expansión mundial de la sociedad capitalista, en las últimas décadas está surgiendo una nueva razón ecológica, que muy probablemente llegará a convertirse en la ideología dominante de la llamada época postmoderna y de la naciente sociedad global.

-En segundo lugar, me parece que esta mutación social e intelectual está afectando a todos los dominios del pensamiento filosófico y está conmoviendo sus supuestos más básicos. El pensamiento filosófico ha jugado un papel decisivo en la tradición cultural de Occidente, puesto que ha proporcionado a esta tradición una notable continuidad intelectual, durante sus veintiséis siglos de historia. Pero, al mismo tiempo, no ha dejado de sufrir grandes transformaciones: primero, en el paso de la Antigüedad grecolatina a la Edad Media judeocristiana; después, en el paso de la Edad Media a la Modernidad. Pues bien, la filosofía está sufriendo hoy un nuevo proceso de transformación, que la está obligando a desconstruirse y reconstruirse a sí misma sobre nuevas bases. Y esta transformación se inscribe en el proceso histórico de transición del paradigma tecnológico al paradigma ecológico. Estos dos supuestos se remiten el uno al otro. Por un lado, es el cambio de paradigma el que está obligando a la filosofía a transformarse a sí misma. Por otro lado, es esta transformación de la filosofía la que está contribuyendo al descrédito del viejo paradigma tecnológico y a la fundamentación teórica del nuevo paradigma ecológico. Si tenemos en cuenta que la filosofía ha sido siempre una interrogación sobre “el destino del ser humano en el mundo”, es decir, una interrogación simultáneamente ontológica y antropológica, científica y política, entonces no debe extrañarnos que el “paradigma ecológico” afecte al núcleo de la interrogación filosófica, y que ésta, a su vez, esté contribuyendo a la elaboración conceptual del nuevo paradigma. La pregunta sobre el destino del ser humano en el mundo se nos plantea hoy en un horizonte histórico nuevo, el de una humanidad que por vez primera se enfrenta al riesgo extremo de destruirse a sí misma y al reto igualmente extremo de constituirse como una sola, solidaria y sostenible comunidad.

PERSPECTIVA FUTURA: PARA UNA ÉTICA ECOLÓGICA

En primer lugar, los organismos vivos son sistemas termodinámicos a un tiempo autónomos y abiertos, que para perpetuar su autonomía han de mantener un incesante intercambio de materia y energía con otros organismos vivos y con el medio físico que les rodea; esto quiere decir que dependen de unas ciertas condiciones exteriores de luz, calor, humedad, nutrientes orgánicos, etc., para emerger,

subsistir y reproducirse; pero también quiere decir que su propia aparición y su propia actividad metabólica y reproductiva produce en los otros organismos y en el medio físico unos flujos de materia y energía -con sus correspondientes reacciones químicas- que acaban alterando las condiciones iniciales de ese entorno exterior.

Se trata de una compleja causalidad recursiva entre la vida y la materia, pero también entre *autos* y *oikos*, entre el organismo y el medio, es lo que caracteriza a eso que se llama un ecosistema, es decir, un sistema dinámico de interacciones entre un conjunto de seres vivos y el medio físico en el que habitan.

Esta misma causalidad recursiva es la que nos permite entender la aparición de las sociedades humanas. Esta aparición no puede entenderse como una salida, una superación, una liberación del “espíritu” con respecto a la “naturaleza”, sino más bien como la emergencia de una nueva forma de lo real, es decir, como una variación más de la naturaleza, que interactúa con todas las otras. Por un lado, la sociedad humana supone simultáneamente una mayor cohesión del grupo y una mayor diferenciación de los individuos que lo componen, es decir, una capacidad política para decir “nosotros” y actuar concertadamente y una capacidad ética para decir “yo” y actuar autónomamente, pero esta doble característica, que se plasma en el lenguaje y en los diferentes códigos de comunicación social, se apoya en una condición biológica: el prolongado período de infancia y de dependencia con respecto a los adultos, que asegura la posibilidad de un amplio aprendizaje y de unos profundos vínculos afectivos, es decir, la posibilidad de sentirse un miembro solidario del grupo y al mismo tiempo un individuo singular con capacidad de iniciativa propia.

Por otro lado, esa capacidad de las sociedades humanas para fomentar simultáneamente la cohesión y la autonomía, la memoria colectiva y la creatividad individual, hace posible la invención y multiplicación de toda clase de instrumentos y procedimientos técnicos. Es cierto que la técnica, en el más amplio sentido de la expresión, proporciona a los seres humanos un enorme poder de intervención sobre el medio exterior y sobre el resto de las especies, y por tanto un incremento de la autonomía con respecto a las coerciones del entorno no humano; pero es igualmente cierto que esa autonomía es siempre relativa, no sólo porque los seres humanos siguen dependiendo del entorno no humano para subsistir y para construir sus propios artefactos, sino porque la construcción y utilización de esos artefactos provoca en el entorno alteraciones mucho más profundas, hasta el punto de que pueden acabar reduciendo la autonomía e incluso las posibilidades de subsistencia de los grupos humanos que supuestamente habían conseguido dominarlo.

A mi juicio, la ética contemporánea debe responder a este desafío porque la degradación ambiental está afectando a toda la humanidad, presente y futura. Se introduce así un nuevo hecho moral sobre el que reflexionar, un nuevo objeto de conocimiento que no es la naturaleza, sino el conjunto de fenómenos que hoy está poniendo en peligro la supervivencia de la especie humana y de los restantes seres vivos. Y, además existe otro motivo, que ahora sólo se puede señalar, porque es

objetivo de este trabajo mostrar que la crisis ecológica también pone en peligro la emancipación humana —de determinadas sociedades, de las generaciones futuras o de las mujeres en algunas culturas. Decir que la ética tiene que ocuparse del problema ecológico o del medio ambiente, implica una definición amplia de ecología y de medio ambiente. El medio ambiente es una realidad compleja que engloba fenómenos naturales, biológicos, físicos, como tradicionalmente se ha entendido y también incluye aspectos sociales, políticos, culturales, etc.; por eso la ecología no puede ser entendida sólo como una ciencia natural o parte de la biología. Y sólo así entendidas, la ecología y el medio ambiente pueden ser objeto de la ética.

La respuesta dada a este desafío contemporáneo no será una respuesta más a considerar junto a las otras, porque tomar en serio la crisis en ética significa buscar razones y, con ellas, orientaciones normativas que muevan a actuar de un modo ambientalmente correcto. Así, el modo de dar una respuesta desde la ética será inverso al de los científicos que, primero, identifican los conflictos ambientales y después descubren las causas de estos problemas con el fin de solucionarlas. Aquí no se trata de reconstruir desde los problemas ambientales, sino desde los modos de pensamiento que subyacen a nuestra visión del medio ambiente, que es lo mismo que decir de nuestro decir y actuar ante nuestro entorno natural. No se trata de analizar las actuaciones ambientales, sino de analizar las exigencias que actualmente tenemos con respecto al medio ambiente.

Por eso, esto comenzará a explicitar las exigencias que actualmente tenemos con respecto al medio ambiente, con el fin de descubrir en algunas de ellas una dimensión moral, un núcleo universal que convertirá tales exigencias en legítimas o válidas.

Emprender un trabajo de ética implica comenzar con una referencia casi obligada a Aristóteles, concretamente a su definición de la ética como saber de lo práctico, es decir, de aquellas cosas que siendo como son, pueden ser de otra manera. El significado a pesar del tiempo sigue vigente, pues introduce una diferenciación de saberes marcada por una distinción entre dos ámbitos de realidad: el ámbito del ser, del que se ocupan las diferentes ciencias y la filosofía, y el ámbito del deber ser, sobre el que versan otros saberes llamados prácticos, entre los que se encuentran además de la filosofía moral o ética, la filosofía del derecho, la filosofía política y la filosofía de la religión.

Pero fundamentalmente porque el ámbito del deber ser y del ser no están separados, ni constituyen dos esferas aparte, más bien la primera se encuentra dentro del mundo que es, es decir, de la realidad que nos rodea. Por eso se buscará la dimensión moral en la realidad, en las actuaciones humanas, en los saberes teóricos y prácticos, en la relación interhumana, etc.

Ahora bien, explicitar la dimensión moral del medio ambiente y dar una respuesta a la crisis ambiental es una tarea que parte de dos presupuestos: en primer lugar, una definición amplia de medio ambiente que incluye consideraciones sociales, culturales y, en definitiva, éticas. Y, en segundo lugar, un posicionamiento crítico

ante este ser y deber ser con el objetivo de „hacerse cargo” de la crisis ambiental.

„Hacerse cargo”, en terminología de Aranguren, hace referencia a la necesidad que el ser humano tiene de ajustarse con su entorno, de dar una respuesta al mundo que le rodea, frente al animal que da una respuesta que le viene dada por naturaleza. Pero, además, el ser humano tiene que ajustarse a su entorno de un segundo modo, y es que debe justificar los actos que realiza, porque ha de responder de forma justa, ajustada con el medio.

Hay que reconocer que todos los saberes humanos son indispensables para dar una respuesta a ese conjunto de problemas que viene llamándose crisis ambiental.

Pero lo cierto, es que ni los saberes teóricos logran atrapar la compleja realidad ambiental, ni sus aplicaciones tecnológicas han logrado hacer frente a los problemas ambientales. Entre los saberes prácticos hay que reconocer que el derecho y la política son indispensables para resolver los conflictos y los problemas de la convivencia humana en el funcionamiento actual de nuestras sociedades, y también para los conflictos que se derivan de la escasez de los recursos naturales o de la degradación del entorno natural. Pero, en ocasiones, éstos se muestran insuficientes para orientar la conducta humana, pues en multitud de ámbitos, pero especialmente en el medioambiental, es característica la existencia de vacíos jurídicos y políticos.

Por todo ello, en mi opinión, la ética es necesaria como horizonte último de legitimidad política, jurídica y también científica. Que es lo mismo que afirmar que es indispensable el recurso a la racionalidad práctica —además de la científica-técnica— que es aquella que establece los deberes que deben cumplirse para respetar los mínimos incondicionales que hoy consideramos que delimitan lo justo e irrenunciable para una vida digna. Y entre esos mínimos hoy se encuentra un medio ambiente sano, es decir, un entorno que permita una vida con calidad. Como afirma Adela Cortina, no estamos en una época pastoral, no bastan el derecho y la política para resolver los conflictos humanos.

Hacer una apuesta por una mayor humanidad significa elaborar una propuesta que sirva, además de para lograr una justicia efectiva, para que se puedan llevar a cabo proyectos individuales y colectivos de vida buena, de vida feliz para toda la humanidad. El problema es que en los propios seres humanos algunas de sus creencias y muchos de sus conocimientos científico-tecnológicos están impidiendo que tales proyectos de justicia y de vida buena puedan llevarse a cabo. Por eso, si el significado de justicia constituía hasta hace bien poco lo reflejado en los derechos de la igualdad y los derechos de la libertad, hoy se necesita ampliar el concepto de los derechos humanos, bajo la convicción firme que guía este trabajo: no puede haber una sociedad justa, si no existe justicia ambiental. Dicho de otro modo, es imprescindible un entorno natural adecuado para poder llevar una vida humana con dignidad.

EL PUNTO DE VISTA DE LA PRAXIS : LA NECESIDAD DE LA RAZÓN EXPERIENCIAL

Desde este punto de vista Jesús Conill, filósofo español de la Escuela valenciana de Adela Cortina, ha desarrollado un amplio y valioso trabajo en el ámbito de la ética aplicada, ocupándose especialmente de cuestiones de ética económica . Esta razón experiencial contribuye a enriquecer la ética discursiva, no pretende disolverla. Y, en este trabajo permitirá que la propuesta de ética ecológica o la formulación del principio de responsabilidad ecológica se abra hacia una razón experiencial. Su aportación más interesante, en mi opinión, a la ética aplicada consiste en lo que él mismo denomina teoría de los tres niveles. Se trata de tres pasos que sólo se pueden separar analíticamente.

En el primero, se trata del nivel de justificación de la perspectiva ética desde la que se va a valorar la moralidad o inmoralidad del objeto de estudio y es un paso que se detiene en la reconstrucción filosófica de nuestra capacidad de establecer diálogos y alcanzar acuerdos. En el segundo nivel, se buscan las propuestas de adecuación a las diferentes praxis sociales, se trata de utilizar las condiciones que presupone toda resolución consensual de conflictos de acción a situaciones concretas, en praxis sociales definidas o en instituciones determinadas. Y, por último, la elección de las estrategias para llegar a respuestas concretas; se trata de un nivel que no ocupa a los éticos, como el primero, ni ocupa a distintos saberes de forma conjunta el segundo, sino que corre a cargo de los propios afectados. Con la teoría de los tres niveles de la ética aplicada, García-marzo insiste en la importancia de ir más allá de la justificación teórica, integrando progresivamente teoría y praxis, pues se trata de operatividad los criterios de validez moral sin perder la perspectiva normativa.

LA ÉTICA ECOLÓGICA COMO UNA NECESIDAD

No es el momento ahora de trazar las diferencias que pudiera haber entre una ética ecológica y una ética ambiental, de momento se utilizarán como sinónimas. La imprecisión en este ámbito puede explicarse porque, aunque la preocupación ecológica ha sido una constante la última mitad del siglo XX, lo cierto es que la ética ecológica apenas hace unas décadas ha comenzado a ser centro de reflexión en la teoría. Anteriormente el entorno natural como problema, cuando existía, quedaba subsumido dentro de otros aspectos filosóficos.

En primer lugar, porque es necesario que el mundo de lo no humano entre en el campo de la ética. Si antes la ética sólo se ocupaba de las relaciones interhumanas, ahora tendrá que habérselas con animales y otros seres vivos, pero también con especies enteras y con entidades no vivas. Esta novedad obliga a reflexionar sobre cómo garantizar nuestras obligaciones con respecto a los seres no humanos y el medio ambiente en general. Asimismo, porque también es necesario que se consideren nuestros deberes para con las generaciones futuras. Es decir, se introduce la problemática de cómo dar cuenta de las obligaciones con los que todavía no tienen derechos. Esta novedad implica repensar conceptos como deber hacia el

ámbito de lo indefinido o responsabilidad por seres futuros con los que no mantenemos una relación de reciprocidad.

Además, se hace imprescindible, replantear también nuestras relaciones interhumanas y revisar las bases antropológicas sobre nuevos criterios más racionales. Porque si bien el origen de la crisis ecológica está en las actuaciones humanas, el problema no está en la humanidad, sino en una determinada concepción del ser humano.

Y, finalmente, porque el problema ambiental nos sitúa no ante una actividad, como ocurre con el resto de las éticas aplicadas, sino con una vertiente presente en muchas actividades humanas. Eso obliga a la teoría ética a reflexionar sobre cada uno de estos ámbitos, porque es necesario tomar en consideración sus resultados y sus perspectivas. En mi opinión, todas estas novedades o diferencias con respecto a otros asuntos morales, señalan la necesidad de que la ética se ocupe de estas cuestiones y de todas aquellas generadas por nuestra preocupación por el medio ambiente.

La siguiente cuestión es cómo ocuparse del medio ambiente, o, dicho de otro modo, aclarar cómo es posible, es decir, desde qué paradigma es apropiado comenzar hacer ética ecológica, y si es necesario proponer nuevas éticas o suficiente con reformular las éticas tradicionales para incluir la problemática ambiental.

Son diferentes las respuestas que se han dado a esta cuestión. Así, por ejemplo, para McCloskey y Passmore, dos autores claves por su preocupación ambiental, no hay necesidad de una ética específicamente ecológica para dar cuenta de nuestras obligaciones hacia la naturaleza. Para el primero, la responsabilidad hacia nuestro entorno natural sigue dentro del ámbito de deberes y derechos morales y, por tanto, puede ser explicado desde algunas teorías éticas; y de la misma opinión es Passmore, para el cual la solución no viene de la renuncia a la difícil conquista que es nuestra tradición racional.

Al contrario que estos autores, para Jonas es totalmente imprescindible, además de urgente, una nueva ética; y eso es lo que intenta mostrar en su libro *El principio de responsabilidad*, una obra utilizada como referente en gran parte de las éticas ecológicas.

Según una clasificación de Ferrarte Mora existen dos modos de entender la ética ecológica:

1. *Las extensivas o amplificadoras* que comparten el entender la ética ecológica como una prolongación de otras ramas de la ética. Se trata de propuestas con éxito porque surgieron con el intento de dar un fundamento moral a diversos movimientos sociales de liberación o emancipación. Pero éstas no siempre se fundamentan éticamente, como tendremos oportunidad de mostrar. Les caracteriza el formar parte de un abanico grande de propuestas que se diferencian según realicen una mayor o menor ampliación de lo que entienden por comunidad moral —primates, mamíferos, seres sintientes, animales, seres vivos, ecosistema, etc.

2. *Las primarias o fundacionales*, que, al contrario, entienden que son las demás ramas de la ética las que han de subordinarse a la ética ecológica. Eso implica que las normas que se establezcan para regular moralmente la conducta humana han de fundamentarse en las normas sentadas por dicha ética. Eso significaría que es primera y fundamental desde el punto de vista de sus principios, de su alcance y de su rango.

CONCIENCIA MULTIDISCIPLINAR

La dimensión moral de la ciencia ecológica puede revelarse también cuando ésta se analiza como un saber humano global e interdisciplinar. En dos sentidos: en primer lugar, porque su objeto de conocimiento es una realidad global. La ecología es una ciencia que pretende dar una respuesta al problema ambiental, que en esencia es global, eso significa que no puede ser tomado de un modo parcial, sino que requiere de un pensamiento globalizador. El problema principal es que la ecología entendida tanto en el sentido estricto de rama de la biología como en el sentido un poco más amplio de conjunto de las ciencias de la naturaleza, suprime la unidad y totalidad de las dimensiones, que es lo propio de la naturaleza, para destacar sólo un aspecto o varios naturales.

Y, en segundo lugar, porque su actividad tiene que ser interdisciplinar. El medio ambiente es una realidad compleja que requiere del diálogo de muchas otras ciencias porque sólo una es incapaz de resolver esta problemática. En definitiva, debe constituirse en saber interdisciplinar, en interacción con las otras ciencias de la naturaleza, y con las ciencias sociales y humanas. Por eso es necesario ir más allá del saber científico, técnico e instrumental para lograr una mediación de los diferentes lenguajes científicos e intereses de todos los ámbitos.

Así, pretendo apoyar y demostrar la importancia de tener en cuenta a La Ecología como una **ciencia holista**. Exige una visión de totalidad, que no resulta de sumar las partes, sino de la interdependencia orgánica de todo con todo. Con ella se supera el pensamiento dominante, excesivamente analítico y poco sintético, escasamente articulado con otras formas de experimentar y de conocer la realidad. Esta actitud ecológica básica, se denomina holismo o visión holística, del griego *holos* que significa totalidad, término divulgado por el filósofo sudafricano Jan Smutts a partir de 1926. Representa el esfuerzo de sorprender el todo en las partes y las partes en el todo. De esta forma nos encontramos siempre con una síntesis que ordena, organiza, regula y finaliza las partes en un todo y cada todo con otro todo aún mayor. La Ecología holística constituye una práctica y una teoría que relaciona e incluye todos los seres entre sí y con el medio ambiente en una perspectiva dimana (vacío cuántico, imagen de Dios).

Para una visión ecológica, todo lo que existe, co-existe. Todo lo que co-existe, pre-existe. Y todo lo que coexiste y pre-existe, subsiste a través de una infinita trama de relaciones inclusivas. Todo se encuentra en relación; fuera de la relación nada existe. Al reafirmar la interdependencia de todos los seres, la Ecología funcionaliza toda jerarquía y niega el „derecho” de los más fuertes. Todos los seres cuentan y poseen su relativa autonomía; nada es superfluo o marginal. Cada ser compone

un eslabón de la inmensa corriente cósmica. En este contexto, se puede definir la Ecología como la ciencia y el arte de las relaciones y de los seres relacionados. La casa-hábitat-oikos, está hecha, en realidad, de seres vivos, materia, energía, cuerpos y fuerzas en permanente relación.

Y, dentro de las ciencias de la vida, es la ecología global, es decir, la ecología de la biosfera terrestre, la que deja de ser una simple rama de la biología y se convierte en la ciencia de las ciencias, por así decirlo, puesto que en ella se trata de analizar el conjunto de las interacciones físicas, químicas, geológicas, biológicas, tecnológicas, económicas y sociales, que han ido configurando y transformando el gran ecosistema de la Tierra durante millones de años.

LAS EXIGENCIAS AMBIENTALES DE LA SOCIEDAD

Una vez abierta la posibilidad de una ética ecológica que dé razón de las exigencias ambientales es hora de analizar cuál es el origen de estas exigencias y su lugar en la sociedad civil. De esta forma se continúa explicitando el universo conceptual desde el que se va a iniciar la reconstrucción de esta ética entendida como ética aplicada. Para ello daremos los siguientes pasos: en primer lugar, se realizará un análisis y evolución de la preocupación ecológica; para, a continuación, analizar cómo se incorpora en forma de exigencia a la opinión pública en tres diferentes planos: el social, el político y el cultural; finalmente, se explicitará la dimensión moral presente en cada uno de estos niveles, una dimensión que lo está como una de las grandes exigencias de nuestro tiempo.

En los años sesenta los ecólogos más representativos saltaron la barrera — suponiendo que realmente exista— entre investigar y aventurarse más allá de la pura investigación analítica. Comenzaron así a conjeturar acerca de las repercusiones que las actividades humanas acarrearán en el medio ambiente, las causas de los impactos ambientales y las posibles soluciones. Y si en el plano de los conocimientos científicos no había acuerdo, todavía menos existía a la hora de tratar los síntomas y los posibles remedios a la crisis ecológica. Hay que señalar, al menos, la labor de los siguientes científicos:

- En primer lugar, Rachel Carson destacada bióloga -hoy considerada como la precursora del ecologismo— al señalar por primera vez que los nuevos productos químicos sintéticos, a pesar de ser invisibles e inodoros, podían ser tan destructivos y peligrosos como la bomba atómica. Con ello iniciaba una batalla hacia lo que más tarde sería una auténtica guerra contra los resultados de la civilización industrial.
- De tono también catastrofista fueron biólogos como Barry Compton, Paul R. Erich y Garrett Mardin. El primero difundió las nociones básicas de la ecología y, con ello, sentó las bases para los inicios de un gran movimiento de masas. Mantuvo un debate muy intenso con los otros dos científicos, que constituyó el centro de la polémica ecologista durante los años setenta y ochenta.

El origen de los movimientos ecologistas se sitúa en la década de los sesenta y surgen como una reacción social ante el avance de una serie de problemas ambientales de carácter global; el cambio climático, la desertización, pérdida progresiva de la biodiversidad, el agotamiento de los recursos no renovables, calentamiento global, etc. No es casualidad que nacieran en una década en la que también surge un movimiento estudiantil de carácter crítico que permitió el auge y desarrollo también de otros movimientos sociales como el pacifismo o el feminismo. El movimiento ecologista trata de buscar las causas y los responsables de la degradación ambiental, y en la explicación tratan de descubrir factores sociales: se trata de resolver problemas sociales que tienen su solución en la sociedad.

CONSECUENCIA: LOS LÍMITES DEL DEBER O DE LOS DERECHOS

Es por ello, que podemos hablar de una responsabilidad ecológica para con el planeta. Se trata de pretensiones que insisten en la responsabilidad individual, pero también en la responsabilidad de las diferentes organizaciones, como las instituciones y empresas, porque sus actuaciones tienen repercusión en el medio ambiente que es interés de todos. Y es que si se entiende que la responsabilidad se espera de los individuos porque toman decisiones susceptibles de ser correctas o incorrectas, del mismo modo, hoy desde todos los ámbitos se está exigiendo la responsabilidad de las organizaciones llamada: responsabilidad corporativa. Así el tema de la responsabilidad ecológica es fundamentalmente un problema ético: la razón práctica debe responsabilizarse del desafío universal lanzado por la ciencia y la técnica en forma de deterioro ambiental, desastres bélicos y los problemas de nutrición de la mayor parte del mundo. No sólo la razón práctica, también la razón técnica, pero especialmente la primera porque, como afirma Cortina, las ideas de progreso y los problemas que se han señalado son problemas de fines, no de medios. Dejando de lado otras responsabilidades, nos centraremos en la ambiental, pero sin olvidar que está unida a las demás. Es decir, nuestra responsabilidad por la paz mundial o el hambre tienen el mismo fundamento porque, también se trata de problemas ambientales. Podemos decir que la humanidad es responsable con el planeta como los padres lo son con los hijos, pero también que los científicos tienen responsabilidad con las consecuencias que se derivan de sus teorías y el uso que se hagan de las tecnologías. Nos sentimos responsables como especie humana de la crisis que sufre nuestro entorno natural por las actuaciones humanas pasadas, pero a la vez lo somos porque tenemos la responsabilidad de legar un medio ambiente a las generaciones futuras para que también ellas puedan vivir una vida con dignidad. Somos responsables de lo que hemos hecho de un modo consciente, pero también de un modo inconsciente; aun cuando careciéramos de la información necesaria para conocer las repercusiones negativas de las actividades humanas, nos sentimos en la obligación de cambiar y de resarcir los daños producidos. Si se trata de echar la culpa, los primeros que vienen a la mente son las industrias con grandes chimeneas que contaminan de una forma nada encubierta la atmósfera, las empresas turísticas que destruyen poco a poco los litorales y las zonas montañosas, las grandes compañías que lentamente deforestan

los pocos pulmones que le quedan a la tierra. Pero la responsabilidad ecológica también incluye la responsabilidad personal, porque la necesidad de tener más cosas, el aumento del consumo de energía o la necesidad de alimentarnos con productos en cualquier estación del año con una apariencia perfecta, o el disfrute de un ocio no siempre respetuoso con el medio ambiente, por mencionar algunas, son actuaciones que dependen de una voluntad individual.

EL MOVIMIENTO ECOLOGISTA: NUEVA FORMA DE COSMOPOLITISMO

El movimiento ecologista tuvo dos precedentes en el siglo XIX. Por un lado, el ambientalismo obrero, preocupado por las condiciones de higiene, salud y vivienda en los barrios obreros de las ciudades industriales. Y por otro el conservacionismo aristocrático, preocupado por preservar los que serían considerados santuarios de una naturaleza virgen, para disfrute de excursionistas, cazadores, pescadores, etc. Pero el ecologismo contemporáneo surge tras la segunda revolución industrial y el inicio de la crisis ecológica global. En los años sesenta y setenta, se produce la convergencia entre los nuevos movimientos antinucleares (más politizados) y los viejos movimientos conservacionistas (menos politizados). Esta convergencia da lugar a los primeros “partidos verdes”, en los que también se integran otros movimientos sociales, simbolizados por los diversos colores del arco iris: ecologismo (verde), pacifismo (blanco), feminismo (violeta) y socialismo (rojo). El ecologismo, aliado con el pacifismo y el feminismo, desbloquea la vieja alternativa entre capitalismo y comunismo, e introduce nuevos temas en la agenda política: junto a los tradicionales debates sobre el papel del Estado-nación y sobre la distribución de la riqueza, se plantean nuevos debates sobre la crisis ecológica global, la desnuclearización y desmilitarización de las relaciones internacionales, las relaciones Norte-Sur en un mundo globalizado, la liberación de la mujer, la profundización de la democracia, etc.

El empuje del movimiento ecologista obliga a los partidos políticos tradicionales a “reverteerse”, y da lugar a diversas iniciativas internacionales. En 1968, se funda el Club de Roma, y en 1972 publica su primer informe, *Los límites del crecimiento*, elaborado por un grupo de científicos del M.I.T. En 1972, se celebra la primera Conferencia Mundial sobre el Medio Ambiente, organizada por la ONU, en la que se crea el Programa de Naciones Unidas para el Medio Ambiente (PNUMA).

En 1992, se celebra en Río de Janeiro la doble “Cumbre de la Tierra: la de los gobiernos y la de las ONG”. Después, se han venido celebrando otras cumbres igualmente dobles, sobre el cambio climático, sobre la biodiversidad, sobre las ciudades, sobre los productos transgénicos, sobre la gestión del agua, etc.

Pero el hecho de que los partidos tradicionales y las instituciones internacionales se hayan preocupado más por renovar su imagen obliga a hacer algunas distinciones:

- En primer lugar, conviene distinguir entre el ambientalismo y el ecologismo. El primero propone una mera corrección de los excesos o efectos

secundarios colaterales del actual sistema capitalista mediante la internalización vía impuestos, y vía costes de producción de las llamadas externalidades. Mientras que el ecologismo, que propone una revolución pacífica pero radical que conduzca del actual crecimiento ilimitado a un desarrollo sostenible, es decir, a una sociedad ecológica y solidaria.

- En segundo lugar, dentro del ecologismo también conviene hacer una distinción entre dos de sus corrientes. Por un lado, la **ecología profunda**, que defiende un cambio personal orientado al egocentrismo en el que la naturaleza es concebida como un orden eterno e inviolable al que los seres humanos hemos de someternos. Por otro, la **ecología política**, que defiende un cambio social orientado a un nuevo antropocentrismo en el que la supervivencia y el bienestar de la humanidad se hace depender de la preservación de la biosfera terrestre.

MOVIMIENTO ECOLOGISTA, CIENCIA Y POLÍTICA: POSTURA ÉTICA Y FILOSÓFICA

Tras esta breve historia del ecologismo, de sus precedentes, de sus diversas corrientes, de sus alianzas con otros movimientos, veñalar las propuestas filosóficas que a mí me parecen más relevantes, sobre todo a la hora de pensar -o de repensar, más bien- las relaciones entre ciencia, tecnología y sociedad. En primer lugar, el pensamiento ecologista ha puesto en cuestión la paradójica relación que la filosofía moderna había establecido entre ciencia y política. A partir de Humé y de Kant, la preocupación filosófica había postulado la estricta separación entre la verdad y la justicia, entre los juicios de hecho y los juicios de valor, entre la razón pura y la razón práctica, entre los conocimientos empíricos y las normas morales, entre los medios y los fines. Pero, al mismo tiempo, había postulado una relación de refuerzo mutuo entre ambos, de modo que un progreso del conocimiento científico traería consigo un progreso del bienestar material, de la paz civil y de la justicia social, y, a la inversa, un progreso del bienestar, de la paz y de la justicia traería consigo un progreso paralelo del conocimiento científico. Esta paradójica relación entre ciencia y política permitió fomentar y legitimar el gobierno tecnocrático de la sociedad, tal y como defendió expresamente Augusto Comte, al hablar de la ciencia como nueva religión de la humanidad y de los científicos como nuevos sacerdotes, encargados de velar por “el Orden y el Progreso”. En efecto, el hecho de concebir la ciencia como una nueva religión, situada por encima de los intereses particulares y de las contiendas sociales, permitía reclamar para ella una autoridad infalible e indiscutible, a la que todos debían someterse sin resistencia. El premio a este gobierno tecnocrático de los sabios sería el dominio absoluto del hombre sobre la naturaleza y la realización del paraíso terrenal sobre la Tierra. Casi todas las utopías modernas, desde la de Francis Bacon, establecieron un vínculo esencial entre el gobierno de los sabios, el dominio de la naturaleza y la realización de una sociedad ideal. Después de la Primera Guerra Mundial, y sobre todo después de la Segunda, comienzan a aparecer las primeras utopías negativas, tanto en la literatura como en el cine: en ellas, el desarrollo de la tecnociencia comienza a vincularse con el ejercicio de un poder totalitario y

destrutivo, tal y como ocurrió en el mundo real con el nazismo, el estalinismo y el holocausto nuclear de Hiroshima y Nagasaki. Las primeras “distopías” célebres fueron *Un mundo feliz* (1932) de Aldous Huxley, y *1984* (1949) de George Orwell. Desde entonces, el vínculo entre ciencia y poder se ha convertido en un lugar común de los relatos de “ciencia-ficción”, en los que el futuro ya no suscita esperanza sino temor, ya no es descrito como un paraíso sino como un infierno. En las últimas décadas, ha sido la utilización de la energía nuclear, la crisis ecológica global, las nuevas tecnologías telemáticas y el desarrollo de las biotecnologías, lo que ha obligado a revisar las relaciones entre ciencia y política. Y han sido los movimientos pacifistas, ecologistas y feministas los que han planteado esta revisión, los que han repolitizado el campo de los debates epistemológicos, hasta entonces dominados por el positivismo.

- Por un lado, contra el mito de la neutralidad epistemológica, han puesto de manifiesto que no son separables los saberes expertos y los poderes sociales. Primero, porque los intereses económicos, políticos y militares intervienen activamente en la institucionalización, financiación y orientación de los programas de investigación tecnocientífica; segundo, porque las innovaciones tecnocientíficas alteran profundamente las condiciones espacio-temporales de la vida y la libertad humanas, al hacer de la Tierra un gigantesco laboratorio y al practicar con todos los seres –humanos y no humanos- un gran experimento planetario.
- Por otro lado, contra el mito de la bondad intrínseca de las innovaciones tecnocientíficas, han puesto de manifiesto que los vínculos entre saberes expertos y poderes sociales no son necesariamente positivos, que no conducen necesariamente a un progreso material y moral de la humanidad. Así se ha puesto de manifiesto la ambivalencia o polivalencia moral de los saberes tecnocientíficos.

En segundo lugar, los nuevos movimientos sociales han puesto al descubierto la imposibilidad de disociar ciencia y técnica, o bien: ciencia básica y ciencia aplicada. Durante mucho tiempo, esta distinción entre ciencia y técnica ha servido al discurso positivista para preservar la ciencia básica como el espacio de la investigación pura y desinteresada, desplazando las impurezas al terreno de las aplicaciones técnicas, que sí estarían movidas por los intereses particulares y atravesadas por los conflictos sociales. El problema es que esta distinción no se corresponde con el modo en que efectivamente tiene lugar la práctica científica.

Esta democracia cognitiva, precisamente porque asume la incertidumbre del conocimiento y la pluralidad de los intereses que lo atraviesan, ha de regirse por el principio de “precaución”. Éste es el reverso de la noción de “riesgo”, y por eso es igualmente híbrido: se trata de un principio práctico de actuación con respecto al porvenir, que asume la imposibilidad de preverlo y dominarlo por completo, y que precisamente por ello recomienda una actitud general de cautela en los pasos a dar, en las decisiones a tomar. Este principio práctico no se refiere sólo a las acciones éticas y políticas sino también a las experimentaciones e innova-

ciones tecnocientíficas; más exactamente, se refiere a la inseparable interacción entre unas y otras, es decir, y por utilizar la terminología kantiana, se refiere a la interacción entre el reino de la libertad o de los fines morales y el reino de la necesidad o de los medios instrumentales. En efecto, el principio de precaución viene a cuestionar la rígida dicotomía kantiana entre ambos reinos. Kant pretendía que el juicio moral sobre los fines era perfectamente separable del juicio técnico sobre los medios, más aún, que el primero no requería de ningún conocimiento empírico acerca del mundo y que el segundo no requería de ninguna consideración moral hacia los seres de ese mundo, considerados todos ellos como meros medios. El paradigma ecológico nos muestra que no son separables los medios y los fines, los conocimientos y los valores, la técnica y la moral, y esto por un doble motivo:

- Por un lado, la investigación y manipulación de la naturaleza -y del propio cuerpo humano- no puede dejar de someterse a determinadas orientaciones y restricciones morales: no todos los experimentos e innovaciones deben ser realizados; más aún, no todos los permitidos son igualmente benéficos y prioritarios; no todo ser vivo puede ser tratado como simple cosa manipulable; ni siquiera toda cosa –toda invención físico-química, como un arma nuclear o una sustancia sintética altamente tóxica- puede ser considerada como algo moralmente neutro.
- Por otro lado, los juicios éticos, jurídicos y políticos ya no pueden fundarse en criterios meramente formales, como el principio de universalidad o de reciprocidad contractual, sino que han de fundarse en un conocimiento empírico, técnico y científico sobre la serie de conexiones causales que unas determinadas acciones humanas son capaces de desencadenar, sea de forma consciente o inconsciente, voluntaria o involuntaria, más aún, sea con una intención interesada y egoísta o con una intención desinteresada y altruista.

CONCLUSION

El Papa Francisco, en su encíclica *Laudato Si*, hay propuesto una nueva e “ecología integral”, sino que también con esta encíclica tenemos nuevas enseñanzas hasta vivir bien en la nuestra “casa común”, haciendo una adecuada y profunda aplicación del pensamiento de Jacques Maritain, según el “humanismo integral”. Una vez cuestionada la dicotomía kantiana entre fines y medios, entre personas y cosas, entre conexiones intencionales y conexiones causales, la naturaleza ya no pueda ser considerada como un simple objeto de saber y como un simple medio de poder, sino que también ha de ser considerada como una morada viviente hacia la que tenemos ciertas obligaciones morales. Esto es lo que propone la “ética de la Tierra”, formulada inicialmente por Aldo Leopold en su *A Sand County Almanac* (Almanaque del Condado Arenoso), concluido en 1948, el año de su muerte, y publicado en 1949.

Esta misma obligación, conlleva una “política de la Tierra”, que ha sido cuestionada por quienes siguen pensando todo vínculo moral en términos contractuales,

como es el caso de Luc Ferry (El nuevo orden ecológico, 1992). No cabe, dicen estos autores, ningún tipo de “contrato natural” entre los seres humanos y el resto de los seres naturales; por tanto, no cabe ningún tipo de vínculo moral entre unos y otros. Para no caer en este falso dilema, el pensamiento ecologista ha tenido que cuestionar la hegemonía concedida al contractualismo en la filosofía política moderna. En este tema, fue pionera la obra de Hans Jonas, El principio de responsabilidad (1979). Para afrontar los grandes riesgos ecológicos de la “civilización tecnológica”, Jonas cree que las generaciones presentes deben adoptar una relación de “responsabilidad” o de tutela hacia las generaciones futuras, como la que los padres deben tener hacia sus hijos. En conclusión, el paradigma ecológico ha puesto en marcha una nueva forma de “cosmopolitismo”, que implica una triple solidaridad: entre los pueblos, entre las generaciones, entre los humanos y el resto de los seres de la Tierra.

BIBLIOGRAPHY

Gafo, J. – *10 palabras clave en Bioética*, Navarra, Editorial Verbo Divino, 1994.

Ruiz de la Peña, J.L. – *Teología de la creación*, Santander, Sal Terrae, 1986.

Nestlé; Aland – *Novum Testamentum graece et latine*, Suttgart, Deutsche Bibel Gesellschaft, 1994.

Inácio de Loyola, Santo – *Exercícios Espirituais (ad usum tantum nostrorum)*, Lisboa, Preâmbulo, s/d.

Moltmann, J. – *La justicia crea futuro. Política de paz y ética de la creación en un mundo amenazado*, Traduc. del tedesco, Santander, Sal Terrae, 1992.

Porritt, J. – *Salvemos la terra*, Madrid, Aguilar, 1991.

Papa Francisco – *Laudato Si*, Carta-Encíclica, Vaticano, Sancta Siede, 2017.

Mária Marinicová
Warsaw Management University
Warsaw, Poland

Strach z pohľadu vied o človeku / *Fear in terms of science on humans*

Abstract

Fear is one of the factors that is most life threatening. It causes psychogenic illness, producing tension in the mind and in addition, distorting a person's morals. The ambition of this paper is to outline the evolutionary processes that throughout the history of the human race have influenced the development of human thought, feeling, effect, and therefore fear as well. It further describes fear not just as genetic information, but also as information mediated by the social community and groups, as a phenomenon influenced by cultural environment.

Key words: Fear, psychology, evolutionary processes, evolutionary psychology, social psychology.

ÚVOD

Strach patrí neodmysliteľne k našej pozemskej existencii, je jedným z faktorov ľudského života, sprevádza nás od narodenia vždy v obmieňajúcich sa podobách. Keď premýšľame o tom, čo sa deje vo svete, v spoločnosti, v ktorej žijeme a ktorej sme súčasťou, čoraz častejšie prichádzame k záveru, že spoločnosť je paralyzovaná obavami a strachom. Mnohé inštitúcie v našej spoločnosti, do ktorých ľudský rod po celé generácie vkladal svoju dôveru, pretože mu dokázali sprostredkovať určitý počet bezpečia, sa dnes otriasajú v základoch. Padajú istoty politické, sociálne, kultúrne i inštitucionálne.

Úpadok súčasnej kresťanskej spoločnosti spôsobuje u mnohých upadanie na duchu, pochybnosti a strach. Mnohé inštitúcie, dokonca aj sama cirkev, nám už dnes nedokážu sprostredkovať pocit bezpečia, na ktorý sme si zvykli a ktorý častokrát je pre nás aj útechou. Možno sme si aj tak trochu zvykli nepreberať osobnú zodpovednosť, presúvať ju na niekoho iného, spohodlneli sme, už sa nám nechce bojovať za dobré veci, zostali sme pasívni. Strach tak prechádza svetom, ktorý viac dôveroval viditeľným veciam, ako tým neviditeľným a viac sa spoliehal

na všetky vonkajšie prejavy viery, na to všetko, čo charakterizovalo a reprezentovalo kresťanskú kultúru. Tak je v našom strachu postupne obnažovaná naivita a infantilnosť našej viery, sme konfrontovaní s mnohými novými otázkami súvisiacimi so zmyslom nášho života, existenčnými otázkami, otázkami viery. Neistotu našej spoločnosti môžeme vnímať aj ako šancu na nové prehodnotenie zmyslu nášho života a prebrať na seba novú zodpovednosť.

1. POJEM STRACHU V ANTROPOLÓGII A EVOLUČNEJ PSYCHOLÓGII

Je vedecky nespochybniteľné, že aj ľudská psychika je výsledkom evolučných procesov. Avšak sporné zostáva aj naďalej, do akej miery bolo myslenie a cítenie človeka evolučne ovplyvnené. Východiskovým bodom skúmania modernej evolučnej psychológie je pozorovanie, že mnohé aktuálne formy správania sa moderného človeka sa odchyľujú od primárnej línie, v ktorej ide len o zachovanie života a o zabezpečenie reprodukcie rodu, ba naopak účinkujú proti nim. Ako príklad by nám mohlo poslúžiť aj pozorovanie že z hľadiska prežitia by pre nás mal byť strach pred autami alebo rýchlovlakmi zmysluplnejší, ako strach pred jedovatými plazmami alebo pavúkmi. Predsa majú ľudia skôr strach pred pavúkmi ako pred autami. Pozorovanie podobného druhu nám sprostredkovávajú dojem, že ľudské správanie, potreby a pocity sa neriadia len záujmom prežitia (Wittchen, Hoyer, 2006, s. 124).

Strach je vrodenný obranný mechanizmus, ktorý je typický pre všetky živé organizmy, človeka nevynímajúc. Z pohľadu vied o človeku a jeho vývoji, je strach definovaný ako konanie alebo aj subjektívny zážitok, ktorým človek akýmsi spôsobom predvída neúspech činnosti, možnosť svojho zlyhania, čo by v neposlednom rade znamenalo, že si rovnako vedomý aj svojej vlastnej konečnosti a smrti. Tieto vedomé, či nevedomé podnety sa takýmto spôsobom stávajú motívmi strachu. Skutočnosť, že pocit strachu vedome, či nevedome vzniká, je aj geneticky zakódovaná. Je určený už v inštinktívnej vrstve človeka ako nástroj inštinktu sebazáchovy. Z pohľadu evolúcie je človek v prvej línii determinovaný snahou o zachovanie svojej existencie. Toto prežívanie strachu sa odohráva v prvom rade na úrovni pudovej, sú to psychické procesy spojené s prežívaním strachu o vlastnú existenciu, silne ovplyvnené strachom o zachovanie vlastného života, prežitie svojho rodu, zaobstarávanie obživy, či súvisiace s obranou životného priestoru. Človek v snahe o zachovanie svojej existencie mnohokrát ignoruje spoločensky uznávané normy, zákony či zvyky. Prežitie sa stáva prioritou a psychické reakcie možno v tomto ohľade sa môžu častokrát javiť aj ako iracionálne.

„Zdá sa, že fenomén strachu sa vzťahuje ku všetkému životu. Je to atribút organizovanej živej hmoty a u človeka získava mimoriadny význam. Chceme ukázať, že sa nejedná o fenomén ľudskej psychiky, ale o spoločensko-historický jav omnoho širšieho obsahu. Zaiste možno aj experimentálne dokázať, že strach, obavy, stres a ďalšie prejavy, ktoré rôznou intenzitou naplňujú obsah tohto fenoménu, sú zakódované i u nižších živých organizmov, než je človek. Zvíra sa zo strachu nedá ovládať, zastrašiť, prípadne i vychovať“ (Prokopius, Šulista, 2007, s. 15).

Na úrovni inštinktov má teda strach nezastupiteľné miesto. Bez tohto druhu strachu by živočíšna ríša aj ľudský rod už v skorších vývojových štádiách dávno podľahli zániku. Od počiatku života človeka hrá strach veľmi významnú úlohu vo všetkých situáciách ohrozenia, v ktorých človek reaguje rôznymi spôsobmi - počnúc jednoduchým pocitom nepohody, cez obavy, až po záchvaty panického strachu. Biologická funkcia tejto emócie spočíva v tom, že zvyšuje našu celkovú pripravenosť a mobilizuje k primeranému správaniu. Vopred nás vnútorne nastavuje na potenciálne možné situácie, hroziace nebezpečenstvám a týmto iniciuje príslušné mechanizmy.

Každému z nás je fenomén strachu dôverne známy. Normálne, zdravé prežívanie strachu je na rozdiel od iracionálnych foriem strachu esenciálny a evolučne zakotvený afekt. Strach ako životne dôležitá funkcia – spĺňa mnoho dôležitých úloh, medzi iným dokáže zalarmovať našu pozornosť v ohrozujúcich situáciách a aktivuje naše zmysly. Naše telo zmobilizuje v priebehu niekoľkých sekúnd k najvyšším možným výkonom, čo nám umožňuje v prípade ohrozenia okamžite adekvátne zareagovať, zaútočiť alebo uniknúť. Je to pozoruhodné, že v akýchto život ohrozujúcich situáciách reagujeme inštinktívne primerane svojim schopnostiam (Wittchen, Hoyer, 2006, s 124).

2. POHĽAD SOCIÁLNEJ PSYCHOLÓGIE

Evolučná psychológia označuje strach ako zmysluplný, osvedčený a prežitiu slúžiaci psychický mechanizmus, ktorý sa vyvíjal od pradávnych dôb, ktorý je jednak zachytený v genetickom dedičstve ľudského rodu a jednak ovplyvňovaný sociálnym spoločenstvom a skupinou, do ktorej sa človek narodí a v ktorej žije, teda sociálne sprostredkovaný a ovplyvňovaný kultúrou. Veľmi výstižne popísal historický vývoj strachu v ľudskej spoločnosti známy český psychológ : „ Strach existuje nezávisle na kultúre a stupni vývoja národa alebo jednotlivca. Menia sa len objekty strachu, to, čo práve strach vyvoláva, a na druhej strane prostriedky a opatrenia, ktoré prežívame, aby sme proti nemu bojovali. Dnes už nemáme strach z hromu a blesku, zatmenie slnka je pre nás zaujímavým prírodným úkazom a nie zážitkom plným úzkosti, pretože vieme, že neznamená definitívne zmiznutie tohto telesa ani blížiaci sa koniec sveta. Ale poznáme obavy, ktoré predchádzajúce generácie nepoznali – máme napríklad strach z baktérií, hrozivých chorôb, dopravných nehôd, zo staroby, osamelosti. Metódy boja so strachom sa vôbec nezmenili. Len na miesto obetí a magických kúzel dnes nastúpili moderné strach zastierajúce farmaceutické prostriedky“ (Prokopius, Šulista, 2007, s. 20).

Medzi ďalšie úkazy súvisiace s prežívaním strachu patria aj akési kolektívne vyvinuté strachy, ktoré sú samozrejme veľmi ťažko predvídateľné a odôvodniteľné. Sú podmienené komplexnou dynamikou síl v spoločnosti a ovplyvňujú aj momentálnu náladu vládnucu v danej spoločnosti. Na počiatku dejín kolektívneho strachu môžeme pozorovať strach pred prírodnými živlami ako ohňom, bleskom, víchricou, silným dažďom, dravým zvierateľom či tmou. V staroveku a stredoveku boli zdrojom kolektívneho strachu morové epidémie, vojny, hlad, povstania, ale možno tu zaradiť aj cirkvou sprostredkované a živené strachy pred čarodejnica-

mi, židmi či luteránmi, Satanom a očistom, ktoré sú podnes zdrojom rôznych povier (Brierhoff, 2006, s. 412-419). Samozrejme všetky tieto podnety vnímame dodnes, no už sa v takomto rozmere nestávajú kolektívne vnímaným zdrojom strachu, ktorý by ohrozoval existenciu ľudstva a jednotlivca.

Ako jeden z ďalších fenoménov masovej psychológie poznáme panické prepuknutie strachu v dave, zvlášť v uzavretých priestoroch, čo by znamenalo, že strach aj je doslova v určitých podmienkach nákazlivý (Brudermann, 2010). V tomto prípade znamená, že kontakt s osobou, osobami, u ktorých sú badateľné výrazné symptómy strachu, môže viesť k „nakazeniu sa“ u osoby stabilnej, ktorá predtým žiaden strach nepocitovala. Emocionálne „nakazenie sa“ možno badať aj u ostatných druhov emócií.

Najaktuálnejšie poznatky experimentálnej psychológie hovoria o tom, ako dochádza k sprostredkovaniu strachu v rámci užšej sociálnej skupiny, napríklad už medzi matkou a dieťaťom. Často s emócie vzťahujú nie na objekty, ale na ľudí. Jedna zo štúdií dokázala, že správanie matiek k cudzím ľuďom sa bezprostredne prenáša na ich deti a správanie detí k týmto osobám. Matky, ktoré sa podieľali na tomto výskume neboli zvlášť bojazlivé, ani neisté v sociálnych kontaktoch. Špeciálne pre túto štúdiu boli však natrénované, aby sociálnu fóbiu predstierali, vyhýbali sa očnému kontaktu, boli odmerané a dávali vyhýbavé odpovede. Deti, ktoré toto správanie pozorovali, boli v kontakte s cudzími osobami bojazlivé, vyhýbali sa priameho pohľadu, otáčali sa na matku a boli neisté (Rosnay a kol. 2006). Z tejto štúdie možno vyvodiť záver, že emócie, a teda aj strach, sú nám od útleho veku rôznym spôsobom sprostredkované a týmto spôsobom nás dlhodobo ovplyvňujú.

3. PSYCHOFYZIOLOGICKÝ PROCES

Strach je rovnako biologicky určeným varovným signálom, rovnako ako je ním bolesť, horúčka, ktorý zaisťuje prežitie človeka a ľudstva. Strach zasahuje celého človeka, predstavuje rovnako duševnú, intelektuálnu, ako aj telesnú stiesnenosť. Aj etymologicky je tento pojem odvodený od somatických prejavov, ako je stiahnuté hrdlo, pocit úzkosti a ťažoby na prsiach. K prežívaniu strachu neodmysliteľne patria aj jeho somatické prejavy, ako je búšenie srdca, potiace sa či studené ruky, bledá tvár, triaška, podlamujúce sa kolená, či ťažkosti s dýchaním. Strach ďalej spôsobuje nepríjemné subjektívne pocity napätia, vzrušenia, búšenia srdca, svalového napätia, pocity sucha v ústach, stiahnutého žalúdka, nevoľnosti, zúfalstva, únik moču, pocity podráždenosti, agresivity, výbuchy plaču, chuť utiecť, ukryť sa a iné (Bösel, 2006, s. 128).

U človeka sú najvýraznejšie vyvinuté únikové mechanizmy, ktoré počas evolúcie ľudskej psychiky najvýznamnejšie slúžili prežitiu. Existenčne dôležitá bola schopnosť dostať sa čo najrýchlejšie spod dosahu nebezpečenstva, kto zaváhal, často zaplatil vlastným životom. V dnešnej dobe sú zdrojom strachu nové nebezpečenstvá, ktoré nás, na rozdiel od predchádzajúcich dôb, podnecujú správať sa premyslene a snažiť sa varovné signály analyzovať skôr, ako pred nimi unikáť.

Strach ako psychofyziologický proces je spúšťaný mozgovo-nervovými aktivitami, ktorých centrom je limbický systém – systém mozgových štruktúr v okrajovej oblasti medzi veľkým mozgom a mozgovým kmeňom, ktorý je v spojení s ďalšími regiónmi centrálnej i periférnej nervovej sústavy, čím vzniká systém aktivujúci strach. Spúšťačom prežívania emócie strachu v prvej línii zostáva genetická informácia (Bösel, 2006, s. 78). Zároveň je strach časovo neohraničený a nepredvídateľný a nanajvýš subjektívny fenomén. Problematika presnej definície a presnej diagnostiky spočíva predovšetkým v charaktere tohto fenoménu, rovnako ako aj v individuálnej schopnosti popísať prežívané a vnímané a toto subjektívne prežívanie dokázať ďalej zdieľať a pokúsiť sa ho aj odôvodniť.

Analytické spávanie sa ľuďom s poruchami strachu chýba. V nebezpečných situáciách, ktoré by mali zalarmovať všetky únikové a obranné mechanizmy, je práve naopak, kognitívny systém takýchto ľudí paralyzovaný. To má za následok dezorientované správanie, celá pozornosť je sústredená na iracionálne signály strachu, reálne vnímanie je obmedzené a je skoro nemožné správať sa v takejto situácii vhodne. Intenzita prežívania emócie strachu, rovnako ako prežívanie radosť či smútku závisí od individuálnej emocionálnej výbavy človeka, jeho temperamentu.

4. GENETICKÝ ASPEKT

Spúšťačom prežívania emócie strachu v prvej línii zostáva genetická informácia. Najaktuálnejšie poznatky v oblasti genetiky objasňujú jednu z možných príčin vzniku strachu a riešenie pre jedincov trpiacich patologickým strachom, ktorý sa stáva zdrojom utrpenia v ich každodennom živote. Už viac ako 50 rokov je známe, že strach má svoje príčiny v dedičnosti. Rodičia, deti a súrodenci jedincov trpiacich patologickým strachom majú šesťkrát vyššie riziko ochorieť na podobné ochorenie, ako zvyšok ostatného obyvateľstva. V súčasnosti sa skúmajú gény, ktorých mutácie sa podieľajú na vzniku fóbií, záchvatov paniky či sociálnych fóbií a signifikantne môžu napomôcť správnej diagnostike a následne vhodnej terapii.

Strach je vnímaný aj ako významný a zmysluplný afekt, ktorý nás chráni pred nebezpečenstvom a umožňuje nám aj na neho primerane reagovať. Každý človek nesie v sebe aj špecifické genetické informácie, ktoré ho predurčujú k určitému spôsobu prežívania týchto zapamätaných traumatických zážitkov a taktiež rozhodujú aj o tom, v akej forme ďalej existujú. Strach je z veľkej časti naučený a súvisí aj s traumatickými udalosťami, ktoré od počiatku sprevádzali náš život. Tie, ktoré boli prežité bezprostredne po narodení a v detstve, majú na nás zásadný vplyv aj v našom neskoršom živote.

Strach možno prežívať vedome, ale môže pôsobiť aj v nevedomých vrstvách ľudskej bytosti – môže byť niečo, čomu dokonale v danej situácii porozumíme, rovnako sa môže prejaviť ako nepochopiteľný afekt. Prežité nebezpečenstvá sa vrývali tak hlboko do našej pamäte, až sa vyvinul geneticky zakotvený variant mozgového receptora, ktorý sa stará o produkciu noradrenalínu a prispieva k tomu, že si vieme okamžite živo spomenúť na emocionálne silné reakcie, ktoré

sme v priebehu života prežili. Tento receptor je rovnako zodpovedný, že znova prežívame aj situácie, ktoré nám spôsobujú vnútorné trápenie a vďaka nemu sa rovnako živo dokážeme vrátiť aj k traumatizujúcim skúsenostiam – teda je zodpovedný aj za postraumatické poruchy (Sator, Morschitzky, 2002, s. 172, 178).

Náš strach závisí aj od nášho okolia, je prenášaný z rodičov na deti. Rovnako ako je strach prenášaný aj v jednom štáte, kultúrnom či náboženskom kontexte i v rámci iných sociálnych zoskupení. Strach sa takýmto spôsobom stáva aj poväčšine negatívnou zručnosťou, pretože vo všeobecnosti majú ľudia sklon nechať sa ovplyvňovať správaním iných ľudí, či dokonca preberať ich správanie. Tento kultúrno-špecifický strach je vo veľkej miere ovplyvňovaný aj mediálnymi prostriedkami. V dnešnej modernej dobe môže nadobúdať masové rozmery.

Vedy skúmajúce emócie, ako je napríklad neurobiológia, potvrdzujú skúsenosti psychoterapeutov, aké dôležité sú pre náš život emócie. Sú extrémne rýchlo fungujúcim signálnym systémom a umožňujú nám na neverbálnej úrovni bleskové zhodnotene situácie, v ktorej sa práve nachádzame. V tomto bode sme motivovaní určité veci urobiť, alebo sa ich vzdať. Emócie sa takýmto spôsobom stávajú hybnou silou, ktorá vo veľkej miere riadi naše konanie. Emócia nám rovnako umožňuje vytvoriť si subjektívny svet s mnohými odtieňmi farieb či chudí a zároveň takto priamo či nepriamo ovplyvňuje našu budúcnosť, z tohto vyplýva, že nám strach svojou signálnou funkciou aj predpovedá budúcnosť.

Spektrum našich emócií nás takto akýmsi spôsobom určuje, tvorí našu osobitosť a nezameniteľnosť. Vytvára našu individualitu. Bez týchto emócií by sme boli ako mŕtvi, ako sú napríklad ľudia trpiaci ťažkými depresiami, i keď strach je sprevádzaný celým radom somatických reakcií. Keď strach príliš dlho pretrváva, môže to znamenať dlhodobú stresovú situáciu a zanechať následky na zdraví človeka, ktorý sa takto stáva deprimovaný, pomalý, unavený, trpí nechutenstvom, nespavosťou a máva zlé sny (Sator, Morschitzky, 2004, s. 65). Strach pôsobí dlhodobo aj pozitívne, pričom ovplyvňuje hlavne našu koncentráciu na určitý cieľ – vďaka pôsobeniu strachu sa teda nepriamo stávame cieľavedomejšími a motivovanejší dosiahnuť určitý cieľ.

ZÁVER

Psychológia strachu má ešte jeden rozmer: právo vyjadrovať svoje myšlienky má význam len vtedy, keď je človek schopný mať vlastné myšlienky a ak je ktosi ochotný tieto myšlienky počúvať. Ak ani jeden z týchto bodov nefunguje, človek pociťuje úzkosť a osamelosť, bezmocnosť a neistotu. Mnohí u nás sa snažia rýchlo zbohatnúť. Niektorí sa zadlžili, utekajú pred veriteľmi, dostávajú sa do zúfalstva a boja sa každého nasledujúceho dňa. Iní sa snažili, stratili veľa a nezískali nič - rezignovali a boja sa viac podnikať. Len malý počet ľudí získal peniaze, ale aj títo môžu pociťovať strach a obavy - zo závidi, ale aj z toho, že im prídu na to, že ich v niektorých prípadoch nezískali čistým spôsobom. Strach takto môže prenasledovať takmer každého človeka a môže mu diktovať neetické kroky správania. Mnoho našich ľudí sa vo svete, kde cieľom je zhromažďovanie peňazí, stále cíti

neisto. Statočnosť sa v tomto kontexte stáva veľmi významnou charakteristikou každého človeka. Statočnosť je zbraňou proti strachu a úzkosti, podobne ako tvorivosť. Tvorivosť nás naplňuje prácou hľadania neustále nových a lepších riešení. Prináša nám potešenie zo samotného procesu boja proti strachu a úzkosti. Tvorivosť nás v tomto zmysle lieči a je prevenciou proti rezignácii, chorobám, ústupkom a konformite, ba je liekom na ozdravenie našej komunity. Je prirodzené, že máme strach o našu mladú demokraciu, ale ešte prirodzenejšie bude, keď tento strach povedie k hľadaniu takých riešení, ktoré by kompenzovali negatívne city nás všetkých.

BIBLIOGRAPHY:

BIERHOFF, H.-W. Sozialpsychologie Lehrbuch, Stuttgart: Kohlmeier, 2006. ISBN 3170188429.

BÖSEL, R. Das Gehirn: Ein Lehrbuch der funktionellen Anatomie für die Psychologie. 1. Auflage. Kohlmeier, 2006. ISBN 9783170191839.

BRUDERMANN, T. Massenpsychologie : Psychologische Ansteckung, kollektive Dynamiken, Simulationsmodelle. Wien : Springer Verlag. 2010. ISBN 9783211997604.

PROKOPIUS, V. - ŠULISTA, P. Tvořivá síla strachu. Praha: Titon, 2007. ISBN 9788072549825.

ROSNAY, M., COOPER, P.J., TSIGARAS, N., MURRAY, L. Behaviour Research and Therapy : Transmission of social anxiety from mother to infant. Elsevier E-BOOK. 2006. ISSN 9788024711744.

SATOR, S., MORSCHITZKY, H. Die zehn Gesichter der Angst Ein Selbsthilfe-Programm in 7 Schritten. Patmos, 2002. ISBN 9783530401370.

SATOR, S., MORSCHITZKY, H. Wenn die Seele durch den Körper spricht – Psychosomatische Störungen verstehen und Heilen. Düsseldorf: Walter Verlag, 2004. ISBN 9783530401622.

WITTCHEN, H.U., HOYER, J. Klinische Psychologie und Psychotherapie, Heidelberg: Springer-Lerhrbuch. 2006. ISBN 9783540284680.

Sala Karolina

karolina.alicja.sala@gmail.com

Selwon Adam

adamselwon1993@gmail.com

Możliwości zastosowania data mining w sektorze opieki zdrowotnej / *Possibilities of applying data mining in healthcare sector*

Streszczenie

Opieka zdrowotna jest dynamicznie rozwijającym się sektorem gospodarki, który generuje dużą ilość użytecznych danych na temat zdrowia mieszkańców kraju i poszczególnych regionów. Są to między innymi informacje o zachorowalności na wybrane choroby, dane dotyczące placówek i pracowników medycznych, a także wydatki na opiekę zdrowotną. W ostatnich latach opublikowano wiele artykułów naukowych na temat eksploracji danych w opiece zdrowotnej. W niniejszym artykule, przedstawiony zostanie przegląd literatury na temat analityki zdrowotnej oraz stosowanych w tej dziedzinie technik eksploracji danych (ang. data mining). Na podstawie zebranych informacji, wskazano obecny rozwój w tej dziedzinie oraz możliwości jakie mogą być wykorzystywane w przyszłości.

Słowa kluczowe: opieka zdrowotna; eksploracja danych; analiza danych; klasteryzacja, regresja, zapobieganie błędom;

Abstract

Health care is a dynamically developing sector of the economy, which generates a large amount of useful data about health of the inhabitants of the country and individual regions. These include information on the incidence of selected diseases, data on medical facilities and employees, as well as expenditure on health care. In recent years, many scientific articles about data mining in health care have been published. In this article, presented a review of the literature on health analytics and data mining techniques used in this field. Based on the information gathered, the current development in this field and possibilities that can be used in the future are indicated.

Key words: health care; data mining; data analysis; clustering; regression; prevention of errors;

1. OBECNE ZASTOSOWANIA

Eksploatacja danych jest jednym z najszybciej rozwijających się w ostatnich latach obszarów badań, które stają się coraz bardziej popularne w systemach informacyjnych opieki zdrowotnej. W odniesieniu do danych medycznych, ma ogromny potencjał w odkrywaniu ukrytych wzorców i struktur w zestawach danych. Wzorce te można wykorzystać do diagnozy klinicznej oraz w podejmowaniu cennych decyzji w służbie zdrowia. Dane, gromadzone w zorganizowanej formie, można zintegrować, tworząc system informacji szpitalnej. Identyfikując konkretne dziedziny opieki zdrowotnej, można zastosować odpowiednie techniki, które pozwolą na pozyskanie wiedzy. Przeanalizowano kilka przypadków, w których eksploatacja danych została wykorzystana w celu podejmowania decyzji dotyczących pacjentów.

1.1. Diagnostyka medyczna:

Artykuł przedstawiony przez (F. Yang 2017) omawia problem diagnostyki raka przełyku. Rak przełyku jest jednym z najszybciej rozwijających się rodzajów nowotworów w Chinach. Autorzy proponują skuteczny komputerowy system diagnostyczny, który pomaga lekarzom w interpretowaniu cyfrowych obrazów rentgenowskich i poprawianiu jakości diagnozy.

(Anwar i Oakes 2011: 11-17) przeprowadzili badania w oparciu o zapisy audiologiczne, aby pomóc w dobraniu aparatów. Dane zebrane przez Anwar i Oakes obejmowały audiogramy, które przedstawiają progi audiologiczne pacjenta na sześciu różnych częstotliwościach oraz niektóre dane kategoryczne, w tym płęć, diagnozę i typ aparatu słuchowego. (Inho Park i Kwang Lee 2009: 35-42) opublikowali artykuł omawiający nową metodę wykrywania potencjalnych genów nowotworowych. Jeśli potencjalne geny zostałyby wykryte odpowiednio wcześniej, możliwe jest ich wyizolowanie i zapobieganie zachorowaniu. (Abhishek 2012: 3900-3904) wykorzystał algorytmy sieci neuronowych do diagnozy kamieni nerkowych. Głównym celem ich pracy było zaproponowanie najlepszego narzędzia do diagnostyki medycznej, w celu skrócenia czasu diagnozy oraz poprawy wydajności i dokładności. (Ashfaq Ahmed 2013: 12-16) przedstawił pracę z wykorzystaniem technik uczenia maszynowego do badania, klasyfikowania i porównywania zestawów danych dotyczących raka wątroby i chorób serca.

1.2. Efektywne zarządzanie zasobami szpitalnymi:

Eksploatacja danych może być wsparciem w zakresie budowy modelu zarządzania zasobami szpitala, który jest ważnym zadaniem w służbie zdrowia. Możliwe jest wykrycie choroby przewlekłej i na podstawie powikłań choroby, priorytetyzowanie pacjentów tak, aby uzyskać skuteczne leczenie w sposób terminowy i dokładny. Zautomatyzowane narzędzie wykorzystujące eksploatację danych zostało zaproponowane przez (J. Alapont 2005) w celu zarządzania zasobami szpitalnymi, takimi jak zasoby fizyczne i ludzkie. *Seton Medical Center* korzystało również z eksploatacji danych, aby podnieść jakość opieki zdrowotnej, podać różne

szczegóły dotyczące zdrowia pacjenta i ograniczyć czas hospitalizacji pacjentów w szpitalach (D. R. Dakins 2001: 32-36). System *Sierra Health Center* wskazuje wytyczne dotyczące leczenia, zarządzania kosztami leczenia i wykrywa obszary, w których można poprawić jakość zdrowia za pomocą eksploracji danych (B. K. Schuerenberg 2003: 80- 82). *Sierra Health Services* wykorzystwała eksplorację danych do zidentyfikowania obszarów wymagających poprawy jakości, w tym wytycznych dotyczących leczenia i zarządzania kosztami (Schuerenberg 2003: 80-82).

1.3. Ranking szpitali:

Metody eksploracji danych są wykorzystywane do analizy różnych danych szpitalnych w celu ustalenia ich rang. Ranking szpitali odbywa się na podstawie ich zdolności do radzenia sobie z pacjentami wysokiego ryzyka. Szpital o wyższej randze traktuje pacjenta wysokiego ryzyka na pierwszym miejscu, podczas gdy szpital z niższą rangą nie bierze pod uwagę czynnika ryzyka.

1.4. Kontrola zakażeń szpitalnych:

System kontroli jest konstruowany przy użyciu technik eksploracji danych w celu wykrycia nieznanymi lub nieregularnymi wzorców w danej infekcji.

1.5. Porównanie technik leczenia:

Lekarze i pacjenci mogą z porównać różne techniki leczenia. Mogą analizować skuteczność dostępnych terapii i dowiedzieć się, która technika jest lepsza i bardziej opłacalna. Pomaga również identyfikować skutki uboczne określonego leczenia, podejmować odpowiednią decyzję w celu zmniejszenia zagrożenia i opracowania lepszych metod leczenia (O. Mary 2004).

1.6. Analiza dokumentacji medycznej:

Dane pacjenta dostępne w formie cyfrowej poprawiają jakość systemu opieki zdrowotnej. Aby je przeanalizować, opracowano model predykcyjny, który pozwala odkryć interesujące informacje i podjąć decyzję dotyczącą poprawy jakości opieki zdrowotnej. (Kolar 2001: 46-47) stwierdził, że organizacja opieki zdrowotnej może używać technik eksploracji danych do grupowania pacjentów. Technologie informacyjne w opiece zdrowotnej umożliwiły tworzenie elektronicznych rejestrów pacjentów uzyskanych podczas monitorowania wizyt pacjentów

1.7. Zmniejszenie oszustw ubezpieczeniowych:

Ubezpieczyciel opieki zdrowotnej opracowuje model wykrywania oszustw i nadużyć w oświadczeniach lekarskich. Model ten jest pomocny w identyfikowaniu niewłaściwych recept, nieregularnych lub fałszywych wzorców w oświadczeniach lekarskich lekarzy, pacjentów, szpitali. *ReliaStar financial corp.* poprawił roczne oszczędności o 20% dzięki wykryciu oszustw i nadużyć. Biuro ds. Oszustw *Medicaid* w Utah wykorzystało dane, aby odkryć ukryte i przydatne informacje w celu wykrycia oszustwa (A. Milley 2000: 44-47). Australijska Komisja Ubezpieczeń

Zdrowotnych wydobyla również ogromne ilości danych i odnotowała roczne oszczędności w wysokości milionów dolarów (T. Christy 1997: 22-26). *Florida Hospital* wykorzystał eksplorację danych do segmentacji pacjentów, a także opracował komercyjne aplikacje umożliwiające ocenę zdolności kredytowej, windykację i analizę danych finansowych.

1.8. Rozpoznawaj pacjentów wysokiego ryzyka:

System *American Healthways* utworzył model predykcyjny wykorzystujący eksplorację danych do rozpoznawania pacjentów z wysokim ryzykiem. Korzystając z modelu predykcyjnego, podmiot świadczący opiekę zdrowotną rozpoznaje pacjenta, który wymaga większego zainteresowania w porównaniu z innymi pacjentami (M. Ridinger 2002).

1.9. Zapobieganie błędom lekarskim:

Kiedy instytucje medyczne stosują eksplorację na swoich istniejących, mogą odkryć potencjalnie ratującą życie wiedzę. Trwające badania na temat szpitali i bezpieczeństwa wykazały, że około 87% zgonów w szpitalach w Stanach Zjednoczonych można było zapobiec, gdyby personel szpitala był ostrożniejszy w unikaniu błędów.

1.10. Czas hospitalizacji:

Kluczowym problemem w obszarze opieki zdrowotnej jest pomiar przepływu pacjentów przez szpitale i inne placówki służby zdrowia (Thanh Kim Dao 2008: 18-20). Jeśli długość pobytu szpitalnego można efektywnie przewidzieć, planowanie i zarządzanie zasobami szpitalnymi może zostać znacznie zwiększone. Można skutecznie zarządzać przydziałem zasobów, identyfikując obszary wysokiego ryzyka i przewidując potrzeby i wykorzystanie różnych zasobów.

1.11. Planowanie polityki zdrowotnej:

Eksploracja danych może odgrywać ważną rolę w tworzeniu skutecznej polityki opieki zdrowotnej w celu poprawy jakości zdrowotnej, a także obniżenia kosztów usług zdrowotnych. W tym celu utworzone zostały model *COREPLUS* stosowany w celu analizy wyników usług opieki medycznej świadczonych przez szpitale i kosztów leczenia.

2. CHARAKTERYSTYKA DANYCH MEDYCZNYCH

Jednym z największych problemów eksploracji danych w medycynie jest to, że surowe dane medyczne są obszerne i heterogeniczne, ponieważ są zbierane z różnych źródeł, takich jak raporty medyczne z laboratorium, z dyskusji z pacjentem lub z przeglądu lekarza. Trudno jest uzyskać dokładne i kompletne dane dotyczące opieki zdrowotnej. Przez co analiza tych danych jest ogromnym wyzwaniem. Tak więc istnieje potrzeba tworzenia potężnych narzędzi do analizy tych złożonych danych. Koszt uruchomienia hurtowni danych jest bardzo wysoki. Wadliwy projekt hurtowni danych nie przyczynia się do efektywnego wydobywania

danych. Przechowywane informacje stają się mniej przydatne, jeśli nie są dostępne w łatwo zrozumiałym formacie. Rola technik wizualizacyjnych rośnie w tym zakresie, ponieważ obraz jest najłatwiejszy do zrozumienia przez ludzi i może dostarczyć wielu informacji w formie migawki wyników. Kolejną trudnością związaną z danymi dotyczącymi opieki zdrowotnej jest udostępnianie danych. Organizacje opieki zdrowotnej nie chcą udostępniać swoich danych z powodu obaw dotyczących prywatności. Większość pacjentów nie chce ujawniać swoich danych zdrowotnych. Kolejną przeszkodą jest to, że prawie wszystkie diagnozy i metody leczenia w medycynie są nieprecyzyjne i poddawane błędom. Większość danych jest nieustrukturyzowane. Różni lekarze lub instytucje mogą używać różnych terminów dla tego samego zagadnienia (D. Fornell 2015).

3. TECHNIKI I ALGORYTMY

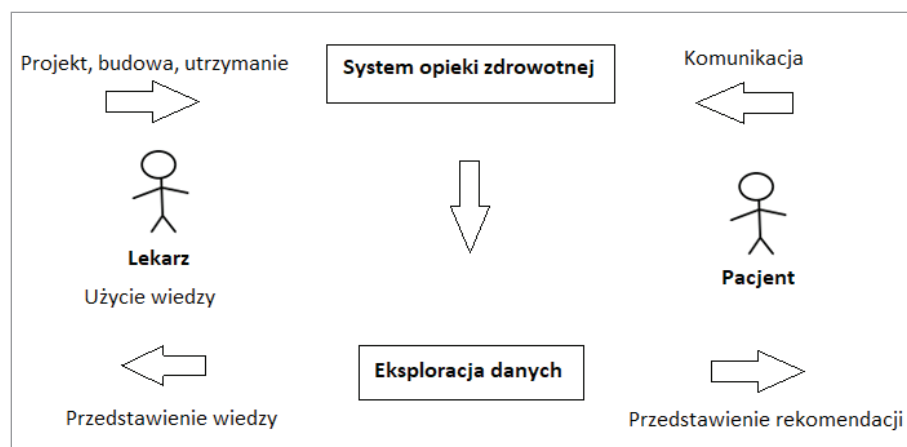
Eksplorację danych (*ang. data mining*) można zdefiniować jako proces znajdowania nieznanymi wcześniej wzorców i trendów w bazach danych i wykorzystanie tych informacji do budowania modeli predykcyjnych. W tym celu stosowane są algorytmy uczenia maszynowego z nadzorem (*ang. supervised learning algorithms*) i algorytmy uczenia maszynowego bez nadzoru (*ang. unsupervised learning algorithms*). Odpowiadające tym dwóm grupom algorytmów modele eksploracyjne nazywane są odpowiednio modelami predykcyjnymi (*ang. Predictive Data Mining Models*) i modelami opisowymi (*ang. Descriptive Data Mining Models*). Do pierwszej grupy należą techniki klasyfikacji i regresji, natomiast do drugiej techniki klasteryzacji i asocjacji (J. Gramacki 2005). W opiece zdrowotnej częściej stosowane są modele predykcyjne, które stosowane są, gdy dysponujemy historycznymi obserwacjami wartości. Wybór danych i metod eksploracji danych jest ważnym zadaniem w tym procesie i wymaga znajomości dziedziny.

W poniższej tabeli przedstawiono wybrane zastosowania powyższych technik. (M. Durairaj 2013, S. Islam 2018)

Zastosowanie	Technika
Dane dotyczące patologii, choroby w klatce piersiowej, rak	Sztuczne sieci neuronowe
Choroba niedokrwienna serca	Drzewa decyzyjne
Choroby psychiczne, choroby wątroby	Sieci Bayesowskie
Choroba skóry	Drzewa decyzyjne
Cukrzyca	Algorytmy genetyczne
Rak, choroba Parkinsona	Algorytm KNN
HIV/AIDS	Klasyfikacja, asocjacja

Problem przewidywania w medycynie można podzielić na dwie fazy: fazę uczenia się i fazę podejmowania decyzji. W fazie uczenia duży zestaw danych zostaje przekształcony w zredukowany (uproszczony) zestaw danych. Liczba funkcji i obiektów w tym nowym zestawie jest znacznie mniejsza niż oryginalnego zestawu na kilka różnych sposobów. Reguły generowane w tej fazie są używane

później w celu podejmowania trafnych decyzji. Nowo utworzony zestaw danych służy do tworzenia prognoz, gdy nowe wystąpienia o nieznanym wyniku występują z algorytmem predykcyjnym. Algorytm porównuje cechy nowego obiektu z charakterystyką obiektów reprezentowanych w wybranym zbiorze danych. Jeśli dopasowanie zostanie znalezione, nowy obiekt otrzyma wynik równy właściwemu obiektowi w zestawie. Celem eksploracji danych predykcyjnych w medycynie jest opracowanie modelu predykcyjnego, który jest jasny, zapewnia rzetelne przewidywania i pomaga lekarzom w poprawie prognoz, procedur diagnostycznych i planowania leczenia. Poniższy rysunek przedstawia, w jaki sposób dane z systemów opieki zdrowotnej mogą być wykorzystywane do eksploracji wiedzy poprzez zastosowanie odpowiednich technik (V. Kumar 2011).

4. ZALETY I WADY EKSPLOKACJI DANYCH W OPIECE ZDROWOTNEJ

Eksploracja danych może być korzystna, ponieważ może pomóc:

1. Pomóc ubezpieczycielom medycznym w wykrywaniu nadużyć,
2. lekarze mogą identyfikować skuteczne terapie i najlepsze praktyki,
3. pacjenci otrzymują lepszą i tańszą opiekę zdrowotną,
4. generowanie raportów i szybszej analizy, może zwiększyć efektywność i zmniejszyć koszty.

Wady i zagrożenia:

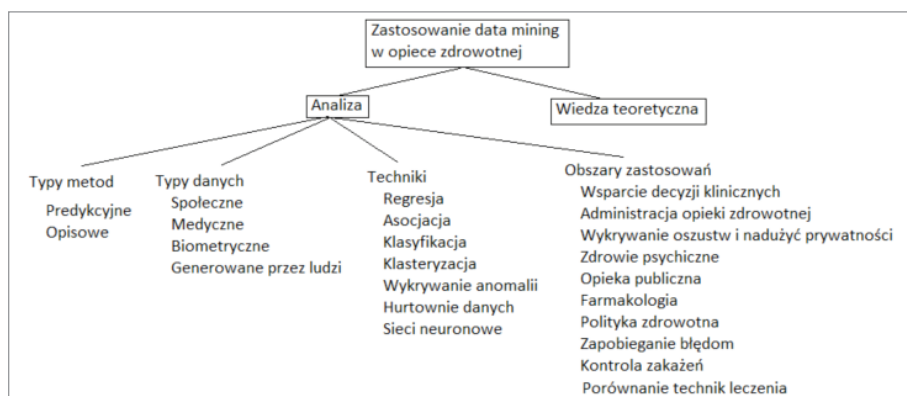
1. Heterogeniczność, objętość i złożoność danych medycznych.
2. błędna interpretacja lekarza,
3. złe wykorzystanie technik przez naukowców,
4. kwestie etyczne, prawne i społeczne,
5. prywatność i bezpieczeństwo danych osobowych, skargi dotyczące własności danych,
6. problemy z bezpieczeństwem danych.

5. PODSUMOWANIE

Eksploatacja danych ma ogromne znaczenie dla obszaru medycyny i stanowi kompleksowy proces, który wymaga dogłębnego zrozumienia potrzeb organizacji opieki zdrowotnej. Wymaga odpowiednich technologii i technik analitycznych, a także systemów do raportowania i śledzenia, które mogą umożliwić pomiar wyników. Instytucje opieki zdrowotnej, które korzystają z aplikacji do eksploatacji danych, mają możliwość przewidywania przyszłych wniosków, potrzeb, pragnień, i warunki pacjentów oraz podejmowanie adekwatnych i optymalnych decyzji.

Wyzwaniem dla organizacji opieki zdrowotnej jest zapewnienie wysokiej jakości usług po przystępnych kosztach. Jakość usług oznacza prawidłową diagnozę i podawanie skutecznych terapii pacjentom. Zła diagnoza kliniczna może z pewnością prowadzić do katastrofalnych skutków. Jakkolwiek potężne są te techniki eksploatacji danych, muszą być stosowane z wielką ostrożnością. Prywatność dokumentacji i etyczne wykorzystanie informacji o pacjentach jest główną przeszkodą w eksploatacji danych w medycynie. Potrzebna jest odpowiednia polityka, jasne zasady dotyczące prywatności i bezpieczeństwa danych pacjentów.

Dane te muszą być gromadzone i przechowywane w sposób zorganizowany i mogą być integrowane w celu utworzenia szpitalnego systemu informacyjnego. Idealnie byłoby, gdyby systemy opieki zdrowotnej szybko zaczęły korzystać z analizy danych. Jednak w rzeczywistości system ochrony zdrowia musi najpierw zgromadzić niezbędne dane przed uruchomieniem analizy predykcyjnej. Poniższy rysunek przedstawia podsumowanie zastosowań *data mining* w opiece zdrowotnej [20].

6. LITERATURA

Zhengxing Huang, Jose M. Juarez, Xiang Li, *Data Mining for Biomedicine and Healthcare*, IBM Research, Beijing, China, 2017

Anwar, M. N., & Oakes, M. P., *Data Mining of Audiology Patient Records: Factors Influencing the Choice of Hearing Aid Type*. CIKM '11 International Conference on Information and Knowledge Management, pp. 11-17, Association for Computing Machinery, New York, 2011.

Park, I., Lee, K. H., & Lee, D. Mining Cancer Genes with Running Sum Statistics. CIKM '09 Conference on Information and Knowledge Management. pp. 35-42, Association for Computing Machinery, New York, 2009.

Abhishek, Gour Sundar Mitra Thakur, Dolly Gupta, (2012) "Proposing Efficient Neural Network Training Model for Kidney Stone Diagnosis", International Journal of Computer Science and Information Technologies, Vol. 3 (3), pp 3900-3904

Ashfaq Ahmed K, Sultan Aljahdali and Syed Naimatullah Hussain, (2013) "Comparative Prediction Performance with Support Vector Machine and Random Forest Classification Techniques", International Journal of Computer Applications Vol. 69, No.11, pp 12-16

J. Alapont, A. Bella-Sanjuán, C. Ferri, J. Hernández-Orallo, J. D. Llopis-Llopis and M. J. Ramírez-Quintana, "Specialised Tools for Automating Data Mining for Hospital Management", http://www.dsic.upv.es/~abella/papers/HIS_DM.pdf, (2005).

D. R. Dakins, "Center takes data tracking to heart", Health Data Management, vol. 9, no. 1, (2001), pp. 32-36.

B. K. Schuerenberg, "An information excavation", Health Data Management, vol. 11, no. 6, (2003), pp. 80- 82.

O. Mary K., Mat, "Application of Data Mining Techniques to Healthcare Data", Infection Control and Hospital Epidemiology, (2004) August.

H. R. Kolar, "Caring for healthcare", Health Management Technology, vol. 22, no. 4, (2001), pp. 46-47

A. Milley, "Healthcare and data mining", Health Management Technology, vol. 21, no. 8, (2000), pp. 44-47.

T. Christy, "Analytical tools help health firms fight fraud", Insurance & Technology, vol. 22, no. 3, (1997), pp. 22-26.

M. Ridinger, "American Healthways uses SAS to improve patient care", DM Review, vol. 12, no.139, (2002).

Schuerenberg, B.K. (2003). An information excavation. Health Data Management, 11(6), 80-82.

Dave Fornell, Understanding How Big Data Will Change Healthcare, 12 maj 2015, <https://www.itnonline.com/article/understanding-how-big-data-will-change-healthcare>

Thanh Kim Dao, FirasZabaneh, Judy Holmes, Laura Disrude Margaret Price and Layne Gentry, "A practical data mining method to link hospital microbiology and an infection control database", American Journal of Infection Control, Vol. 36, No. 3, pp. 18-20, 2008.

Jarosław Gramacki, Eksploracja danych w systemach baz danych, Instytut Informatyki i Elektroniki, Uniwersytet Zielonogórski, II Konferencja Naukowa KNWS'05 "Informatyka- sztuka czy rzemiosło" 15-18 czerwca 2005

M. Durairaj, V. Ranjani, Data Mining Applications In Healthcare Sector: A Study, INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC & TECHNOLOGY RESEARCH VOLUME 2, ISSUE 10, OCTOBER 2013

Md Saiful Islam, Md Mahmudul Hasan, Xiaoyi Wang, Hayley D. Germack, Md Noor-E-Alam, A Systematic Review on Healthcare Analytics: Application and Theoretical Perspective of Data Mining, 23 May 2018

Varun Kumar, Ezaz Ahmed, An Empirical Study of the Applications of Web Mining Techniques in Health Care, (IJACSA) International Journal of Advanced Computer Science and Applications, Vol. 2, No. 10, 2011

Ramiro Délío Borges de Meneses

Instituto Universitário de Ciências da Saúde
Gandra- PORTUGAL

According to Newton, the evolution of Classical Physics: epistemological point of view

Summary

Suppression of new ideas that seriously modified the officially accepted explanations was enforced within the religious system, but mere models like the copernian system were tolerated as a way of representing appearances so long as the interpretations were not present as the absolute truth in conflict with official Church position. Brahe recorded the motions of a comet that moved in the space between the crystalline spheres, but this result was absorbed by the scholastic foundations. Meanwhile, on this paper, I explain the positions and foundations of Mechanics by the centuries. To Physics is very important role plays the Mechanic by the epistemologic questions.

Key words: evolution, epistemology, philosophy, Church.

INTRODUCTION

Suppression of new ideas that seriously modified the officially accepted explanations was enforced within the religious system, but mere models like the copernian system were tolerated as a way of representing appearances so long as the interpretations were not present as the absolute truth in conflict with official Church position. Brahe recorded the motions of a comet that moved in the space between the crystalline spheres, but this result was absorbed by the scholastic foundations. Meanwhile, on this paper, I explain the positions and foundations of Mechanics by the centuries. To Physics is very important role plays the Mechanic by the epistemologic questions.

1 – Without Brahe's data on the motion of Mars, whose orbit among the outer planets has the greatest eccentricity, Kepler could not have discovered his three fundamental laws of planetary motion.¹ The story of how Kepler

1 Cf. S. DRAKE et alii – *Essays on Galileo and the History and Philosophy of Science*, Volume II, University of Toronto Press, London, 1999, 35, 103, 107.

came to work on Mars starts with a wager on eight days of work that ran into nearly eight years of numerical labor, with the self-doubting swabian Kepler in continual psychological battle with the dominating personality of Brahe who rightly feared that Kepler's ideas and reputation would eventually triumph over his own.

In his laborious, repeated attempts at curvefitting Kepler discovered many times that the motion of Mars lies on a closed but noncircular orbit, an ellipse with one locus located approximately at the Sun. However, he rejected his formula many times because he did not realize that it represented an ellipse. Finally, he abandoned his formula and tried instead the formula for an ellipse. By identifying his formula for an ellipse as a formula for an ellipse, Kepler discovered an approximate mathematical law of nature that divorced solar system astronomy from the realm of purely wishful thinking and meaningless mathematical modeling. Kepler discovered that Mars traces out equal areas in equal times, which is a generalization of the simple idea of uniform circular motion.²

Neither Brahe nor Galileo accepted Kepler's interpretation of Brahe's data. Both were two interested in promoting their own wrong ideas about astronomy to pay serious attention to Kepler, who had unwittingly paved the way for Newton to reduce Astronomy to same laws of motion and force that are obeyed by earthly projectiles. Kepler did not deviate from the aristotelian idea that a velocity (\vec{v}) must be supported by a cause. He was inspired by Gilbert's writings on magnetism and speculated that the Sun magnetically sweeps the planets around in their elliptic orbits, not understanding that the planets must continually fall toward the Sun in order to follow their elliptic paths in empty euclidean space.

According to Kepler, it was a differential rotation effect due to the sweeping action of the magnetic spokes that radiated out from the Sun and swept the planets along in broom-like fashion. Kepler's success in discovering his three laws stemmed from the fact that he effectively transformed Brahe's data from an earth-centered to a Sun-centered coordinate system, but without using the relatively modern idea of a coordinate systems as a set of rectangular axes.

- 2 – Galileo and his followers deviated sharply from the scholastic method by performing simple controlled experiments and recording the arithmetic results. Abstraction from precise observations of easily reproducible experiments on very simple motions led Galileo to assert that all bodies should accelerate at the same constant rate near the earth's surface:

$$a_y = -g$$

Galileo's universal local law of nature violates Aristotle's notion of heaviness versus lightness as the reason why some bodies rise and others fall, but

2 Cf. R. DUGAS – *A History of Mechanics*, Dover Publications , New York, 1988, 72, 82, 88, 110-119.

Galileo himself did not explain the reason for the difference between vertical and horizontal motions on Earth.³ For horizontal motions, also contradicting Aristotle, Galileo discovered the fundamental idea of inertia extrapolating from experiments where the friction of an inclined plane is systematically reduced, he asserted that a body, once set into motion, should tend to continue moving at constant velocity on an ideal frictionless horizontal plane without any need to be pushed along continually. Without the law of inertia, Newton's second law would not follow and there would be no physics as we know it in the sense of universal laws of motion and force that apply to all bodies at all times and places in the universe, independent of the choice of initial location and time. Galileo believed rectilinear motion at constant speed to be only an initial transient. He expected that the orbit of a hypothetical projectile tossed far from the Earth must eventually merge into a circle in order to be consistent with his belief in a finite and perfectly spherical universe. He was, therefore, able to believe that planets and stars could move in circle about the Sun as a result of inertia alone, that no force is required in order to keep a planet on a circular track. According to Galileo, a planet experiences no net force at all along its orbit about the Sun.⁴ The idea that the natural state of undisturbed motion of a body is constant velocity motion was an abomination to organized religion because it forced the philosophic consideration of an infinite universe, and the highest religious authority in Western Europe had already asserted that the universe is finite.

Galileo and Descartes planted the seeds that led directly to the discrediting of aristotelian physics, but Galileo systematically ignored Kepler's discoveries in astronomy (Kepler sent his papers to Galileo and also supported him morally and openly during the Inquisition). Descartes's speculations on astronomy are hardly worth mentioning. Kepler did not understand that a body, once set into motion, tends to remain in rectilinear motion at constant speed and that a force must act on that body in order to alter that state of motion.⁵ Galileo studied "gravity" from the local aspect Kepler from a global one, and neither realized that they were both studying different aspects of the very same universal phenomenon.

- 3 – Descartes retained the platonic tradition of believing strongly in the power of pure reason. He believed that the law of inertia and planetary motion could be deduced on the basis of thought alone without adequately consulting nature, hence his vortex theory of planetary motions. That is the reason for the failure of cartesian mechanics experiment and observation were not systematically consulted. But Descartes's mathematics and philosophy were revolutionary but his approach to mechanics suggests an updated version of scholasticism, a neoscholasticism where mathematics is now used, and whe-

3 Cf. M. BIAGIOLI – *Galileo, Courtier, the practice of science in the culture of absolutism*, The University of Chicago Press, Chicago, 1994, 9, 92, 170-174, 183, 189-206, 215.

4 Cf. E. GRANT – *Physical Science in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 54-55, 88.

5 Cf. H. POLLARD – *Celestial Mechanics*, The Mathematical Association of America, New York, 1976, 2-10.

re the assumption of spiritualism in matter is replaced by the completely impersonal law of inertia and collisions bodies.⁶ Some writers have suggested that Descartes introduced the idea of linear momentum ($\mathbf{p} = \mathbf{m} \cdot \mathbf{v}$), where \mathbf{m} is a body's inertial mass and \mathbf{v} its speed, while others argue that he, like Galileo, had no clear idea of inertial mass. The clear introduction of the idea of inertial mass, the coefficient of resistance to change in velocity, is usually attributed to Newton. Descartes understood the action-reaction principle (Newton's third law), and also conservation of momentum in elastic collisions. In the end, it fell to Newton to clear up the muddle of conflicting ideas and finally give us a clear, unified mathematical statements of three universal laws of motion along with the universal law of gravity:

$$\vec{F} = -G \cdot M \cdot m / r^2 \cdot \vec{r}$$

Descartes asserted that the natural state of undisturbed motion of any body is rectilinear motion at constant speed.⁷ However, Newton took the next step and formulated mathematically the idea that a cause is required to define why a body should deviate from motion with constant velocity. Following Newton, who had to make many discoveries in calculus in order to go further than Descartes, the law of inertia can be written as:

$$d\mathbf{v} / dt = \mathbf{0}$$

where \mathbf{v} is a body's velocity in the undisturbed state. Such a body moves at "constant" speed along a straight line without being pushed. If force free motion occurs at constant velocity, then how does one describe motion that differs from this natural state? The simplest generalization of Galileo's two local laws is: $\mathbf{m} \cdot d\mathbf{v}/dt = \text{cause of deviation from uniform rectilinear motion}$,⁸ where \mathbf{m} is a coefficient of resistance to any change in velocity (Newton could have introduced a tensor coefficient m_{ik} rather than a scalar one, but he implicitly assumed that euclidean space is isotropic, an idea first emphasized explicitly by his contemporaries: the acceleration, not the velocity, that is directly connected with the idea of force derived the formula for centripetal acceleration and used Newton's second law to describe circular motion 13 years before Newton published anything (Huygens, 1629-1695).

The law of inertia according to Newton then states that the motion of a body with mass $|m|$ subject to no net force obeys the law: $\vec{p} = m \cdot \vec{v} = \text{constant}$, which is Newton's first law of motion and also the law of conservation of momentum.⁹ The consequence is that if the body should fragment into two or more parts with separate masses m_i , where $\sum m_i = m$, then momentum is conserved in the fragmentation:

6 Cf. J. L. HEILBRON – *The Oxford Companion to the History of Modern Science*, University Press, Oxford, 2003, 204-205.

7 Cf. J. A. WHEELER – *Gravity and Spacetime*, Scientific American Library, New York, 1990, 2-4.

8 Cf. J. V. JOSÉ; E. J. SALETAN – *Classical Dynamics: a contemporary approach*, University Press, Cambridge, 1998, 3-5.

9 Cf. L. A. LANDAU; E. LIFSHITZ – *Mechanics, translated by russian*, Pergamon Press, Oxford, 1960, 25-35, 1-8.

$$\sum_{i=1}^{\nu} m_i \cdot \vec{v}_i = m \cdot \vec{v}$$

Newton's second law of motion, his generalization of Galileo's local law of gravity, then reads:

$$d\vec{p}/dt = \vec{F}$$

where \vec{F} is a vector called the net force and stands for the cause of any deviations from uniform rectilinearity of the motion. This generalization reduces to the law of inertia under the right circumstances: \vec{v} is "constant" whenever \vec{F} vanishes if the coefficient of inertia m is constant. Whenever the net force \vec{F} does not vanish then the body's motion is altered, but not without resistance to change. If m is "constant" then $\vec{F} = m \cdot \vec{a}$, where $\vec{a} = d\vec{v}/dt$ is the acceleration. The more massive the body, the greater the force required to alter the velocity of the body.¹⁰

- 4 – If we follow Newton then the net force that alters the motion of a body can only be due to the presence of other bodies whose motions are temporarily ignored in the writing of:

$$d\vec{p}/dt = \vec{F}$$

bodies whose own accelerations must also obey: $d\vec{p}/dt = \vec{F}$. This idea is represented by the action-reaction principle, or Newton's third law: a body that feels a force should simultaneously exert a force on the body that causes the original force according to the rule: $\vec{F}_{ik} = -\vec{F}_{ki}$, where \vec{F}_{ik} is the force exerted on body, by body K . In other words, forces are caused by properties of empty space or by on invisible animation like spirits a force, the cause of any deviation whatsoever from constant momentum motion, should be caused by the action of another material body.¹¹ The first step in the direction was also taken by Newton, who solved examples of what we would now call inverse problems: given that a body's orbit is elliptic, circular, parabolic, or hyperbolic with a motionless force-center, the Sun, at one focus, what is the force law that produces the other? We describe a modern aspect of Newton's approach to the problem as defined in the *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* for Newton's first derivation of the law of gravity. Note that if we write $L = \vec{r} \cdot \vec{p}$, and $\vec{N} = \vec{r} \cdot \vec{F}$ to define the angular momentum and torque, where \vec{r} defines the position of the body then:

$$d\vec{L}/dt = \vec{N}$$

follows directly from Newton's second law, which means that the angular momentum vector is conserved in the absence of a net torque or the body.¹²

10 Cf. F. P. J. RIMROTT – *Theoretical and Applied Mechanics*, North-Holland Publishing, Amsterdam, 1980, 67-69.

11 Cf. J. NIELSEN – *Vorlesungen über Elementare Mechanik*, Verlag von J. Springer, Berlin, 1933, 178-185.

12 Cf. M. LUNN – *A first course in Mechanics*, Oxford University Press, Oxford, 1993, 1-15.

A central force law yields angular momentum, conservation immediately if $\vec{F} = f(r)\vec{r}$, where \vec{r} is the unit vector in the \mathbf{r} -direction, then the force on the mass \mathbf{m} is always directed along the vector of that body relative to the force-center, which implies the presence of a second body at the force-center whose own motion, for the time being, we choose to ignore.

In this case $\vec{L} = m\vec{r} \times \vec{v}$ is constant at all times and therefore defines a fixed direction \vec{L} in space. However, both the velocity and linear momentum must remain forever perpendicular to the angular momentum, this conservation law confines the motion of the mass $|m|$ to a fixed plane perpendicular to the angular momentum vector \vec{L} .

Next, if we write Newton's law in cylindrical coordinates (r, ϑ) in the plane of the motion, which we take perpendicular to the z-axis, then equation has the form:

$$m\vec{r} - mr\vartheta^2 = f(\vec{r})$$

$$dLx/dt = 0$$

where $Lx = mr^2 d\vartheta/dt$ is the magnitude of the angular momentum and is constant. These equations can, therefore, be rewritten in the form:

$$\vec{r} - L^2x/m^2 \cdot r^3 = f(r)/m$$

$$Lx = m^2\vartheta = \text{constant}.^{13}$$

It is easy to show directly by differentiation and insertion into the first equation $Lx = mr^2\vartheta$, that the assumption that the orbit is a conic section, that:

$$1/r = c(1 + \varepsilon \cdot \cos \vartheta)$$

where c and ε are constants, requires that $f(r)$ must vary as the inverse square of the inverse square of the distance r of the body from the force-center, which lies at one of the two focal points of the conic section: $f(r) = -c L^2x/mr^2$.

If $\varepsilon < 1$ then the conic section is an ellipse, which agrees with Kepler's first law, whereas $\varepsilon > 1$ yields a hyperbola. The special limiting cases $\varepsilon = 0$ and $\varepsilon = 1$ describes circular and parabolic orbits. The four different types of orbits that arise as ε is varied are called conic sections because equation $1/r = c(1 + \varepsilon \cdot \cos \vartheta)$ can also be derived purely geometrically by asking for the shapes of the curves that define the inter-sections of a plane with a cone, a geometric interpretation that Newton understood. Newton's inverse square law of gravity follows from the assumption that planetary orbits are perfect ellipses.¹⁴ Surprisingly enough, we shall prove that there are only two possible central force laws that can yield closed orbits for arbitrary initial conditions, and the both of those closed orbits are elliptic. Namely, if

13 Cf. J. V. JOSÉ; E. J. SALETAN – *Classical Dynamics: a contemporary approach*, University Press, Cambridge, 1998, 5-14.

14 Cf. Ch. W. MISNER; K. S. THORNE; J. A. WHEELER – *Gravitation*, W. H. Freeman and Company, San Francisco, 1973, 1078.

$\vec{f} = -k \cdot \vec{r}$ with $k = 0$ then the orbit is elliptic with the force-center at the center of the ellipse. Any central force is a spherically symmetric force. An anisotropic harmonic oscillator would be represented by a force law:

$$\vec{F} = (-k_1 x, -k_2 y, -k_3 z)$$

where at least one of the three force constants k_i differs from the other two, representing an absence of spherical symmetry.

If, on the other hand, $\vec{F} = -k\vec{r}/r^2$, with $k > 0$ then the orbit is an ellipse with the force-center at one focus, which corresponds to the idealized description of a single planet moving about a motionless Sun. The determination of the force laws that yield elliptic orbits for all possible initial conditions, or closed orbits of any kind for arbitrary initial conditions, is summarized by the Bertrand-Königs theorem. Notice that spherically symmetric force laws do not imply spherically symmetric orbits: although the surfaces of constant force for: $f(r) = -k/r^2$ and $f(r) = -k/r$ are both spheres, the corresponding orbits are ellipses rather than circles.¹⁵ The differential equations with a given symmetry can give rise to solutions that exhibit less symmetry. Plato's idea of hidden forms representing ideal perfection is akin to the spherical symmetry of the gravitational force law. Two synonyms for spherically symmetric are rotationally invariant and isotropic, meaning the same in all possible directions. According to the law of motion and the action-reaction-principle, we may be justified in neglecting the Sun's motion to within a good first approximation from any two masses m_1 and m_2 .

- 5 – For the proof, nothing is needed but angular momentum conservation and some analytic geometry. From conservation of angular momentum, which follows automatically for any central force regardless of the function $f(r)$, we obtain the velocity as:

$$dS/dt = 1/2 r^2 \vartheta = Lz/m = \text{constant}$$

where S is the area traced out by the body's radius vector: equal areas are, therefore, traced out by a planet in equal times, which is Kepler's second law. Note that the orbit under consideration need not be elliptic, nor need it be closed. To obtain, however, Kepler's third law, we must integrate $dS/dt = \text{constant}$, over the area of a planet's elliptic orbit. Geometrically, the area of the orbit is given by $S = \pi ab$, where a and b are the semi-major and minor axes of the ellipse and are related to each other via the orbit's eccentricity ε by the rule $b = a(1 - \varepsilon^2)^{1/2}$.

Meanwhile, according to Newton, the parameter in the inverse square law is given by $k = cL^2z/m$, and by using Kepler's third law we can also write $k = (a^3/\tau^2)m$. Planetary data show that the ratio a^3/τ^2 is approximately constant for the earth-sun system the numerical value is $3357 m^3 / yr^2$.

¹⁵ Cf. C. L. SIEGEL; J. K. MOSER – *Curso de Mecânica Celeste*, Fundação Calouste Gulbenkian, Lisboa, 1986, 13-45.

Whereas for Mars-sun and Venus-sun one finds, 3357 and 3328, respectively. Newton went much further than this. He reasoned that the trajectory of a projectile near the Earth and the orbit of a planet about the Sun should have exactly the same cause, and that the cause also explains the apparent lack of symmetry between the up-down and horizontal directions from the standpoint of an Earth-bound observer.¹⁶ For low enough initial speeds the trajectory is parabolic and the earth's curvature is not important, but for higher initial speeds one must take into account the curvature of the Earth. Newton reasoned that if you could toss hard enough, an apple could travel around the Earth, pass over Meran and come back to its starting point: given a large enough initial speed, the apple must go into an elliptic orbit with the Earth at one focus. Newton arrived, by similar thinking, at the speculation that the cause of Galileo's observations, the cause of the difference in acceleration along the vertical and horizontal directions near Earth, may be the same as the cause of Kepler's elliptic orbits. Therefore, in the newtonian description, a planet continually falls radially inward toward the Sun just as a projectile continually falls vertically toward the Earth, but the planet orbiting the Sun has large enough azimuthal velocity that it translates just far enough transversally during each small time interval Δt to stay on the elliptic orbit as it falls. In order that all projectiles should fall locally toward the Earth with exactly the same local acceleration $g = 9,8 \text{ m/s}^2$.¹⁷ This can only be true if the magnitude of the force of attraction between the projectile with mass $|m_1|$ and force center with mass $|m_2|$ has the form: $f(r) = -G_2 \cdot m_1/r^2$ where G_2 depends upon the details of the second but not the first body. From the action-reaction principle we obtain that $G_2 m_1 = G_1 m_2$ where $G_1 \cdot m_2/r^2$ is the magnitude of the force exerted by body 1 on body 2. This requires that $G_k = G_{ik} \cdot ml$, where G_{ik} may vary from one pair of bodies to the next. We know from experiment that, to at least four decimal accuracy, $G_{ik} = G = 0,6672 \times 10^{-10} \text{ N} \cdot \text{m}^2/\text{Kg}^2$ should be a "universal constant", the very same constant for every pair of bodies no matter where in space the pair is located or at what time the question is asked.¹⁸ This reasoning yields Newton's universal law of gravity where the magnitude of the attraction between any two bodies is given by:

$$f(r) = -G m_1 \cdot m_2 / r^2$$

and G is a "universal constant" of nature. That one never has to vary G or introduce any fudge factors in order to fit empirical orbital data illustrates the essential difference between the mere mathematical modelling of irregular phenomena and laws of nature: research fields that are totally disconnected from Physics have no universal constants. Whether G is precisely the same number at all times and places in the universe can never be known, but so

16 Cf. H. C. CORBEN; Ph. STEHLE – *Classical Mechanics*, Dover Publication Inc., New York, 1994, 43.

17 Cf. R. M. WALD – *General Relativity*, The University of Chicago Press, Chicago, 1984, 76-78, 127, 134.

18 Cf. C. LANZOS – *The Variational Principles of Mechanics*, Dover Publications Inc., New York, 1970, 107, 326, 394.

far as Earth-bound experiments and observations over the last few centuries are concerned G is known to be “constant” to within reasonably high precision.¹⁹ Newton proved that the Neoplatonic-aristotelian presumption that heavenly physics differs from earthly physics is not only unnecessary, it is also wrong: both projectile and planetary motions are accounted for via the same universal law of motion, and by the same abstract deterministic cause, the universal law of gravitational attraction.

Why isn't the law of gravity called Newton's fourth law? In spite of his enormous success in accounting universally for trajectory and planetary motions, Newton was repelled by the idea of gravity as action at a distance. Both Descartes and Newton regarded the notion of action at a distance as a retreat into mysticism. Newton did not want the idea attributed to him: how could two bodies influence each other over a distance consisting only of empty space? Newton gives us a very useful mathematical description of how gravity effects motion but he could not explain why there is a law of gravity in the first place or how it works.²⁰ In this way of thinking, the force field of the body with mass M is present in euclidean space, whether or not there is another body with mass $|m|$ that is available to experience the force. The gravitational field lines break the perfect three dimensional symmetry of empty euclidean space and account for the difference between the vertical and horizontal experience by an Earth-bound observer. The language of fields of force provides an appealing and useful way of describing action at a distance, but it still falls short of explaining how the gravitational force is transmitted from one body to another through empty space.²¹ From a purely mathematical standpoint, we can regard Newton's law of gravity as an abstract example of mechanism. One cannot see, feel, or otherwise identify any mechanical connections between two attracting masses but the bodies somehow cause each other to accelerate as if mechanical linkages were there nonetheless. The time-evolution of a Newtonian system is correspondingly deterministic: a system of masses evolving in time under Newtonian gravity evolves in a strict machine-like fashion. Newtonian gravity is an example of an abstract, universal mechanism.²² Meanwhile, Newtonian mechanics stabilized and guaranteed the deterministic revolutions advocated philosophically by Descartes: for Mechanical systems where the solutions of Newton's equations are finite and unique for all times t , the future and past would be completely determined by the infinitely precise specification of the positions and velocities of all bodies in the system at a single time t_0 . However, precise Mechanical laws of motion can tell us nothing at all about how or why one particular set of initial conditions occurred rather than other possibilities

19 Cf. S. W. HAWKING; G. F. R. ELLIS – *The large scale structure of Space-Time*, University Press, Cambridge, 1974, 71-74, 76, 80, 201, 303-305.

20 Cf. A. C. CROMBIE – *The History of Science, from Augustine to Galileo*, Dover Publications Inc., New York, 1996, 322-330, 333.

21 Cf. W. THIRRING – *Lehrbuch der Mathematischen Physik, 1 – Klassische Dynamische Systeme*, Springer-Verlag, Berlin, 1977, 105-110.

22 Cf. A. B. ARONS; A. M. BORK – *Science and Ideas*, Prentice-Hall Inc., New Jersey, 1964, 138-165.

during the early stages of formation of the Universe. Statistical arguments amount only to wishful thinking: there is only one Universe. The attempt to explain too much about Cosmology would lead us, as it led Plato and others, into errors.

- 6 – The quantity E is called the total mechanical energy, the total energy, or just the energy. For different trajectories, representing different initial conditions, there are different constants E . In other words, E is constant along a particular trajectory but varies numerically from trajectory to trajectory. In any case, the scalar quantity $E = T + U$ is the body's total mechanical energy so long as U is the potential energy of the net force, which is permitted to contain contributions from one or more different conservative forces. Whenever nonconservative forces also act on the body, the total energy is still given by $E = T + U$ where U is the potential energy of the net conservative force, but in this case it does not follow that E is a "constant" of the motion.²³ But the gravity breaks the symmetry of Euclidean space between the vertical and the horizontal by assigning larger potential energies to greater heights (translational invariance is broken along the field lines).

Newtonian gravity also provides us with an example of a conservative force:

$$U = -GM \cdot m/r$$

yields the inverse square law force of universal gravitational attraction between two bodies with masses m and M . The Coulomb force is an inverse square law force and therefore also follows from is given by Hooke's law of elasticity: $F = -k(x - x_0)$, where $U = k(x - x_0)^2 / 2$.

Note that the addition of a constant c to a potential energy U produces no observable effect, as it merely shifts the total energy E by the same constant without changing the kinetic energy T . We now prove another easy theorem: every one dimensional bounded motion due to a conservative force is periodic, meaning that the motion repeats itself systematically after a definite time τ , and after any integral multiple of the time τ . In other words, one dimensional bounded motions always yield closed orbits. This theorem follows from energy conservation:

$$E = 1/2m \cdot v^2 + U(x) = \text{constant}$$

combined with the assumption that the motion is bounded.²⁴

Also energy conservation allows the solar system to run like a machine that disallows the intervention of an arbitrary or capricious God. The solar system behaves over a very long time scale like a frictionless clock, and is the origin of our idea of a clock. In the quantification of the Aristotelian idea of mechanics, in contrast, there is not conservation of energy. Aristotle's idea

23 Cf. A. EINSTEIN – *The Meaning of Relativity*, Chapman and Hall, London, 1973, 45.

24 Cf. W. HAUSER – *Introduction to the principles of Mechanics*, Addison-Wesley Publishing Company, London, 1965, 275-286.

of earthly Physics can be summarized as follows: the Earth is at rest in the Universe, and all absolutely heavy bodies eventually come to rest with respect to the Earth. The state of rest is the preferred state of motion, because motion must be supported by force. Aristotle did not write down an equation of motion to describe his ideas, but we can take the liberty of doing that for him: the hypothetical law of motion, where β is a coefficient of friction representing resistance to motion and \vec{F} is the direct cause of the velocity. If this idea is used to try to describe planetary motion, then one must assume a medium (the ether) that provides a friction constant β .²⁵ But according to $\beta \vec{v} = \vec{F}$ a body remains at rest if no net force acts on it, and a net force is required in order to generate, and maintain a velocity. This equation can be derived from Newton's law by assuming that the net force consists of linear friction plus a nonfrictional driving force \vec{F} , by considering time intervals that are long enough that acceleration is effectively damped by friction. The Aristotelian position about the motion can be used to describe some commonplace phenomena: after a brief initial transient, a ball released from rest stops accelerating and falls downward with "constant" velocity through the atmosphere (Stoke's law). According to Aristotelian critics of science, it is a negative attribute of cartesian thinking to idealize and abstract by the method of separating and isolating different causes from each other to understand how different hypothetical effects follow from different isolated causes.

CONCLUSION

Only the special relativity shall be taken in account here the main-point of importance is the fusion of time and space to four-dimensional space-time by Minkowsky: ds^2 .²⁶ The new theory is the meaning of space time in the event. And this describes the space and time as connection. It is well known that according to the theory of relativity the flow of time is different in a system that is moving. This difference is given by the above equation of the Lorentz transformation. According to epistemology, the analogy between the two equations can be interpreted to show that this different flow of time is analogous to the rotation of coordinate systems, which correspond to view the world from different perspectives.²⁷ Thus time and space are fused into a unity. However, the connection of time and space leads to the concept of space-time in the theory of relativity. This concept leads to very important meaning. Many cases of this can be found in physics, respectively where relativistic effects enter the game. Accordingly the world is considered as a space-time-block. The points in this block correspond to "events". The "flow of time" is naturally a psychological phenomenon. Seen from a higher perspective all events of all times and spaces simply exist. But this presence is an arbitrary point of reference, arbitrary in the same way as a certain point

25 Cf. D. J. ALLAN – *A filosofia de Aristóteles*, tradução do inglês, Editorial Presença, Lisboa, 1970, 49-60.

26 Cf. R. K. PATHRIA – *The Theory of Relativity*, Pergamon Press, Oxford, 1974, 29-48.

27 Cf. R. BLANCHÉ – *La Méthode expérimentale et la philosophie de la physique*, Librairie Armand Collin, Paris, 1969, 268-270.

in space.²⁸ Meanwhile, the relation of events at different times is in principle not different from the relation of events at the same time but at different places. This is usually taken to imply that there is symmetry between past and present just as well as left and right are symmetrical to each other.

Therefore it does seem to contradict the fundamental difference between past and future. Also the objectification is based on metaphysical assumptions which are not compatible with the block universe.²⁹ The theory of special relativity is a new epistemological characterization to the physical event. The new theory has been justified, every intellect which strives after generalisation must feel the temptation to venture the step-towards the general principle of relativity by the special principle. Let us imagine ourselves transferred to our old friend the railway carriage, which is travelling at a uniform rate. As long as it is moving uniformly, the occupant of the carriage is not sensible of its motion, and it is for this reason that he can without reluctance interpret the facts of the case as indicating that the carriage is at rest, but the embankment in motion. Moreover, according to the special principle of relativity, this interpretation is quite justified also from a physical point of view. The retarded motion is manifested in the mechanical behaviour of bodies relative to the person in the railway carriage. The mechanical behaviour is different from that of the case previously considered, and for this reason it would appear to be impossible that the same mechanical laws hold relatively to the non-uniformly moving carriage, as hold with reference to the carriage when at rest or in uniform motion. At all events it is clear that the Galilean law does not hold with respect to the non-uniformly moving carriage. Of course the conviction of the truth of geometrical propositions in this sense is founded exclusively on rather incomplete experience. For the present we shall assume the truth of the geometrical propositions, then at a later stage – in the general theory of relativity – we shall see that this truth is limited, and we shall consider the extent of its limitation. The question of the “truth” of the individual geometrical propositions is thus reduced to one of the truth of the axioms from classic to relativistic Mechanics. Now it has long been known that the last question is not only unanswerable by the methods of geometry, but that it is in itself entirely without meaning. We can only say that Euclidean geometry deals with things called straight lines, to each of which is ascribed the property of being uniquely determined by two points situated on it. The concept true does not tally with the assertions of pure geometry, because by the word true we are eventually in the habit of designating always the corresponding with a real object; geometry, however, is not concerned with the relation of the ideas involved in it to objects of experience, but only with the logical connection of these ideas among themselves.

BIBLIOGRAPHY:

ALLAN J.D. – *A filosofia de Aristóteles*, tradução do inglês, Editorial Presença, Lisboa, 1970.

28 Cf. P. J. VAN HEERDEN – *The Foundations of Physics*, N. V. Uitgeverijwistik – Wassenaar, Haag, 1967, 62-79.

29 Cf. E. PEEBLES – *Principles of Physical Cosmology*, Princeton University Press, New Jersey, 1993, 58-70.

- BLANCHÉ R. – *La Méthode expérimentale et la philosophie de la physique*, Librairie Armand Collin, Paris, 1969.
- EINSTEIN A. – *The Meaning of Relativity*, Chapman and Hall, London, 1973.
- HAUSER W. – *Introduction to the principles of Mechanics*, Addison-Wesley Publishing Company, London, 1965.
- HEERDEN VAN J.P. – *The Foundations of Physics*, N. V. Uitgeverijwistik – Wassenaar, Haag, 1967.
- LANCZOS C. – *The Variational Principles of Mechanics*, Dover Publications Inc., New York, 1970.
- PATHRIA K.R. – *The Theory of Relativity*, Pergamon Press, Oxford, 1974.
- PEEBLES E. – *Principles of Physical Cosmology*, Princeton University Press, New Jersey, 1993.
- WALD M. R. – *General Relativity*, The University of Chicago Press, Chicago, 1984.

Ivica Gulášová, Jozef Babečka

Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety
Bratislava, Slovakia

Lada Cetlová

Vysoká škola polytechnická Jihlava, Katedra zdravotníckých studií
Czech Republic

Výživa u dětí s onemocněním srdce / *Nutrition in children with heart disease*

Summary

The authors point to balanced nutrition in children with heart disease, which is not easy at all in terms of age and nutrition, and with respect to the limitations of heart disease. Heart disease in childhood is a very comprehensive set of diseases, including congenital malformations, arrhythmias, valvular defects, hypertension. Congenital heart defects include situations where the heart attack is present at birth. In the Czech Republic approximately 500 children with heart defect are born annually.

The aim of the paper is to make recommendations on how to properly choose the right foods for children with heart disease. It is important to exclude industrially produced salt foods, limiting salt and fat intake. These measures can be approached very individually with respect to the child's age, surgery, associated dg., Medication. The whole family should always be involved so that the child does not suffer, it is not our intention to psychologically distract the child. It should also take into account age, sex. A mildly reducing diet if overweight or obesity is always a risk! In the case of a very young child, such as breast-fed infants, it is important for these measures to be followed by a nursing mother.

Nutrition is most important not only for children with heart disease, because they may need to take care of themselves in order to prevent their condition from becoming fatal at the end, as well as prevention and healthy lifestyle.

Key words: Nutrition. Children, Heart disease, Healthy lifestyle.

ÚVOD

Úvodem příspěvku bychom se rádi zaměřili na výživu u dětí s onemocněním srdce, která není nijak jednoduchá s ohledem na věk a potřeby výživy a zároveň s ohledem na daná omezení při onemocnění srdce. Onemocnění srdce v dětském věku je velmi obsáhlý soubor onemocnění, do kterého lze zahrnout vrozené vývojové vady, arytmie, chlopenní vady, hypertenze. Jako vrozené srdeční vady se označují situace, kdy je postižení srdce přítomno již při narození. V České republice se ročně narodí asi 500 dětí se srdeční vadou. Vady mění normální průtok krve srdcem. Jejich principem je postižení: srdečních přepážek, srdečních chlopní, tepen a žil vystupujících/vstupujících ze/do srdce (Olchava, 2007).

NEJČASTĚJŠÍ VROZENÉ SRDEČNÍ VADY:

defekt komorové přepážky (VSD), defekt síňové přepážky (ASD), aortální stenóza, stenóza plicnice, transpozice velkých tepen (TGA), koarktace aorty (CoA), perzistující ductus arteriosus (PDA), atrioventrikulární defekt septa, hypoplastické levé srdce, Fallotova tetralogie.

Za vznik vrozených srdečních vad odpovídají genetické poruchy (poruchy chromozomů) i faktory vnějšího prostředí. Nejcitlivějším obdobím na působení vnějších vlivů je 2. až 8. týden těhotenství., viry, toxické vlivy. Některé vrozené vady mohou zůstat dlouhá léta bez povšimnutí. Jiné na sebe upozorní už krátce po narození. Těžké vady se projevují: zrychleným dýcháním, cyanózou (modrým zbarvením kůže, rtů a konečků prstů), zvýšenou únavností, poruchou krevního oběhu (Kopecký, Kopecká, 1998). Obraz anatomických poměrů a funkce srdce a jeho oddílů poskytuje echokardiografické vyšetření.

CHLOPENNÍ VADY

Srdeční chlopně slouží jako jednocestné ventily zabraňující zpětnému toku srdce. Zdravé srdeční chlopně se otevírají a uzavírají koordinovaně se srdeční činností. Jako chlopenní vada se označuje situace, kdy nefunguje správně jedna nebo více chlopní. Na poruše správné funkce srdečních chlopní se nejčastěji podílí: vrozená vada, degenerativní změny chlopně, infekce. Jejich důsledkem dochází k nedostatečnému otevření nebo naopak uzavření ventilu. Obě situace přetěžují srdce a omezují jeho přečerpávací schopnosti. Chlopenní vady vzniklé v průběhu života (získané vady) postihují nejčastěji aortální nebo mitrální chlopeň (Vobořil, 2008). Vrozené vady nejčastěji pozorujeme na aortální nebo pulmonální chlopně. Poruchy chlopní můžeme podle jejich principu rozdělit do dvou skupin: **regurgitace** – zpětný tok způsobený nedostatečným uzavřením chlopně, **stenóza** – zúžení způsobené nedostatečným otevřením chlopně (Olchava, 2007). **Chlopenní vada může zůstat dlouhá léta zcela bez povšimnutí.** Pokud se nezhoršuje, může s ní její nositel prožít celý život bez jakýchkoli obtíží. V ostatních případech dochází k postupnému prohlubování závažnosti vady a rozvoji příznaků. Neléčená těžká chlopenní vada může vést k srdečnímu selhání, mozkové příhodě, tvorbě krevních sraženin, srdeční zástavě.

Základním příznakem nesprávné funkce chlopně je tzv. srdeční šelest. Jde o šustivý zvuk provázející srdeční akci. Ne každý šelest však musí nutně znamenat srdeční vadu. K nápadným příznakům chlopní vady patří: nadměrná únava, dušnost, otoky nohou, bolesti na hrudi, závratě, ztráta vědomí.

Podezření na přítomnost chlopní vady může vzniknout již z pouhého základního vyšetření na základě přítomnosti šelestu. Přesnou funkci chlopní spolehlivě posoudí echokardiografické vyšetření – transtorakální nebo jícnové. V některých případech je vhodné doplnit zátěžové vyšetření, které fyzickým cvičením nebo podáním léku ukáže funkci srdce při zátěži (Farský, 2010).

Chlopní vadu nelze vyléčit farmakologicky. Podáváním určitých preparátů a změnou životního stylu však lze docílit zmírnění příznaků a oddálení komplikací. Významné chlopní vady se řeší chirurgicky. Při výkonu je postižená chlopeň opravena (chlopní plastika) nebo kompletně vyměněna (chlopní náhrada) (Kyslan, et al., 2010).

Zúžení chlopní lze v některých případech řešit katetrizačně – balonkovou valvuloplastikou. Při ní je v ústí nedostatečně otevřená chlopně nafouknut speciální balon. Tím dojde k rozrušení spojů chlopních cípů a zlepšení funkce chlopně.

ARYTMIE

Normální srdeční akce se pohybuje v rozmezí 60–100 úderů za minutu. Při poruše tvorby nebo vedení vzruchů v srdci, tzv. arytmii, může srdce běžet příliš rychle (tachykardie) nebo příliš pomalu (bradykardie). V prvním případě se stane místem tvorby rychlých elektrických vzruchů jakákoliv malá část svaloviny síní nebo komor nebo elektrický impulz krouží v různě velké oblasti srdce kolem dokola a aktivuje okolní svalovinu. V druhém případě se vzruch v sinoatriálním (SA) uzlu tvoří pomalu nebo je porušeno jeho vedení přes síňokomorový (AV) uzel do komor (Zeman, et al., 2008).

Supraventrikulární. Je-li místem vzniku arytmie svalovina komor, označuje se jako arytmie komorová. Rozlišení typu arytmie je možné na základě EKG vyšetření (Farský, 2010).

Většina arytmií je neškodná. Některé však mohou být nebezpečné nebo přímo život ohrožující. Srdce při nich není schopno přečerpávat dostatečné množství krve. Nedostatečný krevní oběh způsobí poškození vlastního srdce, mozku nebo dalších orgánů.

Fibrilace síní. Příčinou je vznik vzruchu mimo sinoatriální (SA) uzel nebo jeho kroužení po síních. Dochází při ní k nekontrolovanému chvění srdečních síní. Následkem toho nejsou síně schopny pomáhat při plnění komor.

Nebezpečné- komorové tachykardie a komorové fibrilace. Při tachykardii stoupá srdeční frekvence na hodnoty 100–300/min. Srdeční stahy jsou přitom minimálně účinné. Při komorové fibrilaci dochází k nekontrolovanému chvění komor, které nevypuzují žádnou krev. Příliš nízké srdeční frekvence, které již hrozí vz-

nikem srdeční nedostatečnosti, se léčí stimulací. Po operaci srdce jsou všem pacientům na povrch připevněny elektrody, kterými je možno v případě potřeby srdce dočasně stimulovat. K trvalé stimulaci slouží speciální kardiostimulátor, implantovaný do kapsy v podkoží (Gwozdiewicz, 2007).

Vysoké srdeční frekvence se léčí podáním léku k potlačení arytmie (antiarytmika) nebo elektrickým výbojem z defibrilátoru. Některé tachyarytmií lze úspěšně odstranit pomocí tzv. katetrizační ablace (Farský, 2010).

HYPERTENZE V DĚTSKÉM VĚKU

U dětí se nejčastěji mluví o juvenilní primární, tzv. juvenilní hypertenze.

TYPY HYPERTENZE U DĚTÍ A DOSPÍVAJÍCÍCH

Změny TK u dětí a dospívajících mají převážně charakter mírného vzestupu, bez aktuálního nebezpečí orgánových změn či selhávání. V zásadě jde o 2 typy hypertenze:

Primární forma hypertenze (iniciální stadium esenciální hypertenze dospělých bez identifikované příčiny, nejobvykleji u starších dětí a dospívajících, tvoří podíl až 90 % všech záchytů, charakterizovaná většinou pouze mírným a nekonstantním vzestupem TK),

Sekundární forma hypertenze (symptom jiného orgánového onemocnění či dysfunkce, ze specifické příčiny, zvláště u kojenců a mladších dětí, tvoří podíl okolo 10 % všech záchytů, charakterizovaná většinou významnou až těžkou hypertenzí s rychlým rozvojem orgánových poškození). Obecně lze říci, že čím mladší je dítě postižené hypertenzí, tím vyšší je pravděpodobnost sekundární formy hypertenze, nejčastěji renálního původu. Je obtížně stanovitelná (Souček, Kára, et al., 2002).

V rámci preventivního sledování je doporučeno monitorovat TK u každého dítěte od 3 let věku, ve školním věku dále po 1 roce (maximálně po 2 letech) až do dosažení dospělosti.

Tato frekvence měření TK se jeví jako zvláště významná u potomků v rodinách s vysokým rizikem KVO (Olchava, 2007).

Hypertenze je chronické onemocnění. Je nutné, aby pacienti uměli s tímto onemocněním žít a udržet jej ve stabilizovaném stavu. V oblasti preventivně léčebného režimu do kterého nezbytně spadá i výživa a zdravý životní styl.

KARDIOMYOPATIE, ENDOKARDITIDY

Onemocnění, které lze i získat v dětském věku z přetížení, viry, genetika, velmi špatný životní styl.

HYPOTENZE

Nízký krevní tlak-nejdůležitější při hypotenzii režimová opatření.

CO ZNAMENÁ POJEM VÝŽIVA

Je to taková strava, která dodá Vašemu tělu, vše co potřebuje v přiměřeném množství (vitamíny, minerály, enzymy, bílkoviny, sacharidy ale i tuky), bez zbytečných zátěží jako jsou hormony, emulgátory, konzervační látky, umělá barviva a pod (Ano, úplně se těmto látkám v potravinách nelze vyhnout, ale vždy si můžeme vybrat potraviny, které je obsahují méně) Bohužel **neexistuje jeden přesný jídelníček, který by každému zajistil zdravou výživu, jakou potřebuje, protože každý jsme jiný – věk, pohlaví, zdraví, nemoc.** Výživa může již od útlého věku ovlivnit zdravotní stav nejen aktuálně, ale i dlouhodobě, a důsledky stravy z dětství se mohou projevit i v dospívání nebo dospělosti. Všeobecně známý je například vliv příjmu vápníku, fosforu a vitamínu D na mineralizaci kostí, jejich denzitu a případnou pozdější osteoporózu. V souvislosti s masivním nárůstem dětské obezity se hovoří mimo jiné o nadměrném příjmu bílkovin v prvních měsících života, tvorbě velkého množství tukových buněk a následném rozvoji obezity (Grofová, Chocenská, 2007). Stejně tak je možné vhodnou výživou již od dětství významně ovlivnit rozvoj některých rizikových faktorů nemocí srdce a cév. Jednu z hlavních rolí v jejich prevenci hraje správný výběr tuků, solí atd. Nyní se zaměřím na nejdůležitější složky ve výživě z pohledu KVO.

SŮL

U zdravých osob ideálně 5 g NaCl/den

Realistický cíl: do 7 g NaCl/den = 2800 mg Na/den

U osob s KVO a vyšším TK: do 2,4 g NaCl/den = 1000 mg Na/den

60-70 % přijaté soli pochází z průmyslově zpracovaného jídla (Kužela, Patlejchová, 2003).

DOPORUČENÍ

Vyloučit průmyslově vyráběné slané potraviny – uzeniny, dehydratované výrobky – polévky, omáčky, konzervy, fast food, vyloučit minerálky a limonády s vysokým obsahem sodíku nepřislovat pokrmy, slanou chuť nahradit použitím bylinek, hub, koření, omezit tvrdé sýry s vysokým obsahem soli.

TUKY

Vysoký podíl tuků je zcela prvořadý rizikový faktor v průmyslových zemích. V průměru 40 % z CEP.

Snížení celkového příjmu tuků na 25-30 % z CEP – ne méně!

Doporučení - teorie:

- Nasycené MK = 7-10 % z CEP
- Polynenasycené MK = 10 % z CEP
- Mononenasycené MK = 10 % z CEP (Svačina, 2008)

Optimalizace vztahu mezi polynenasycenými omega-3 a omega-6 mastnými kyselinami → 1:5 ← zvýšit příjem omega-3 MK. Vysoká konzumace omega-6 MK vede ke snížení koncentrace sérového cholesterolu – prevence rozvoje aterosklerózy. Vysoký podíl omega-3 MK snižuje agregaci trombocytů. Omega-6 (kyselina linolová) – zdroje:

- slunečnicový, sójový, kukuřičný olej. Omega-3 (kyselina α -linolenová) – zdroje: řepkový olej, lněný olej, olej z vlašských ořechů kys. eikosapentaenová (EPA) a kys. dokosaheptaenová (DHA) – zdroje: Tuk mořských ryb

Doporučení pro přívod EPA/DHA nejsou jednotná

- 0,3/0,5 g/den u zdravých osob – cca 50-100 g tučné ryby 2krát týdně
- 1 g/den u pacientů s KVO – cca 150-200 g tučné ryby 2krát týdně

Obsah omega-3 MK v rybím tuku velmi závisí na množství omega-3 MK v potravě ryb a je významně nižší u ryb chovaných v rybích farmách než u volně žijících ryb (Kasper, Heinrich, 2015)

JAK SPRÁVNĚ VYBÍRAT POTRAVINY – VHODNÉ POTRAVINY

Celozrnné obiloviny a výrobky z nich, luštěniny, zelenina, ovoce, brambory, nízkotučné mléčné výrobky (1,5-3,5 % tuku) – jogurt, tvaroh, kefírové mléko, podmáslí, čerstvé sýry – cottage, žerve, vejce (pozor na vysokou konzumaci žloutků), drůbeží maso, ryby (2krát týdně – sardinky, losos, pstruh, makrela, tuňák) a výrobky z nich (pozor na obsah soli), sojové výrobky, ořechy, semena, rostlinné oleje, rostlinná másla.

CO ELIMINOVAT Z JÍDELNÍČKU – NEVHODNÉ POTRAVINY

Uzeniny -tvrdý salám, klobásy, párky, paštika, tučné sýry – niva, hermelín, Feta, Balkánský sýr, tvrdé sýry s více než 40% t.v.s. Tučné vepřové a hovězí maso, mleté maso. Chipsy, pražené solené arašidy, zelené olivy, vysoký obsah tuků obsahujících nasycené MK, vysoký obsah soli, plněné sušenky, levné čokolády a čokoládové polevy, jemné pečivo, vysoký obsah tuků, vysoký obsah transmastných kyselin.

Změna životního stylu už od mala

Cílem není radikální změna životního stylu ze dne na den.

Pokud budeme předpokládat, že pacient musí ze dne na den změnit zcela své stravování a řídit se konkrétním předpisem diety (která mu byla doposud zcela cizí) a zahájit každodenní pohyb (i když dosud neměl žádný) a budeme k pacientovi takto striktně přistupovat → zcela narušíme spolupráci již při prvním kontaktu a našimi doporučeními nebude dobrá

Postupné změny životního stylu, které mají být TRVALÉ.

Rozhovor s pacientem – dialog s pacientem, s rodiči.

DOPORUČENÍ PRO DĚTI S ONEMOCNĚNÍM SRDCE

K těmto opatřením lze přistupovat velmi individuálně vzhledem k věku dítěte, operaci, k přidruženým dg., lékům. Vždy by se měla zapojit celá rodina, aby dítě netrpělo, není našim cílem dítě psychicky rozladit. Dále by se měl i zohlednit věk, pohlaví.

Mírně redukční dieta, pokud přítomna nadváha či obezita vždy je riziko!!!

V případě velmi nízkého věku dítěte, které je např. kojeno je důležité, aby tyto opatření dodržovala i kojící matka. A to striktně !!!.

Omezení celkového příjmu tuků (Starnovská, Chocenská, 2006).

Omezení příjmu nasycených mastných kyselin a jejich nahrazení nenasycenými MK. To znamená konzumovat potraviny s nižším obsahem tuků (libová masa, ryby hlavně mořské).

Omezení příjmu kuchyňské soli a to nejlépe nesolit (sůl váže v těle vodu a zvyšuje krevní tlak, hypertenze je jedna z možných komplikací po transplantaci srdce, a operacích srdce i při vývojových vadách. Používat sůl s mírou, nepřisolovat hotová jídla (Kužela, Patlejchová, 2003). Navýšit příjem ovoce a zeleniny čerstvé, a celozrnných obilovin Alespoň 200-300 g ovoce a 300-500 g zeleniny denně (až 1 kg denně!). Příjem ovoce a zeleniny je v současnosti považován za důležitější opatření v léčbě hypertenze než neslaná dieta. Vitaminy, antioxidanty. Vysoký obsah draslíku – vliv na snížení TK. Vláknina- 30 g/den snižuje zánět v rámci postprandiálního stavu. Snižuje celkovou energetickou denzitu stravy a celkově vede ke konzumaci menšího množství energie. Částečně brání přístupu trávicích enzymů k trávení, čímž zpomaluje trávení a vstřebávání živin (pozitivní ovlivnění glykémie, inzulinémie, pokles hladiny LDL-cholesterolu (Svačina, Muleřová, Bretšnajdrová, 2013).

Vysoký přívod karotenoidů, sekundárních rostlinných látek a ve vodě rozpustné vlákniny.

Snažit se eliminovat stres!!! V dnešní době i malé děti ho prožívají díky uspěchané době a rodičům co nemají čas!!

Zařadit do jídelníčku i mléčné výrobky a mléko obzvláště u dětí

Dostatečný pitný režim-přizpůsobit dle věku dítěte. Nejlépe čistá voda. Ovocné nebo bylinné čaje. Např. není vhodný třezalkový čaj u imunosuprimovaných pacientů, omezit u pacientů sladké vody, coly, atd. Velké riziko, kdy **u dětí popíjení energetických nápojů může způsobit kardiomyopatie** (Urbánková, 2008).

Omezit konzumaci např. po transplantaci srdce nebo vážných operacích srdce významných zdrojů draslíku (sušené, ovoce, rozinky, banány, švestky, kiwi, pomeranče, mandle, ořechy, pomela, grepy), důležitá je i zvýšená hygienická opatření, oloupaná zeleniny a umytá, nevystavovat se slunci, dostatečný pitný režim. Zvýšený hygienický režim atd. Neměli by chybět luštěniny. Minimálně 5 jídel za den, poslední jídlo tak 2 h. před spánkem. Raději menší porce a častěji.

PESTRÝ JÍDELNÍČEK.

Důležitý je i dohled rodičů nad stravou pubescentů a trávení volného času např. u PC.. Spousta dětí někdy i od 1 třídy až do dospělosti se k nám dostane z důvodů bušení srdce, stavy na omdlení, bolení hlavy, kolapsové stavy a z 90% si dovlím tvrdit, že je neopodstatněné kdy příčina je psychická např. šikana ve školách, nebo nedostatečný příjem živin, minerálu, nedostatečný pitný režim, vertebrogenní příčiny. Pramenící z nedostatku pohybu, krčení se u pc, telefonu a tabletů (Machová, Kubátová, 2010). Nebo naopak přetřénovanost dětí, kteří rostou a mají rozdílné nároky na příjem živin a i důležitý odpočinek jim chybí.

ZÁVĚR

Závěrem našeho příspěvku bychom chtěli podotknout, že z našeho hlediska je výživa nejdůležitější nejen u dětí s onemocněním srdce, protože tam snad i musí o sebe pečovat, aby v dospělosti se jejich stav nezhoršil k fatálnímu konci, ale i z důvodu prevence a v rámci zdravého životního stylu.

BIBLIOGRAPHY:

- FARSKÝ, Š. 2010. *EKG do vrecka*. Martin: Osveta. 2010.103s., ISBN 987-80-8063-178-9
- GROFOVÁ, Z., CHOČENSKÁ, E. 2007. *Nutriční podpora: praktický rádce pro sestry*. Praha: Grada, 2007. Sestra (Grada). ISBN 978-80-247-1868-2.
- GWOZDIEWICZ, M. 2007. *Arteriální revaskularizace myokardu*. Praha: Grada. 2007.122s., ISBN 978-80-247-1772-2
- KASPER, A., HEINRICH, V. 2015. *Výživa v medicíně a dietetika*. Praha: Grada, 2015. ISBN 978-80-247-4533-6.
- KOPECKÝ, P., KOPECKÁ, K. 1998. *Zdravie a klinika chorôb*. 1998. Martin: Osveta. ISBN 80-8063-010-0.
- KUŽELA, I., PATLEJCHOVÁ, D. 2003. *Dieta při hypertenzi*. 1. Praha: Triton, 2003. ISBN 80-7254-411-X.
- KYSLAN, K. ET AL. 2010. *Chirurgia I. – Vybrané kapitoly pre štúdium ošetrovateľstva*. Martin: Osveta. 2010.158s., ISBN 978-80-8063-312-7
- MACHOVÁ, J., KUBÁTOVÁ, D. et al., 2010. *Výchova ke zdraví*. Praha: Grada. 2010.291s., ISBN 978-80-247-2715-8

- OLCHAVA, P. 2007. *Zdravé a nemocné dítě*. Praha: Grada. 2007. 255s., ISBN 978-80-247-1847-7
- ŠVAČINA, Š., MULLEROVÁ, D., BRETŠNAJDROVÁ, A. 2013. *Dietologie pro lékaře, farmaceuty, zdravotní sestry a nutriční terapeutky*. 2. Praha: Triton, 2013. ISBN 978-80-7387-699-9.
- ŠVAČINA, Š. 2008. *Klinická dietologie*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2008. ISBN 978-80-247-2256-6.
- STARNOVSKÁ, T., CHOČENSKÁ, E. 2006. *Nutriční terapie*. Praha: Galén, 2006. Care. ISBN 80-726-2387-7.
- SOUČEK, M., KÁRA, T. et al. 2002. *Klinická patofyziologie hypertenze*. Praha: Grada. 2002. 649s., ISBN 80-247-0227-4
- URBÁNKOVÁ, P. 2008. *Klinická výživa v současné praxi*. Brno: NCNZO, 2008. ISBN 978-80-7013-473-3
- VOBOŘIL, R. 2008. *Tepenné variety a anomálie u člověka*. Praha: Grada. 2008. 88s., ISBN 978-80-247-2463-8
- ZEMAN, M. et al. 2003. *Chirurgická propedeutika*. 2 prepracované a doplnené vydání. Praha: Grada. 2003. 524s., ISBN 80-7169-705-2

Michaela Skyba*

University of Presov
Presov, Slovakia

Aktuálne výzvy pre teóriu a prax školskej sociálnej práce / *Current Challenges for the Theory and Practice of School Social Work*

Abstract

School social work in our conditions is a little-explored sphere of social work both in theory and in research. On the other hand, the current problems in the school environment represent the reasons for designing effective solutions by social workers, what is possible only in cooperation with other professionals and in the environment where they take place, where they arise. Due to the fact that school social work intervenes at the intersection of the school system and the family system, it is necessary to know the current challenges of these interrelated spheres, which could then help to clarify visions about the specifics of school social work. The paper therefore seeks answers to the question of what are the current challenges and trends arising from the requirement for a new quality of interaction between school and family to which it would be desirable to respond through school social work.

Key words: School system. Parental system. Cooperation. Partnership. Challenges. School social work.

ÚVOD

Dobové trendy vytvárajú nároky na školu v zmysle jej otvorenosti voči vonkajšiemu prostrediu a nadväzovania spolupráce najmä s rodičovským systémom, ale aj na rodičov v kontexte ich angažovanosti a aktívneho prístupu k záležitostiam vzdelávania a rozvoja ich detí v školskom systéme. Ide o veľký obrat vo filozofii škôl, ak vezmeme do úvahy fakt, že počas komunistického režimu boli iniciatíva rodičov a záujem o oblasť socialistického školstva nežiaduce javy. Na druhej strane vznikajú aj isté limity a riziká, ktoré ovplyvňujú väzby medzi

* Inštitút edukológie a sociálnej práce, Filozofická fakulta PU v Prešove, Ul. 17. novembra 1, 080 01 Prešov; e-mailová adresa: michaela.lipcakova@gmail.com

školou a rodinou. Hlavnou úlohou školského sociálneho pracovníka je prepájať tieto dva paralelné svety a vytvárať tak optimálne podmienky pre zdravé sociálne fungovanie detí. Nasledujúci text sa preto zameriava na priblíženie poznatkov z oblasti súčasných zmien a trendov, ktoré ovplyvňujú smerovanie a obsah interakcií prebiehajúcich medzi školou a rodičmi, čo môže napomôcť komplexne pristúpiť k ich zhodnoteniu vo vzťahu ku možnostiam, perspektívam a potrebe školskej sociálnej práce a ku rôznym organizačným procesom, ktoré prebiehajú na úrovni školy a pôsobia v konečnom dôsledku na harmonický rozvoj žiakov.

1. ŠKOLSKÝ SYSTÉM

Škola prechádza vplyvom modernizačných procesov mnohými reformami. Jej súčasný i budúci vývoj na Slovensku je zároveň poznačený ideológiou, ktorá u nás prevládala počas totalitného režimu. Naplnenie výziev, ktoré má pred sebou, by mohli pomôcť napredovať a poskytnúť pre žiakov a žiačky bezpečné a vyvážené prostredie potrebné pre ich zdravé dospievanie a zrenie.

Ku odlišnej orientácii systému školstva v našich podmienkach prispeli podmienky a požiadavky kladené na školu pred rokom 1989 a po ňom. V bývalom režime bola posilňovaná najmä inštitucionálna dimenzia školy, ktorá sa orientovala na požiadavky z vonku a na ich plnenie (Pol, 2007). Od 90. rokov 20. storočia dochádza k výrazným zmenám. Vo vzdelávacej politike sa pritom čoraz vo väčšej miere presadzuje dôraz na autonómiu škôl. Podstatným impulzom transformácie súčasného školstva a učiteľskej profesie je nedostatočná adaptácia škôl na súčasné spoločenské zmeny¹. Učiteľom, ako kľúčovým činiteľom výchovno-vzdelávacieho procesu, je v tomto kontexte pripisovaná vysoká miera zodpovednosti. Ukazuje sa, že učitelia nie sú v momentálne nastavených podmienkach škôl schopní čeliť a reagovať na nové situácie, ktoré sú výsledkom dnešných spoločenských zmien² (Kasáčová, 2004).

Jednotlivé problémy súčasného školstva je potrebné vidieť v širšom kontexte. Dnešné nároky na školu sa kreovali postupne a súvisia vo veľkej miere s nástupom spoločnosti nových kvalít na pozadí rozvoja informačných technológií. Dôsledky postmodernej éry nevynechali ani oblasť školstva a prejavujú sa novými požiadavkami okrem iného aj na vzdelávanie, kde sa vyžaduje čoraz vo väčšej miere odklon od transmisívneho modelu výučby k jeho aktívnejším podobám, čo je v prípade Slovenska aj dôsledok snahy umiestniť sa v medzinárodných meraniach na vyšších priečkach ako doposiaľ. Táto tendencia je daná potrebou odklonu od chápania školy ako inštitúcie odovzdávajúcej informácie a poznatky pasívnemu prijímateľovi k chápaniu školy ako priestoru, v ktorom sa dieťa učí riešiť rôzne situácie, a ktorá ho pripravuje na život v spoločnosti popretkáwanej nestálosťou, zmenou, požiadavkami na výkon a množstvom volieb. Na druhej strane je potrebné konštatovať, že túto dimenziu školy sa nedarí v plnej miere saturovať, čo sa následne premieta do kritiky školstva a vzdelávacieho systému u nás.

1 Toto zistenie je podložené výsledkami analytických údajov OECD z prostredia škôl (Kalien, 1997, in Kasáčová, 2004).

2 Migrácia; multikulturalita v školách; problémy žiakov súvisiace s komercializáciou, konzumom, sociálnymi a ekonomickými pomermi rodín a i.

K problematikám zamestnávajúcim súčasné školstvo patrí chýbajúca modernizácia vyučovania, nedostatočné materiálne vybavenie škôl (napr. nedostatok učebníc a technických pomôcok, nedostatok financií na obnovu školských budov a i.), nadmerná byrokracia, ako aj nedostatok účinných nástrojov pre prácu s deťmi zo znevýhodneného prostredia. Uvedené problémy, ktoré sa v konečnom dôsledku premietajú do nedostatočných pracovných podmienok učiteľov a učiteľiek, viedli od roku 2016 k vyjadreniu nespokojnosti s danou situáciou učiteľmi v podobe rozsiahlych celoslovenských štrajkov.

Ústrednou otázkou, ktorú si tak odborná obec kladie súvisí s predstavou o obraze vzdelávania a podoby školstva v našich podmienkach. Táto téma sa stala aj predmetom reformy, ktorá bola spustená v roku 2008.³ Nedá sa však povedať, že by viedla k očakávaným výsledkom. Náš školský systém ostal napriek rôznym snahám príliš uniformný a centralistický (Kriglerová, Medľová, Rapošová, Šedovičová, 2015). Za jednu z nosných tém, ktorým sa je potrebné v rámci reformného úsilia venovať, považujú Zimenová a Havrilová (2011) inkluzívny charakter a flexibilitu školského systému.

Pokračovaním snahy zameranej na podporu modernizácie, kvality a inklúzie v školskom systéme má byť reforma školstva schválená v roku 2018. Odborná verejnosť vyjadruje sklamanie nad jej obsahom spojeným s vágnosťou cieľov, mnohými opatreniami bez legislatívnej opory, nízkou úrovňou konkretizácie jednotlivých opatrení či nedostatočnou pozornosťou venovanou komplexnosti problematiky inklúzie, ktorá zahŕňa nielen potrebu finančných mechanizmov podporujúcich zavádzanie inkluzívnych opatrení, ale pokrýva aj ďalšie súvisiace oblasti, akými je ekonomická a utečenecká migrácia, postoj učiteľov a učiteľiek k otázkam migrácie a i., ktorým nie je v *Národnom programe rozvoja výchovy a vzdelávania na roky 2018-2027* venovaná pozornosť (Štefúnová, 2018)⁴.

Na druhej strane rastie dopyt po skutočnej reforme, ktorá by vo výraznejšej a konkrétnejšej podobe reflektovala súčasné problémy nášho vzdelávacieho systému, ktorý je napriek spomínanému úsiliu, stále považovaný za selektívny, nepružný či neinkluzívny. Problémom v tomto smere je podľa Kriglerovej, Medľovej, Rapošovej, Šedovičovej (2015) aj zameranie sa na priemerného žiaka, ktorý dokáže naplňať požiadavky školy a nijako nevyčnieva spomedzi ostatných v zmysle špecifických vzdelávacích potrieb a potreby pomoci v podobe individuálneho prístupu. V školskom systéme sú však vo veľkej miere zastúpení aj žiaci patriaci k určitej menšine, narastá počet detí migrantov a detí pochádzajúcich z nedostatočných socio-ekonomických pomerov. Závažnosť tejto problematiky podčiarkujú aj výsledky výskumu *Centra pre výskum etnicity a kultúry CVEK* (Gallová Kriglerová, Gažovičová, eds., 2012) a *Nadácie otvorenej spoločnosti* (Huttová, Gyarfašová, Sekulová, 2012), podľa ktorých školy nemajú vytvorené dostatočné nástroje a opatrenia, prostredníctvom ktorých by dokázali vhodne

3 V tom istom roku bol prijatý aj nový *Zákon o výchove a vzdelávaní (školský zákon)* č. 245/2008 Z. z. Bližšie k jednotlivým zmenám Zimenová, Havrilová (2011).

4 Problémom tu je zužovanie inklúzie len na žiakov z marginalizovaných komunít, pričom téma sa týka aj ďalších skupín detí (okrem spomínaných detí utečencov tu môžeme radíť napr. aj talentované deti).

a pružne reagovať na potreby variabilných skupín detí. Negatívny vplyv sa preukazuje predovšetkým na žiakoch patriacich k menšinám, kam autorky radia nielen deti s rôznym znevýhodnením, odlišným etnickým pôvodom, ale aj žiakov s poruchami správania, učenia a koncentrácie.

1.1. Inklúzia vo vzdelávaní

Ako sa zmiňujem vyššie, inkluzívne vzdelávanie patrí v súčasnosti k prioritným témam diskutovaným na pozadí debát o pripravenosti škôl na narastajúcu rozmanitosť detí a vytvárania opatrení, ktoré by pomohli školám vo väčšej miere reflektovať dnešnú realitu. Kľúčovým pojmom je inklúzia, ktorá predstavuje širší pojem, než je pojem integrácia. Nosnou zmenou je presun pozornosti zo žiaka na vzdelávací a školský systém, od ktorého sa vyžadujú zmeny k vytváraniu takých podmienok, ktoré by podporili sociálnu kohéziu a umožnili všetkým žiakom rozvíjať svoj potenciál a uplatniť právo na prístup ku kvalitnému vzdelaniu. Uvedená zmena perspektívy je sprevádzaná predpokladom, že bariéry existujú predovšetkým v štruktúrach školy, ako aj celej spoločnosti. Na rozdiel od integrácie zahŕňa aj hodnotový aspekt premietajúci sa do jednotlivých postojov. Podľa Huttovej, Gyarfašovej, Sekulovej (2012) princípy, na ktorých stojí inkluzívne vzdelávanie, presahujú pojem integrácie a akcentujú pozitívne vnímanie diverzity vo väzbe na jej obohacujúci aspekt pre všetkých, prijatie a reagovanie na rôzne potreby detí a eliminovanie vylúčenia detí so znevýhodnením z komunity škôl ako aj zo samotnej výučby.

V praxi jednotlivých škôl sa totiž často stáva, že filozofia intervencií vychádza z predpokladu potreby mobilizácie detí a rodičov, ako aj ich individuálnych zdrojov bez uvedomenia si širších kontextov v podobe existencie sociálnych štruktúr, ktoré môžu limitovať ich možnosti a posilňovať opresívne praktiky. Tento rozmer problematiky je významný obzvlášť pri deťoch s rôznym druhom znevýhodnenia. Práve tu sa otvára priestor pre školskú sociálnu prácu v kontexte vytvárania takých podmienok pre deti v školskom prostredí, ktoré by umožnili adekvátnu implementáciu pro-inkluzívnych opatrení nahrádzajúcich prístup založený na predpoklade, že problém sa nachádza na strane dieťaťa a odlišnosti sú považované za deviáciu od univerzálne platiaceho normálneho štandardu. Inkluzívne vzdelávanie je naopak založené na predpoklade sociálnej konštrukcie znevýhodnenia a vytvárania systému, ktorý podporuje rovnosť a spravodlivosť a eliminuje bariéry znemožňujúce deťom z dôvodu ich odlišnosti sociálne sa začleniť (Gallová Kriglerová, Gažovičová, eds., 2012).

Ako uvádzajú Kriglerová, Medľová, Rapošová, Šedovičová (2015), nájsť u nás školu, ktorú by bolo možné označiť za inkluzívnu nie je jednoduché. Zároveň je možné s autorkami súhlasiť v tom, že ide o kľukatú cestu k inklúzii, kde sa cení aj čiastočný úspech. Prekážkami pre zavádzanie a nasledovanie princípov inkluzívneho vzdelávania sú často absentujúce zdroje v podobe personálnych kapacít, chýbajúcej dôslednosti pri vytýčených úlohách a cieľoch, ale aj uplatňovania selekcie so zameraním sa na výkon žiakov ako určujúceho kritéria pri ich rozdelení do jednotlivých tried, čo súvisí často nielen s filozofiou škôl, ale aj s ich kapacit-

nými možnosťami. Dôležitým činiteľom zmeny sa stáva spolupráca škôl s rodičmi žiakov hlavne z dôvodu, že rodičia sú považovaní za jedných z hlavných aktérov, ktorí môžu zohrávať významné postavenie pri uskutočňovaní zmien v tejto sfére.

2. RODIČIA A ŠKOLA – PARTNERSTVO ALEBO ODDELENOSŤ SVETA RODINY A ŠKOLY?

Spolupráca s rodičmi je považovaná za účinný nástroj prispievajúci k vytváraniu zdravého a inkluzívneho prostredia školy. Prínos rodičov spočíva predovšetkým v sprostredkovaní informácií o dieťati potrebných z hľadiska pochopenia a rešpektovania individuálnych charakteristík žiaka školou a subjektmi v školskom prostredí, zvlášť, ak hovoríme o deťoch z kultúrnej a sociálne diverzifikovaných prostredí založených často na odlišných hodnotách v porovnaní s prostredím školy (Gallová Kriglerová, 2012). Na druhej strane podporným faktorom prispievajúcim k účinnej spolupráci je zaistenie pravidelného toku informácií o žiakovi, jeho pokroku a dianí v triede či v škole aj smerom k rodičom. Vzájomné informovanie tak prispieva k vytváraniu atmosféry lepšieho pochopenia potrieb viažucim sa k obom systémom, či porozumeniu širším kontextom pri výskyte prípadných nezhôd.

Donedávna prevládalo presvedčenie, že škola má hlavnú zodpovednosť za vzdelávanie a rodičia majú koncentrovať svoju pozornosť na výchovu. Išlo akoby o dva svety s presnými deliacimi čiarami, ktoré sa nemali prekračovať, ako zo strany školy, tak ani zo strany rodičov. Novodobá požiadavka partnerstva medzi školou a rodičmi pramení predovšetkým z potreby vnímania rodičov ako partnerov, ktorí sú súčasťou školského systému, pričom ich aktivita a pomoc je nielen vítaná, ale aj žiadaná pri zabezpečovaní vzdelávania ich detí. Za hlavnú príčinu zmeny prístupu sa považujú problémy niektorých detí v rámci dosahovania školskej úspešnosti a neschopnosť škôl plne pokryť túto sféru a účinne riešiť s tým súvisiace problémy. Ďalšou príčinou tzv. klientskeho prístupu, kedy sú deti a rodičia vnímaní ako klienti využívajúci služby školy, je aspekt plurality zaisťujúci široký výber škôl spomedzi mnohých volieb, ale aj trhové mechanizmy spojené s konkurenciou a záujmom škôl o rodičov založených na ekonomických motívoch (Průcha, 2013).

Téma partnerstva školy a rodiny sa premietla aj do výskumu v kontexte skúmania parciálnych problematík, akými je právna dimenzia v zmysle práva rodičov podieľať sa na živote školy a rozhodovaní v podobe ich účasti v radách školy, ale aj odhaľovanie determinantov, ktoré ovplyvňujú proces spolupráce. K základným zisteniam patrí skutočnosť, že partnerstvo medzi rodičmi a školou je výrazne determinované postojmi, predsudkami a názormi verejnosti a rodičov vo vzťahu k fungovaniu konkrétnej školy a k učiteľom, rozdielnymi výchovnými štýlmi rodín, postavením vzdelania v hodnotovom rebríčku rodičov, mierou komunikácie a angažovanosti rodičov pri nadväzovaní vzťahu so školou, učiteľmi či vedením školy (Průcha, 2015). V súvislosti s dôrazom na výkon detí, ale aj s požiadavkou partnerského prístupu a angažovanosti rodičov začal mať dominantné postavenie aj výskum orientovaný na zodpovedanie otázky, kto by mal mať

väčšiu zodpovednosť za rozvoj osobnosti detí – škola, alebo rodičia. Izolovanosť predstáv spočívajúca v presvedčení, že škola má vzdelávať a rodičia vychovávať sa dnes považuje za prekonanú (Průcha, 2013)⁵.

Partnerstvo medzi školou a rodičmi nemusí mať len pozitívne dopady na vývin detí. Zaujímavé sú v tomto ohľade názory, podľa ktorých partnerstvo a spolupráca školy s rodičmi môže mať okrem výhod aj isté riziká či obmedzenia. Ako príklad Majerčíková (2015) uvádza: 1) obmedzenie autonómie učiteľov – všetkého veľa škodí, čo vystihuje koncept „príliš veľa“ pojednávajúci o nadmernej iniciatíve rodičov žiakov. Táto skupina rodičov často zasahuje do autonómie učiteľov, podryva ich autoritu, kontroluje učiteľov a sleduje ich aktivity; 2) narušenie socializačných úloh školy a rodiny – prílišná otvorenosť školy voči rodičom a stieranie rozdielov medzi nimi môže spôsobiť vytváranie aliancií dospelých voči deťom, ako aj splývanie noriem, jazyka a komunikácie. Oddelenosť sveta školy a rodiny môže naopak prispievať k osvojovaniu si a diferencovaniu jednotlivých sociálnych rolí, rozvoju interpersonálnych vzťahov, samostatnosti, prijímaniu všeobecne platných noriem a pod., čo je dôležité zvlášť v postmodernej spoločnosti, pre ktorú je charakteristický pluralita a ťažká orientácia v zložitosti; 3) znevýhodnenie niektorých rodičov vo vzťahu so školou – pre školu je problematické nadviazať úzku spoluprácu so všetkými rodičmi žiakov vzhľadom k tomu, že ide o heterogénnu skupinu. Preto je potrebné rátať s tým, že jednotný prístup školy v rámci jednotlivých aktivít, ktorý je primárne zameraný na vyššiu a strednú triedu, neosloví všetkých rodičov. Podľa výskumov je angažovanosti rodičov pripisovaná vysoká zásluha na školskej úspešnosti detí. Uvedené prehlbuje priepasť medzi školou a rodičmi, ktorí sa nezapájajú do spolupráce so školou z rôznych dôvodov a zosilňuje riziko exklúzie týchto rodičov a ich detí.

ZÁVER

Dištancovanie sa školy od komunikácie s rodičmi vytvára bariéry, ktoré brzdia celý proces inklúzie v školách. Patrí k nim nedôvera medzi školským a rodičovským systémom, vnímanie rodičov ako súperov, snaha zo strany školy smerujúca k prevýchove detí, nedostatočný záujem zo strany rodičov o vzdelávanie detí, nepriateľská atmosféra v škole, nedostatok vzájomného rešpektu, komunikácia založená na víťazoch a porazených, absencia komunitných aktivít a stretnutí pre vyjasnenie očakávaní a formuláciu možných zlepšení zo strany detí, rodičov a učiteľov a i. (Gallová Kriglerová 2012; Kriglerová, Medľová, Rapošová a Šedovičová 2015). V pozadí nezapájania rodičov do diania v škole môžu stáť také faktory, akými je strach učiteľov zo straty autority či z nadmerných očakávaní rodičov od školy a ich prílišného intervenovania do procesu vzdelávania detí.

5 Pretrvávajúce uvedené názory je dokumentované aj vo výskume Rabušicovej, Pola (1996, in Průcha, 2013), ktorí tvrdia, že napriek všetkým snahám pretrvávajú bariéry v spolupráci a komunikácii medzi školou a rodičmi, čo môže byť spôsobené aj rozdielnymi očakávaniami. Kým rodičia očakávajú, že učiteľ naučí žiaka všetko v škole a nebudú zaťažovaní a obťažovaní úlohami a požiadavkami školy, učiteľia očakávajú, že rodičia sa budú zaujímať o vzdelávanie svojich detí a plnenie úloh a rovnako tak očakávajú, že budú plniť požiadavky učiteľov a učiteľiek.

Potreba zaistenia spolupráce s rodičmi žiakov sa stáva v praxi dnešných škôl potrebou a mala by byť aj prioritou. Na druhej strane v rámci vyvíjaných iniciatív smerovaných k podpore partnerstva je však potrebné hľadať zlatú strednú cestu. Majerčíková (2015) hovorí o potrebe budovania mostov, ale aj ochranných štítov. Jednotlivé aktivity by mali rešpektovať autonómiu systému školy a rodičovského systému, ako aj špecifickosť cieľovej skupiny rodičov a rovnako aj podmienok školy. Dôležitým aspektom sa tu ukazuje vzájomná akceptácia, dôvera a formy spolupráce šité na mieru cieľovej skupiny, ktorú majú osloviť. Podľa Gallovej Kriegerovej (2012) na tento účel by mala byť v školách zriadená pracovná pozícia v podobe profesionála, ktorý intenzívne a pravidelne udržiava kontakt s rodinami detí.

Podobné zistenie vyplýva aj z výskumu zameraného na faktory inštitucionalizácie školskej sociálnej práce (Skyba 2014). Na základe jeho výsledkov jeden z dôvodov, ktorý ma vedie k úvahe o potrebe pomoci školských sociálnych pracovníkov, súvisí so zvládaním a optimalizáciou interakcií jednotlivých subjektov v školskom prostredí (učitelia, ďalší profesionáli, žiaci, rodičia a pod.) ako predpokladu pre uspokojovanie potrieb žiakov. Vo väzbe na realizovaný výskum je potrebné v tomto smere zefektívniť spoluprácu školy s rodičmi, ktorá na školách absentuje a s oddeleniami sociálno-právnej ochrany a so sociálnymi pracovníkmi, ktorú učitelia vnímali ako neúčinnú a nepostačujúcu. Významným poznatkom podporujúcim úvahe o školskej sociálnej práci je tak deklarovaná potreba existencie profesionála a profesionálky na zabezpečenie komunikácie s rodinou vzhľadom k tomu, že chýbajúcim elementom v školách je tzv. prostredník medzi rodinou, školou, žiakom, prípadne ďalšími inštitúciami, čo spôsobuje komplikácie a pretrvávajúce problémové interakcie žiakov s ich okolím.

Úloha školského sociálneho pracovníka a pracovníčky je úzko previazaná so zvýšením dostupnosti a úrovne vzdelania, bojom proti chudobe a sociálnemu vylúčeniu, podporou inklúzie, sociálnej zmeny, sociálnej rovnosti a sociálnej ochrany. V kontexte jednotlivých výziev a trendov v spojitosti s inkluzívnym vzdelávaním a vytváraním partnerstva medzi rodinami a školou ide predovšetkým o aktivity prispievajúce k zabezpečeniu efektívne nastavenej spolupráce medzi rodičmi, učiteľmi a ďalšími profesionálnymi zamestnancami školy, ku kooperatívnemu riešeniu problémov, ku podpore pozitívnych postojov učiteľov voči všetkým žiakom, ku podpore rešpektovania diverzity žiakov, ku zvyšovaniu účasti žiakov so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami na výučbe a ku eliminovaniu ich vylúčenia z komunity jednotlivých škôl. Ako významné sa tak ukazujú aktivity v školách, ktoré by reagovali na rôznosť potrieb žiakov a podporovali by prijatie diverzity ako normálneho a pre všetkých obohacujúceho javu. Zároveň by nimi bolo možné podporovať a rozvíjať vzdelávací systém, ktorý by rešpektoval a v praxi uplatňoval koncepty rovnosti vo vzdelávaní a rovnosti príležitostí, čo je dnes možné považovať za kľúčové z hľadiska podpory sociálnej súdržnosti.

REFERENCIE / ZOZNAM CITOVANEJ LITERATÚRY

GALLOVÁ KRIGLEROVÁ, Elena. Východiská pre presadzovanie inkluzívneho vzdelávania do prostredia škôl. In GALLOVÁ KRIGLEROVÁ, E., GAŽOVIČOVÁ, T., eds. *Škola pre všetkých? Inkluzívnosť opatrení vo vzťahu k rómskym deťom*. Bratislava: Centrum pre výskum etnicity a kultúry, 2012, s. 18-22. ISBN 978-80-970711-4-1.

GALLOVÁ KRIGLEROVÁ, E., GAŽOVIČOVÁ, T., eds. *Škola pre všetkých? Inkluzívnosť opatrení vo vzťahu k rómskym deťom*. Bratislava: Centrum pre výskum etnicity a kultúry, 2012, s. 18-22. ISBN 978-80-970711-4-1.

HUTTOVÁ, Jana, GYÁRFÁŠOVÁ, Oľga, SEKULOVÁ, Martina. *Segregácia alebo inklúzia Rómov vo vzdelávaní: voľba pre školy*. Bratislava: Nadácia otvorenej spoločnosti – Open Society Foundation, 2012. ISBN 978-80-89571-06-2.

KASÁČOVÁ, Bronislava. *Učiteľská profesia v trendoch teórie a praxe*. Prešov: Metodicko-pedagogické centrum v Prešove, 2004. ISBN 80-8045-352-7.

KRIGLEROVÁ, Elena, MEDĽOVÁ, Katarína, RAPOŠOVÁ, Ivana, ŠEDOVIČOVÁ, Michaela. *Kľukaté cesty k inkluzívnemu vzdelávaniu na Slovensku*. Bratislava: Centrum pre výskum etnicity a kultúry, 2015.

MAJERČÍKOVÁ, Jana. Sporné aspekty úzkych vzťahov rodiny a školy na začiatku vzdelávania, *Studia paedagogica*, 2015, roč. 20, č. 1, s. 29-44. ISSN 2336-4521.

Národný program rozvoja výchovy a vzdelávania na roky 2018-2027 [online]. [cit. 2018-10-08]. Dostupné z: <https://www.minedu.sk/data/att/13285.pdf>

POL, Milan. Škola vedená, řízená a spravovaná, *Pedagogika*, 2007, roč. LVII, č. 3, s. 213-226. ISSN 0031-3815.

PRŮCHA, Jan. *Přehled pedagogiky*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0872-3.

PRŮCHA, Jan. *Moderní pedagogika*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0456-5.

SKYBA, Michaela. *Školská sociální práce*. Prešov: FF PU v Prešove, 2014. ISBN 978-80-555-1153-5.

ŠTEFÚNOVÁ, Ivana. 2018. *Sklamaní učitelé vyzývají Lubyovú, aby konala* [online]. [cit. 2018-15-08]. Dostupné z: <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/472325-lubyova-reforma-skolstva-urci-jeho-smerovanie-na-nasledujucich-desat-rokov/>

Zákon o výchove a vzdelávání (školský zákon) č. 245/2008 Z. z. v znení neskorších predpisov.

ZIMENOVÁ, Zuzana, HAVRILOVÁ, Marcela. 2011. *Štart k novej kvalite vzdelávania. Rozmanitosť vzdelávacích ciest v regionálnom školstve* [online]. [cit. 2018-10-08]. Dostupné z: <http://www.noveskolstvo.sk/article.php?534>

Príspevok vznikol ako súčasť riešenia vedeckého projektu VEGA č.1/0288/17 s názvom *Faktory inštitucionalizácie školskej sociálnej práce* a vedeckého projektu VEGA č.1/0134/17 s názvom *Význam hodnotovej orientácie - očakávania a perspektívy mladej generácie z hľadiska jej uplatnenia na trhu práce*.

Zenon Wajda

Poland

Znaczenie strategii i konkurencyjności w aspekcie strategii konkurencji przedsiębiorstwa / *The importance of strategy and competitiveness in the aspect of company's competition strategy*

Summary

The company's strategy is to determine how the company's goals are being achieved. Organizations in their efforts assume mainly an increase in market share and continuous growth of their core business. These aspirations are a kind of response to changes taking place in the company's environment, thus giving the main direction of strategic activities. Decisions as to the choice of the direction of enterprise development therefore concern every type of organization, regardless of their size. In the presented article, the author has attempted to classify the company's strategy theories in Polish and international literature. The presented comparative research indicates concepts uniquely associated with the strategy: long-term direction in which the company is heading, the scope of the organization's activities, the organization's advantage over its competitors, strategic adjustment to the business environment; resources and competences of the organization as well as values and expectations. In this article, the author also points to the difference in the importance of strategy and competition. In the summary, as the result of the conducted research methodology, the author defines that the right choice of strategy is the foundation of the existence of an organization in the sector and creates a sustainable basis for growth in many areas of the company's operations.

Key words: strategy, competition, competitive advantage, strategic goals, long-term direction.

Znaczenie „strategii” posiada silne konstatacje ze starogreckim *strategos*. Znaczenie pojęciowe zostało zbudowane poprzez połączenie *stratos* (armia) i *agein* (przywództwo). W znaczeniu uproszczonym strategia oznacza naczelną orientację gospodarczą, społeczną, militarną, która wyraża dominujący kierunek działania danego systemu; w ujęciu tłumaczenia greckiego zaś oznacza: a) biuro generała, dowodzącego, b) czas dowodzenia, c) armię dowodzoną przez

generała, d) dowództwo¹. Nowoczesna gospodarka, a także nowoczesne organizacje prowadzą swoje działania operacyjne w złożonej rzeczywistości, strategia jest elementem, który posiada istotny wpływ na „na sukces lub porażkę organizacji”².

Strategia firmy stanowi określenie, w jaki sposób osiągnane są cele działalności przedsiębiorstwa. Organizacje w swoich dążeniach zakładają głównie wzrost udziału w rynku i ciągły wzrost swojej działalności podstawowej. Dążenia te stanowią swoistą odpowiedź na zmiany zachodzące w otoczeniu przedsiębiorstwa, a tym samym nadają główny kierunek działań strategicznych. Decyzje co do wyboru kierunku rozwoju przedsiębiorstwa dotyczą zatem każdego typu organizacji, bez względu na ich wielkość. Należy zaznaczyć, że wielkość przedsiębiorstwa będzie związana bezpośrednio z osobami i/lub zespołami odpowiedzialnymi za wybór działań strategicznych. W literaturze przedmiotu można wskazać pojęcia jednoznacznie związane ze strategią, np. długookresowy kierunek, w jakim zmierza przedsiębiorstwo, zakres działań organizacji, przewaga organizacji nad jej konkurentami, strategiczne dostosowanie do środowiska biznesowego; zasoby i kompetencje organizacji³ oraz wartości i oczekiwania⁴.

Element wspomnianej przewagi zyskuje na znaczeniu już od kilkadziesiąt lat, a więc nie jest on zjawiskiem nowym. Zmienił się co prawda charakter działań konkurencyjnych oraz szybkość i sprawność działania przedsiębiorstw. Już w latach 60-tych Chandler, wskazywał na powiązanie strategii z długookresowymi planami i celami organizacji, skorelowanymi z działaniami dostosowawczymi w zakresie podejmowania decyzji zarządczych oraz zaplanowania zasobów, koniecznych do realizacji celów.⁵ Na przełomie lat 80-tych i 90-tych Porter podważył wcześniejsze rozumienie strategii, skupiając się na formach działań operacyjnych związanych wyróżnieniem. Proces ten miał polegać na wybraniu, odróżnianiu, tj. celowym wyborze zestawów działań, w celu osiągnięcia unikalnej wypadkowej wartości⁶.

Otoczenie i jego znaczenie to element związany z analizą strategii Kreikebauma, który zwrócił uwagę na konfigurację sposobów, dzięki którym organizacja wykorzystuje swoje posiadane (a także potencjalne) siły, a realizując swoje cele, przedsiębiorstwo dostosowuje swoje działania do przeobrażającego się otoczenia⁷. W latach 90-tych powstało wiele definicji strategii organizacji. Fournier w swojej koncepcji skupiał się na zespole reguł postępowania w organizacji dotyczących aspektów jej funkcjonowania w ujęciu ogólnym, a które pozwalają na osiągnięcie

1 Henry George Liddell, Scott R., *A Greek-English Lexicon*, <http://www.perseus.tufts.edu>, dostęp: 2018-04-21

2 Oblój K., *Strategia organizacji*, PWE, Warszawa 1999, s. 13.

3 Greiner L., Bhambri B., Cummins T., *Searching for a strategy to teach strategy*, *Academy of Management Learning and Education*, 2001, 4, s. 401–420.

4 Johnson J., Scholes K., Whittington R., *Podstawy strategii*, PWE, Warszawa 2010, s. 20–21.

5 Chandler A.D., *Strategy and Structure: Chapters in the History of American Enterprise*, MIT Press 1962, s. 13.

6 Porter M.E., *What is strategy?*, *“Harvard Business Review”*, 1996, November–December, s. 60.

7 Kreikebaum H., *Strategiczne planowanie w przedsiębiorstwie*, PWN, Warszawa 1997, s. 26.

celów⁸. Kolejno Mintzberg nazwał strategię pewnym wzorem w całym strumieniu podejmowanych decyzji⁹. Swoją koncepcję oparł jednak na tzw. modelu strategii 5P, który przedstawiono w Tabeli 1.

Tabela 1.

Elementy modelu	Kontekst definicyjny pojęcia strategia
Plan	Strategia jest planem zamierzonych działań, wyznacza kierunki działań i stanowi przewodnik postępowania
Play (sterowanie)	Strategia jest systemem sterowania działaniami zgodnie z planem
Pattern (wzór, model)	Strategia jest wzorcem zachowań, modelem strukturalnym i organizacyjnym
Position (pozycja)	Strategia lokalizuje organizację w otoczeniu
Perspective (perspektywa przyszłości)	Strategia opisuje sposób postrzegania przyszłości organizacji w jej otoczeniu.

Źródło: Mintzberg H., *The Strategy Concept 1: Five Ps For Strategy*, California Management Review, vol. 30, 1, jesień 1987, s. 11-24.

Strategię przedsiębiorstwa można uznać za plan działań określający długookresowy kierunek działalności organizacji, która dzięki odpowiedniej konfiguracji kluczowych zasobów i kompetencji, osiąga na rynku przewagę, przy jednoczesnej analizie otoczenia zewnętrznego i oczekiwań interesariuszy¹⁰. Tak szerokie spojrzenie na rynkowe ujęcie strategii ma wpływ na decyzje strategiczne, które wpływają na decyzje na poziomie operacyjnym, a także mają związek z istotnymi dla organizacji zmianami.

Współczesne definicje strategii skupiają się na uproszczeniu pojmowania tego zjawiska. W ujęciu Johnsona, strategia to po prostu „długookresowy kierunek organizacji”¹¹. Przewaga rozumienia strategii w aspekcie długookresowego kierunku organizacji ma dualny charakter, tzn. przyjmuje się przemyślaną, tzw. logiczną strategię, pojawiającą się w trakcie cyklu życia organizacji i tworzy wzór konkurowania na rynku. Z drugiej strony zaś, na znaczeniu zyskują decyzje strategiczne skupiające się na różnicowaniu oraz strategii współpracy.

Na początku lat 80-tych Koontz¹² w swoich badaniach udowodnił, że największą przeszkodą dla strategii, jest problem jej rozumienia. Było to poniekąd związane z rozwojem zarządzania strategicznego w naukach o zarządzaniu. Istnieje jednak wiele definicji pojęcia strategii, którym brakuje spójnego charakteru. Mimo, że

8 Fourier Ch., *Techniki zarządzania małym i średnim przedsiębiorstwem*, Poltext, Warszawa 1993, s. 14.

9 Mintzberg H., *Tracking Strategy: Toward a General Theory*, Oxford University Press 2007, s. 3.

10 Ibidem, s. 21.

11 Johnson G., Scholes K., Whittington R., *Exploring Strategy, text and Cases*, 9th Edition, Pearson 2011, s. 4.

12 Koontz H., *The management theory jungle revisited*, "Academy of Management Review" 1980, 5(2), s. 175–187.

strategia to jedno z podstawowych pojęć i obiektów badań, to jednocześnie jest jednym z najmniej poznanych. Badacze zajmujący się analizą strategii przedsiębiorstwa wskazują na istnienie luk w literaturze dotyczącej strategii, objawiających się m.in. w ewolucji znaczenia strategii, rozbieżności w definiowaniu strategii oraz braku dowodów na wpływ strategii na rozwój zarządzania strategicznego jako dyscypliny naukowej¹³.

Strategię po raz pierwszy odniesiono do szeroko rozumianego świata biznesu w latach 40-tych.¹⁴ W latach 50-tych Drucker wprowadził do obiegu naukowego pierwszą ekonomiczną definicję strategii mającą związek z szeroko rozumianym zarządzaniem¹⁵. W latach 60-tych wyłoniła się nowa strategia związana z potrzebami kadry zarządzającej, w zakresie podejmowanych decyzji w celu oceny pozycji organizacji w otoczeniu zewnętrznym¹⁶. Do początku lat 70-tych tworzono teoretyczną konstrukcję pojęcia strategii organizacji jako obszaru związanego z działalnością organizacji. Stworzenie różnych zakresów definicji strategii doprowadziło do różnorodności w jej pojmowaniu i definiowaniu. Można wyróżnić kilka podstawowych kierunków w rozumieniu strategii, przedstawiono je w ujęciu uproszczonym w Tabeli 2.

Tabela 2. Definicje strategii w literaturze przedmiotu w latach 1968–2008

Okres	Definicja strategii
1960 –	wybór długoterminowych celów oraz wybór programów i planów ich realizacji
1970 –	wybór długoterminowych celów oraz wybór programów i planów ich realizacji poprzez odpowiednią alokację zasobów
1975 –	do realizacji tych planów i działań organizacja powinna realizować pewne cele
1980 –	główny element łączący formę z otoczeniem
1985 –	istotne znaczenie dla strategii ma przewaga konkurencyjna i funkcjonowanie (osiąganie zysku) przedsiębiorstwa
1990 –	proces, przez który przedsiębiorstwo podejmuje decyzje w celu realizacji swoich celów
1995 –	zestaw racjonalnych technik podejmowania pewnych decyzji w przedsiębiorstwie
2000 –	element zmiany (w otoczeniu lub w samej organizacji)
2005 –	[łączenie powyższych podejść jako istotnego elementu definicji strategii]

Źródło: opracowanie na podstawie Ronda-Pupo G.A., Guerras-Martin L.A., *Dynamics of The Evolution...*, op. cit., s. 164–166.

13 Ronda-Pupo G.A., Guerras-Martin L.A., *Dynamics of The Evolution...*, op. cit., s. 163.

14 Morgenstern O., von Neumann J., *Theory of Games and Economic Behavior*, Princeton University Press, Princeton, Nowy Jork, 1947.

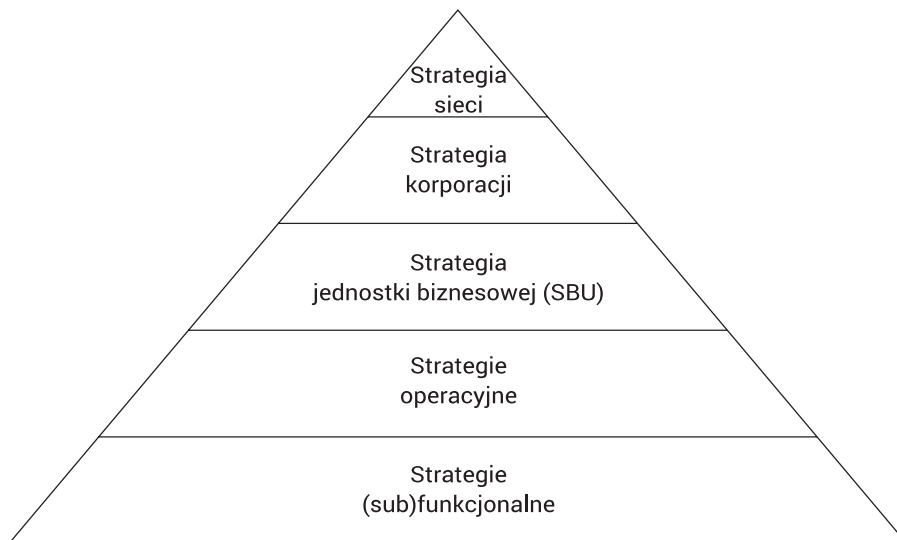
15 Drucker P., *The Practice of Management*, Harper and Row, New York 1954.

16 Porter M.E., *Industrial organization and the evolution of concepts for strategic planning: the new learning*, "Managerial and Decision Economics" 1983, 4(3), s. 172–180.

KLASYFIKACJA STRATEGII

Klasyfikacja rozumienia strategii¹⁷ doprowadziła do wyodrębnienia podstawowych poziomów strategii w strukturze organizacyjnej przedsiębiorstw. Poziom pierwszy (najwyższy poziom integracji organizacyjnej) wykracza poza pojedyncze przedsiębiorstwo, ponieważ organizacje łączą się. Zjawisko to nazywane poziomem sieci międzyorganizacyjnej (poziom wieloorganizacyjny)¹⁸. Do wspomnianej współpracy przedsiębiorstw może włączyć się cała organizacja, tzn. organizacja na poziomie korporacji. Stanowi ona jednocześnie drugi poziom struktury integracji strategicznej, gdzie strategia rozumiana jest jako plan działań wskazujący zakres działalności przedsiębiorstwa.

Kolejnym elementem jest poziom strategicznych jednostek biznesowych (ang. *SBU, strategic business unit*). Strategia w zakresie SBU stanowi plan działań, skoncentrowany na sposobie konkurencyjności poszczególnych SBU na swoich (lokalnych) rynkach. SBU, należy rozumieć jako część organizacji, działająca na odrębnym rynku (zazwyczaj zewnętrznym), różniącym się od rynków innych SBU danej korporacji. Czwarty poziom strategii wiąże się z działaniami operacyjnymi. Strategie na tym poziomie funkcjonalnym stanowią plany działań określające skuteczne wprowadzanie w życie strategii na poziomie korporacji i na poziomie jednostek biznesowych, przy założeniu posiadania dostępnych zasobów; procesy organizacyjne oraz zasoby ludzkie. Często zdarza się również, że wyróżniany jest piąty (najniższy), subfunkcyjny poziom strategii, który stanowi odzwierciedlenie pojedynczych działań. Poziomy strategii w ujęciu graficznym zaprezentowano na Rys. 1.

Rysunek 1. Poziomy strategii przedsiębiorstwa

Źródło: opracowanie własne.

¹⁷ Johnson G., Scholes K., Whittington R., *Podstawy strategii*, op. cit., s. 26–28.

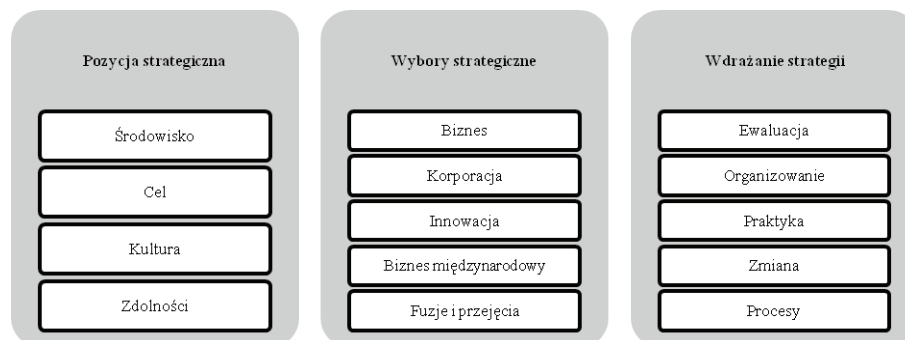
¹⁸ de Wit B., Meyer R., *Synteza strategii*, PWE, Warszawa 2007, s. 24.

Mnogość rozumienia pojęcia strategia, jak również mnogość oczekiwań i funkcji, są wypadkową sił tworzących istotę strategii. W najnowszych ujęciach uwaga strategii dotyczy kategorii zachowań i działań, np. w analizach Rokity, strategia organizacji dotyczy działań i podejść personelu zarządzającego w kontekście niezbędnych do rozwiązania w przedsiębiorstwie problemów¹⁹.

Istota strategii stwarza wieloznaczne implikacje różnych aspektów jej funkcjonowania, a dla określenia procesów strategicznych konieczne jest powiązanie strategii z innymi naukami, np. z ekonomią, socjologią, itd. Trzy elementarne profile strategii dotyczą:

- kontekstu strategicznego (w wymiarze wewnętrznym i zewnętrznym) bazującego na szkole zasobowej strategii²⁰;
- zawartości strategicznej (tzw. opcje strategiczne) opierającej się na wyborach i działalności podstawowej organizacji;
- procesu strategicznego w zakresie formułowania i wdrażania, opierającego się na działaniach planowania strategicznego i strategicznej zmianie przy wdrażaniu strategii.

Połączenie tych elementów stanowi strukturę tzw. modelu odkrywania strategii (ang. *exploring strategy*), który łączy pozycję strategiczną, wybory strategiczne oraz wdrażanie strategii. W ujęciu graficznym model zaprezentowano na Rys. 2.

Rysunek 2. Model odkrywania strategii

Źródło: Johnson G., Scholes K., Whittington R., *Exploring Strategy, 9th Edition*, Pearson, 2011, s. 15.

KONKURENCYJNOŚĆ

“Konkurencja” pochodzi od łacińskiego słowa *concurrere*, oznaczającego wspólny bieg do celu, jednak współczesne rozumienie konkurencji łączone jest ze współzawodnictwem. Postrzeganie konkurencji w ten sposób występuje w ekonomii

19 Rokita J., Zarządzanie strategiczne. Tworzenie i utrzymywanie przewagi konkurencyjnej, PWE, Warszawa 2005.

20 Hoopes D.G., Madsen T.L., Walker G., Guest Editors’ Introduction to the Special Issue: Why is There a Resource-Based View? Toward a Theory of Competitive Heterogeneity, “Strategic Management Journal” 2003, 24, s. 889–902.

oraz innych dziedzinach otoczenia gospodarczego²¹. Konkurencja, rozumiana przez pryzmat rywalizacji, to rodzaj zjawiska charakterystycznego dla relacji między przedsiębiorstwami. Złożoność relacji to synonim zjawiska konkurowania, czyli osiągania celów organizacji celów pomimo istnienia barier tworzonych przez konkurentów²².

Pojęcie konkurencji rozumianej w kategoriach rywalizacji nie jest jednoznaczne. Mnogość definicji powoduje często niewłaściwe zrozumienie samej istoty tego zjawiska, jak również niewłaściwe określenie jego elementów składowych. Idea konkurencji sprowadza się do szeroko rozumianej rywalizacji jednostek w celu osiągnięcia tego samego celu, przez co rozumiana jest jako siła napędowa stanowiąca o sukcesie lub porażce gospodarek narodowych, a dalej sektorów i pojedynczych przedsiębiorstw. Konkurencja i sam mechanizm rynkowy, który jest jej następstwem, daje przedsiębiorcom swobodę działania, a konsumentom swobodę wyboru rynku²³.

Dopiero w czasach ekonomii szkoły klasycznej nadano konkurencji znaczenie badawcze i wpisano ją w zakres kategorii analizy ekonomicznej²⁴. Smith utożsamiał konkurencję z procesem, opierającym się na łatwości relokowania zasobów między wieloma branżami gospodarki²⁵. W ujęciu Marksa pojawienie się rynku o charakterze konkurencyjnym wiązano z jednej strony z siłą równoważącą rynek i generującą nieodpowiednią alokację kapitału, co w efekcie prowadziło do utraty przez rynek tzw. stanu równowagi²⁶. Marks rozumiał konkurencję, jako siłę, warunkującą przewyższenie zasad produkcji, dzięki czemu to kapitał stał się najistotniejszym czynnikiem w sferze produkcji.

W ekonomii neoklasycznej pojmowanie konkurencji wiązało się z określeniem układu struktury rynkowej. Cournot w swoich badaniach wyodrębnił rodzaje rynku i z nimi modele konkurencji, które zmieniały swoje funkcje w zależności od liczby dostawców znajdujących się na rynku²⁷. Finalnie doprowadziło to do połączenia konkurencji z efektami, czyli innymi słowy stanem końcowym rynku. Już w latach 20-tych wprowadzono metody analityczne, wskazujące na stany pośrednie pomiędzy doskonałą konkurencją a formą czystego monopolu. Najbardziej cenione dokonania lat 30-tych w tym zakresie przypisuje się Robinsonowi i Chamberlainowi. Ekonomiści szkoły neoklasycznej (np. Clark) przestali pojmować konkurencję jako proces rywalizacji i powiązali ją ze stanem rynku, w ramach tzw. konkurencji zdolnej do działania²⁸.

21 Grupa Lizbońska, *Granice konkurencji*, Poltext, Warszawa 1996, s. 13–14.

22 Strużycki M., *Konkurencja w zarządzaniu przedsiębiorstwem*, [w:] *Podstawy zarządzania*, red. Strużycki M., Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 1998, s. 173.

23 Herman A., *Charakter i ewolucja współczesnych rynków*, [w:] *Przedsiębiorstwo, rynek, konkurencja*, red. W. Szymański, SGH, Warszawa 1996, s. 70.

24 Gorynia M., (red.), *Luka konkurencyjna na poziomie przedsiębiorstwa a przystąpienie Polski do Unii Europejskiej*, AE Poznań 2002, s. 27.

25 Landreth H., Colander D., *Historia myśli ekonomicznej*, PWN, Warszawa 1954, s. 42.

26 Burke T., Genn-Bash A., Haines B., *Competition in Theory and Practice*, Routledge, Chapman and Hall, Inc., London 1991, s. 41.

27 Gorynia M. (red.), *Luka konkurencyjna...*, op. cit., s. 32.

28 Wilczyński W., *Podstawowe kierunki współczesnej teorii konkurencji*, PTE, Poznań 1960, s. 50.

W ujęciu Keynesa, nie warunkowano skutecznego działania gospodarki ze zjawiskiem konkurencji, na co wpływ miała konkurencja niedoskonała. Keynes zakładał, że efekty konkurencji mogą wywoływać negatywne skutki dla gospodarki. Tu na znaczeniu zyskiwała konieczność prowadzenia aktywnej polityki po stronie państwa. Bain razem z przedstawicielami szkoły harwardzkiej udowodnił, że wysoki stopień koncentracji kapitału warunkuje istotne ograniczenia konkurencji, oznaczając możliwość wpływu na zachowania przedsiębiorstw konkurencyjnych i klientów, sprowadzając znaczenie swoich badań do pojęcia braku efektywności²⁹. Inne podejście reprezentowali przedstawiciele szkoły austriackiej. Uważali, że konkurencja to proces o charakterze dynamicznym. Z tego powodu, dynamizm, wraz z upływem czasu doprowadza do utraty wysokiego poziomu zysków, a zatem istotne znaczenie rynków i procesu działań konkurencyjnych opiera się na odkrywaniu wiedzy wcześniej niedostępnej³⁰. Schumpeter zaś połączył konkurencję i elementy rozwoju gospodarczego z przedsiębiorczością. W koncepcjach wspieranych przez Kirznera uznawał, iż przedsiębiorczość jest bezwarunkowo konkurencyjna, a aktywność konkurencyjna posiada cechy przedsiębiorczości³¹.

Sposoby analizowania konkurencyjności można traktować jako rozumienie konkurencyjności w aspekcie procesu o charakterze dynamicznym, związanego z gospodarką lub końcowego stanu rynku i efektami współzawodnictwa, co prowadzi do określenia równowagi rynku i podmiotów prowadzących na nim działalność operacyjną³².

STRATEGIA KONKURENCJI

Najbardziej rozpowszechnioną koncepcję w zakresie strategii konkurencji stworzył Porter, który analizował podstawy przewagi konkurencyjnej organizacji oraz zakres rynku działania, a ponadto teoretyczne uogólnienia oraz praktyczne wskazówki powiązał z analizą organizacji.

Strategia konkurencji to zbiór celów i działań podejmowanych przez organizację, które w efekcie prowadzą do osiągnięcia trwałej przewagi konkurencyjnej³³. Strategia konkurencji to zestaw celów, do których zmierza organizacja, a także sposobów by je osiągnąć³⁴. Strategia konkurencji odnosi się otoczenia organizacyjnego, czyli sektora, mającego wpływ na ustalenie zasad konkurencji oraz potencjalnie na strategię będące w zasięgu organizacji. Sytuacja konkurencyjna w sektorze zależy od tzw. sił konkurencji, które przedstawiono na Rys. 3. Założeniem podejścia sektorowego jest korelacja pomiędzy siłą rynkową a wynikami finansowymi przedsiębiorstwa.

29 Przybyciński T., Konkurencja a sektor bankowy w Polsce. Wybrane zagadnienia teorii i praktyki konkurencji, SGH, Warszawa 2000, s. 46.

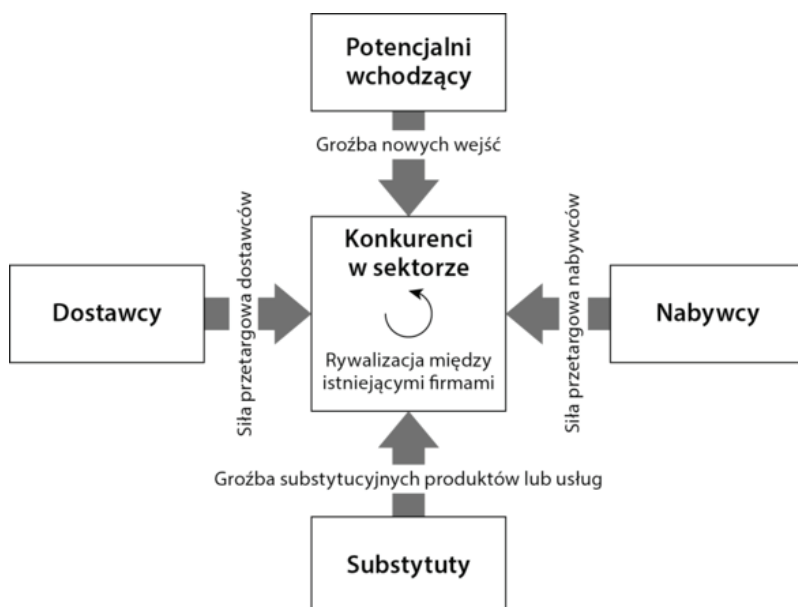
30 Menger C., Von Boehm-Bawerk E., Von Weiser F., Von Mises L., Hayek F., J. Schumpeter.

31 Kirzner I., Wettbewerb und Unternehmertum, Tuebingen 1978, s. 183.

32 Blaug M., Konkurencja jako stan końcowy i jako proces, Rector's Lecters, No. 44, AE w Krakowie 2000, s. 3.

33 Cyrson E., Strategie konkurencji jutra, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, r. LXIII, z. 4, Warszawa 2001, s. 143.

34 Porter M.E., Strategia konkurencji. Metody..., op. cit., s. 14.

Rysunek 3. Pięć podstawowych sił konkurencji

Źródło: Porter M.E., *Strategia konkurencji. Metody analizy sektorów i konkurentów*, PWE, Warszawa, 1996, s. 22 oraz Porter M.E., *Porter o konkurencji*, PWE, Warszawa 2001, s. 26.

Siły określają moc i zasięg konkurencji w sektorze oraz jej rentowność. Intensywność sił jest różna w zależności od sektora. Może zmieniać się w miarę rozwoju lub zmiany struktury sektora. Niektóre sektory są zatem bardziej rentowne niż inne. Siły również działają z różnym natężeniem. Te najmocniejsze posiadają prymarne znaczenie dla formułowania strategii konkurencji³⁵. Model analizy atrakcyjności sektora Portera w rzeczywistości składa się tylko z trzech sił³⁶ (model szerzej znany pod błędną nazwą modelu pięciu sił): rywalizacji, siły przetargowej i groźby przyszej rywalizacji.

Pierwszą siłą jest rywalizacja konkurentów, czyli organizacji oferujących podobne dobra (produkty lub usługi) tym samym klientom. Wygrana jednego z konkurentów oznacza przegraną pozostałych, a strategia konkurencji prowadzi do odnalezienia sposobu(-ów) skutecznego rywalizowania. Rywalizacja to skutkuje pojęciem działania tylko dlatego, że przedsiębiorstwo jest do tego zmuszone ze względu na nacisk konkurentów, lub dlatego, że upatruje możliwość polepszenia swojej pozycji³⁷.

Druga siła to tzw. siła przetargowa. Analizuje się ją w przekroju poziomym sektora. Jeśli klientów (nabywców) jest niewiele w stosunku do dostawców (sprzedających), dokonują oni transakcji o znacznej wartości. Klienci dysponują pełnym

35 Porter M.E., *Competitive Strategy. Techniques for Analyzing Industries and Competitors*, The Free Press, New York 1980; Porter M.E., *Competitive Advantage. Creating and Sustaining Superior Performance*, The Free Press, New York 1985.

36 Szerzej znany pod, błędną skądinąd, nazwą modelu pięciu sił.

37 Porter M.E., *Strategia konkurencji*, op. cit., s. 34.

dostępem do informacji oraz tworzą groźbę tzw. integracji wstecz, kiedy sprzedający mają niewielkie zyski lub niski poziom rentowności³⁸. Trzecia siła związana jest z groźbą zewnętrzną wobec aktualnych relacji dostawca-nabywca. Polega ona na wejściu na rynek nowego konkurenta albo produktu substytucyjnego. Wpływ tego zagrożenia odzwierciedla się w interakcjach konkurentów, kiedy istniejący rywale podejmują wysiłek, aby nie dopuścić do spełnienia się groźby wejścia nowego konkurenta, a to ujemnie odbija się na ich rentowności.

Analiza sił, które wpływają na atrakcyjność strukturalną w sektorze, prowadzi do stworzenia możliwości identyfikacji jej silnych i słabych stron oraz formułowania strategii konkurencji (tutaj utożsamiane z generowaniem korzystnej pozycji wobec trzech sił). Prymarne znaczenie zyskuje znalezienie takiej strategii przedsiębiorstwa, która pozwoli organizacji zajęcie takiej pozycji, która pozwoli na najskuteczniejszą obronę przed trzema siłami. Istnieją trzy strategie konkurencji umożliwiające ponadprzeciętną efektywność w sektorze. Zaprezentowano je na Rys. 4.

Rysunek 4. Strategie konkurencji w ujęciu M.E. Portera³⁹

		PRZEWAGA STRATEGICZNA	
		Unikalność postrzegania przez klienta	Pozycja niskiego kosztu
CELE STRATEGICZNE	W skali sektora	ZRÓŻNICOWANIE	WIODĄCA POZYCJA KOSZTOWA
	W skali segmentu	KONCENTRACJA (na koszcie lub na zróżnicowaniu)	

Źródło: Porter M.E., *Strategia konkurencji*, PWE, Warszawa 1992, s. 54.

Decyzja co do wyboru strategii konkurencji wymaga określenia typu przewagi, którą przedsiębiorstwo chce osiągnąć, a także wskazania wielkości zasięgu, w ramach którego chce dany typ przewagi utrzymać.

Strategie przywództwa kosztowego i zróżnicowania dotyczą przewag konkurencyjnych, osiągalnych w szerokich segmentach sektora. Strategie koncentracji zaś, posiadają określony cel uzyskania przewagi w aspekcie kosztów albo zróżnicowania w wąsko określonym segmencie rynku. Strategie różnią się w zależności od tego, w jakim typie sektora są osiągane. Strategia skoncentrowana na przywództwie kosztowym wymaga, by organizacja była liderem w produkcji po niskich kosztach. Jeżeli organizacji uda się zdobyć i utrzymać przywództwo kosztowe, to finalnie doprowadzi to do osiągnięcia wyższego poziomu zysków od przeciętnych przedsiębiorstw w sektorze. Przedsiębiorstwo z pozycją lidera kosztowego nie powinno ignorować zróżnicowania. Jeśli oferowany produkt nie będzie

³⁸ Ibidem, s. 41–43.

³⁹ Lemańska-Majdzik A., Sipa M., Specyfikacja strategii konkurencyjnych małych przedsiębiorstw – wyniki badań własnych, [w:] „Przedsiębiorstwo i Region” 2009, nr 1, Konkurencyjność i Innowacyjność, 2009, s. 68.

postrzegany na rynku jako oferta porównywalna z produktami konkurentów i/lub nie osiągnie akceptacji nabywców, wówczas, w celu osiągnięcia planowanych zysków, przedsiębiorstwo zostanie zmuszone do zmniejszenia ceny poniżej ceny konkurentów. Zneutralizuje to znacząco jego poziom zysków wynikający z korzystnej pozycji po stronie kosztów.

W strategii zróżnicowania organizacja usiłuje być w swoim sektorze obecna w sposób szczególny. Głównie w zakresie kryteriów wysoko cenionych przez konsumentów. Organizacja, osiągając zróżnicowanie, otrzymuje wyższą od przeciętnej tzw. stopę zysku w sektorze (pod warunkiem, że otrzymana premia cenowa będzie miała poziom wyższy od kosztów, które przedsiębiorstwo ponosi w celu bycia unikatowym). Przedsiębiorstwo różnicujące swoją ofertę rynkową powinno zawsze skupiać się na możliwościach poszukiwania sposobów odróżnienia, czyli takich, które prowadzą do uzyskania premii cenowej na poziomie większym niż całkowity koszt różnicowania.

W przypadku takiego rodzaju posunięć konkurencyjnych, organizacja nie może ignorować swojej pozycji kosztowej i powinna skupiać swoje moce na redukcji kosztów w miejscach, gdzie nie oddziałują one na wspomniane zróżnicowanie.

PODSUMOWANIE

Strategia jest prymarną cechą osiągnięcia sukcesu przez organizacje działające w XXI wieku, niezależnie od wielkości firmy. Kotler wskazuje na istotę celów, określających kierunek, w którym dana organizacja powinna podążać. Każdy model biznesowy opracowuje odpowiednią strategię dla swoich celów⁴⁰. Istotne znaczenie budowania strategii w przedsiębiorstwach wynika z nacisku na optymalne wykorzystywanie zasobów. Wymaga to pewnego poziomu sprawności biznesowej i przeanalizowania możliwości rozwoju, a w efekcie przyjęcia pozycji do odparcia ataków konkurentów i zajęcia pozycji obronnej wobec konkurentów w sektorze. Trafny wybór strategii jest podstawą istnienia organizacji w sektorze i stwarza trwałe podstawy wzrostu w wielu sferach działalności firmy.

BIBLIOGRAPHY

Blaug M., Konkurencja jako stan końcowy i jako proces, Rector's Lecters, No. 44, AE w Krakowie 2000.

Burke T., Genn-Bash A., Haines B., *Competition in Theory and Practice*, Routledge, Chapman and Hall, Inc., London 1991.

Chandler A.D., *Strategy and Structure: Chapters in the History of American Enterprise*, MIT Press 1962.

Cyrson E., *Strategie konkurencji jutra*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, r. LXIII, z. 4, Warszawa 2001.

de Wit B., Meyer R., *Synteza strategii*, PWE, Warszawa 2007.

Czarnecki, P., *The ethics of media in Poland*, Apsley Publishing, London 2018.

Czarnecki, P.: *Etika medialneho prostredia*, Newton Academy a.s., Praha 2018.

Drucker P., *The Practice of Management*, Harper and Row, New York 1954.

40 Kotler P., *Marketing. Analiza, planowanie, wdrażanie i kontrola*, Gebethner & S-ka, Warszawa 1994, s. 76

- Fourier Ch., *Techniki zarządzania małym i średnim przedsiębiorstwem*, Poltext, Warszawa 1993.
- Gorynia M. (red.), *Luka konkurencyjna na poziomie przedsiębiorstwa a przystąpienie Polski do Unii Europejskiej*, AE Poznań 2002.
- Greiner L., Bhambri B., Cummins T., *Searching for a strategy to teach strategy*, Academy of Management Learning and Education, 2001, 4.
- Grupa Lizbońska, *Granice konkurencji*, Poltext, Warszawa 1996.
- Henry George Liddell, Scott R., *A Greek-English Lexicon*, <http://www.perseus.tufts.edu>.
- Herman A., *Charakter i ewolucja współczesnych rynków*, [w:] *Przedsiębiorstwo, rynek, konkurencja*, red. W. Szymański, SGH, Warszawa 1996.
- Hoopes D.G., Madsen T.L., Walker G., *Guest Editors' Introduction to the Special Issue: Why is There a Resource-Based View? Toward a Theory of Competitive Heterogeneity*, "Strategic Management Journal" 2003, 24.
- Johnson G., Scholes K., Whittington R., *Exploring Strategy, text and Cases*, 9th Edition, Pearson 2011.
- Johnson G., Scholes K., Whittington R., *Podstawy strategii*, PWE, Warszawa 2010.
- Kirzner I., *Wettbewerb und Unternehmertum*, Tuebingen 1978.
- Koontz H., *The management theory jungle revisited*, "Academy of Management Review" 1980, 5(2).
- Kotler P., *Marketing. Analiza, planowanie, wdrażanie i kontrola*, Gebethner & S-ka, Warszawa 1994.
- Kreikebaum H., *Strategiczne planowanie w przedsiębiorstwie*, PWN, Warszawa 1997.
- Landreth H., Colander D., *Historia myśli ekonomicznej*, PWN, Warszawa 1954.
- Lemańska-Majdzik A., Sipa M., *Specyfikacja strategii konkurencyjnych małych przedsiębiorstw – wyniki badań własnych*, [w:] „Przedsiębiorstwo i Region” 2009, nr 1, *Konkurencyjność i Innowacyjność*, 2009.
- Mintzberg H., *Tracking Strategy: Toward a General Theory*, Oxford University Press 2007.
- Morgenstern O., von Neumann J., *Theory of Games and Economic Behavior*, Princeton University Press, Princeton, Nowy Jork, 1947.
- Obłój K., *Strategia organizacji*, PWE, Warszawa 1999.
- Porter M.E., *Strategia konkurencji. Metody...*
- Porter M.E., *Competitive Strategy. Techniques for Analyzing Industries and Competitors*, The Free Press, New York 1980; M.E. Porter *Competitive Advantage. Creating and Sustaining Superior Performance*, The Free Press, New York 1985.
- Porter M.E., *Industrial organization and the evolution of concepts for strategic planning: the new learning*, "Managerial and Decision Economics" 1983, 4(3).
- Porter M.E., *What is strategy?*, "Harvard Business Review", 1996, November–December.
- Przybyciński T., *Konkurencja a sektor bankowy w Polsce. Wybrane zagadnienia teorii i praktyki konkurencji*, SGH, Warszawa 2000.
- Rokita J., *Zarządzanie strategiczne. Tworzenie i utrzymywanie przewagi konkurencyjnej*, PWE, Warszawa 2005.
- Ronda-Pupo G.A., Guerras-Martin L.A., *Dynamics of The Evolution...*
- Strużycki M., *Konkurencja w zarządzaniu przedsiębiorstwem*, [w:] *Podstawy zarządzania*, red. Strużycki M., Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 1998.
- Wilczyński W., *Podstawowe kierunki współczesnej teorii konkurencji*, PTE, Poznań 1960.

ТУРАВЕЦ Н.Р.

Краснодар, Krasnodar
Russian Federation

Методологические аспекты
научных исследований в области
музыкальной педагогики /
*Methodological aspects of scientific research in the
field of musical pedagogy*

Summary

At the present stage of development of a society characterized by social instability, as an important factor in the effectiveness and harmony of the activity of the teacher, changes in thinking occur in correlation with changes in the motives of the teacher's behavior and his value orientations. The predominance of positive motivation determines the style of the teacher's behavior: he takes into account the objective conditions of activity to a greater extent, actively seeks a way out of difficult situations, adequately responds to failures, turns out to be more inventive in creating a program to achieve the goal.

Key words: social life, music, pedagogy.

На современном этапе развития общества, характеризующегося социальной нестабильностью, в качестве важного фактора эффективности и гармоничности деятельности педагога выступают изменения в мышлении во взаимосвязи с изменением мотивов поведения учителя и его ценностных ориентаций. Преобладание положительной мотивации определяет и стиль поведения педагога: он в большей степени учитывает объективные условия деятельности, активно ищет выход из сложных ситуаций, адекватно реагирует на неудачи, оказывается более изобретательным в создании программы достижения цели.

В этом плане понятие «культура» нередко употребляется в философско-эстетической и искусствоведческой литературе. Так говорят в целом о художественно-педагогической культуре, под которой понимают суммарные

достижения и высший уровень функционирования, существующий на определенном этапе развития профессионального музыкального образования. Подобная трактовка понятия «культура» в современной науке связана с признанием важнейшей роли технологии как системы способов и средств осуществления какого-либо вида человеческой деятельности.

Отметим, что до конца XIX века понятие «культура» находилось в тесной связи с философией, историей, этикой, эстетикой, теорией права, т.е. дисциплинами, оторванными от основ бытия. К началу XX века, в связи с мощным развитием научно-технического прогресса и общественного самосознания, стали появляться и активно развиваться науки, отражающие материальную жизнь общества: этнография, антропология, социология, демография, этнопсихология, семиотика, и др.

Множественность точек зрения на культуру, отражающая многоаспектность и сложность этого понятия, вобравшего в себя все материальное и духовное богатство мира, созданного человеком, поставила задачу создания некой единой и самоценной теории культуры, которая сформировалась в самостоятельную науку – культурологию.

В исследованиях последних лет все чаще подчеркивается, что культура изначально присуща человеку – личности, которая, обладая конкретными достоинствами, свойствами и качествами, воплощает и обогащает в своей деятельности те материальные или духовные ценности, которые исторически достигнуты человеческой цивилизацией [1].

Сегодня целостное представление о культуре педагога-музыканта, адекватное приведенным соображениям и раскрывающее ее сущность в единстве составляющих компонентов и способов их формирования-развития, представлено недостаточно. Потребность в рассмотрении этой проблемы велика, поскольку все более актуальной задачей становится профессиональная подготовка педагога-музыканта нового типа, вполне подготовленного к выполнению разнообразных функций в сфере культурно-эстетического преобразования действительности.

Следовательно, создание целостного представления о культуре педагога-музыканта важно не с локальной, теоретико-познавательной позиции – оно имеет большое практическое значение, ибо может соответствующим образом и в различном плане направлять работу педагогов, трактовать ее как творческий процесс.

Индивидуально-творческий подход является одним из методологических оснований для построения системы профессионального музыкального образования с учетом регионального компонента. Общие и специфические особенности творческой педагогической деятельности интенсивно исследуются в 60-90 годы в трудах Н.К.Баклановой, Ф.Г. Гоновой, В.И.Загвязинского, Н.В.Кузьминой, В.А.Кан-Калика, А.Е.Кондратенкова, Е.И.Максимова, Н.Д.Никандрова и др. Творчество трактуется как созда-

ние новых, оригинальных ценностей, имеющих общественную значимость (С.Л.Рубинштейна), созидание нового во внутреннем мире субъекта (Л.С.Выготский). На современном этапе не выработано пока единого понимания границ творчества в педагогическом процессе. Введение нового подхода к системе профессионального музыкального образования, связанного с региональным компонентом, связано с определенным риском в экспериментировании, что всегда сопровождает поиск нового, отказ от общепринятого. В работах В.А.Кан-Калика сущность творческого педагогического процесса состоит в том, что он позволяет включить механизм общего и профессионального саморазвития личности и предполагает учет мотивации в процесс профессионального становления, что особенно необходимо при введении регионального материала в систему профессиональной подготовки учителя-музыканта. В этой связи, мы рассматриваем творческий процесс в педагогической деятельности учителя-музыканта как осознание и решение проблем, возникающих в профессиональном музыкальном образовании. Поэтому творчество является необходимой составной частью каждого учителя, находящегося в поиске оптимальных методик, связанных с введением регионального компонента в обучающие программы. Основное назначение индивидуально-творческого подхода состоит в создании условий для самореализации личности, развития творческих возможностей, авторской позиции. Неадаптированный материал современного искусства требует неповторимой технологии педагогической деятельности, позволяет педагогу как субъекту педагогической деятельности максимально реализовать себя.

Формы, способы и сферы проявления творческих начал в педагогической деятельности неразрывно связаны с формированием педагогической культуры. Подчеркивая творческую природу педагогической культуры, В.А.Сластенин писал о том, что культура – это всегда творчество со всеми характеристиками творческого акта, она всегда рассчитана на адресат, на диалог, а «усвоение» ее есть процесс личностного открытия, создания мира культуры в себе, сопереживания сотворчества, где каждый вновь обретенный элемент культуры не перечеркивает, не отрицает предшествующий пласт культуры [2].

Исходя из сказанного, направляющим методологическим средством культуры музыканта-педагога является системность широкого понятия «культуры». Здесь важно определение системы, удовлетворяющей ее родовым признакам: наличие связи между компонентами; преобладание активности целого над активностью частей; последовательность этапов; устойчивый характер всей системы с постоянным обновлением ее элементов.

На современном этапе рассмотрение профессионального музыкального образования, невозможно без изучения вклада, внесенного различными зарубежными антропологическими школами, где культурантропология рассматривается как «наука сравнительной социологии». В этой связи практический интерес представляет культурная антропология, рассмат-

ривающая такие важные проблемы теории культуры, как взаимодействие различного типа культур, то есть аккультурация. В ряду множества теорий особое внимание заслуживают выводы и методики этнографических школ Североамериканской культурной антропологии, где осмыслена концепция «культурного обмена» и определено понятие «аккультурация». Отметим, указанный процесс – это прямой и длительный контакт одной группы индивидов с другой, изменяемый культурные парадигмы обеих групп, ибо «каждая культура имеет свое, основанное на историческом развитии функциональное единство, - замечает Дж.Гершкович, по поводу исторического аспекта культурных контактов и культурных изменений, - но в процессе аккультурации нарушается функциональное единство и устанавливается новый баланс».

Таким образом, социально-духовные явления не существуют и не могут существовать в каких-либо строго очерченных пространственных рамках. Культура в целом, как и профессиональное музыкальное образование, развивается только в тесной связи с культурой нации, с мировой культурой. Реализация научного обоснования регионального подхода, значительно углубляющего и расширяющего возможности музыкального и педагогического исследования, логично вытекает из философского положения о том, что вне общества нет человека, значит и нет объективного познания. Следовательно, изучение педагогического процесса необходимо вести в непосредственной связи с той конкретной во времени и пространстве средой, в которой он имеет место. Исследования процесса обучения в том или ином регионе нашей страны представляет собой объект для субъекта, то есть исследователя данного процесса в условиях определенного историко-географического пространства.

В прошлом широко использовался термин «музыкальное краеведение», – предусматривающего работу по изучению творческих и биографических связей композиторов с данным краем, включение изучения вопросов, связанных с музыкальными традициями и современной жизнью края, кроме того, собирание и исследование, а также использование традиционного местного и профессионального композиторского творчества. Так, исследователь Л.А.Тарасова определяет музыкальное краеведение как «научную дисциплину, изучающую музыкальную культуру (народную и профессиональную) края (области, региона и др.) от зарождения до современности, а также разрабатывающая теорию и практику применения в учебном процессе школ, вузов, училищ материала по музыкальной культуре родного края» [3, с. 14]. Здесь же автор, определяет специфические особенности понятия - «музыкальное краеведение» и «национально-региональные особенности», указывая на то, что регионоведение в области музыкального образования понятие более широкое и, следовательно, «необходим учет национально-региональных особенностей, которые в своей основе опираются на музыкальное краеведение» [там же, с. 6].

На основе исследования обозначенной проблемы отметим, что понятие «региональное исследование» не получило еще своего содержательного оп-

ределения. Термин «регион» в словарях и энциклопедиях [4] трактуется довольно широко: «регион – страна, область, может быть крупная территориальная (природная, экономическая, политическая, национальная и т.д.)».

Правомерность объединения, исторически сложившихся территорий на Юге России, в многонациональный развитой регион, именуемый Кубанью, обуславливается тем, что здесь в непосредственном соседстве живут десятки народов, имеющих диалектически развивающиеся экономические связи, во многом общую историю. Понимание термина «регион» связано с явлениями своеобразия, непохожести, чья уникальность базируется на специфике географического положения, природных, исторических и культурологических условий. Соседние народы, народности, этнические группы на Кубани, связаны истоками национальных культур, многовековым контактированием, нашедшим отражение в произведениях искусства и культуры. Политическое напряжение, возникшее в последнее время между Россией и отдельными республиками Северного Кавказа, актуализирует обращение к решению культурологических, музыковедческих и педагогических проблем, позволяющих преодолеть непонимание и отчуждение путем исследований в области музыкального искусства и образования как средства межнационального общения. Регион – довольно широкое понятие, включающее в себя не только признаки территориальных границ, но и соответствующие территориальным рамкам особенности географического, социального, политического, этнического, культурно-бытового развития.

Исходя из изложенного, региональное исследование в области музыкального образования предполагает изучение определенного процесса в четко выделенных географических и исторических рамках, воплощающих в себе музыкальную специфику данного региона в сравнительно-сопоставительном контексте общих процессов, характерных как для регионального, так и для искусства и образования в целом.

BIBLIOGRAPHY:

Абдуллин Э. Содержание и организация методологической подготовки учителя музыки в системе высшего педагогического образования: Дисс...докт. пед.наук: 13.00.02. – М., 1992. – 428 с.; Бердяев, Н. Философия творчества, культуры и искусства (в двух томах). Т.1. – [Текст] – М.: Искусство, 1994. – 544 с.; Варламов, Е.П. Степанов, С.Ю. Психология творческой уникальности человека. – [Текст] – М.: Институт психологии РАН, 2002. – 256 с.; Днепров Э. Методологические проблемы педагогики// Сов.педагогика. 1986.- № 2.-С.96.; Генисаретский, О. Культура и творчество: Проблема эстетического воспитания [Текст] // Дет. лит. – 1983. – №11.– С. 36 - 41. и др.

Сластенин, В.А., Исаев, И.Ф., Мищенко, А.И., Шиянов, Е.Н. Педагогика. – [Текст] – М.: Школа-Пресс, 2004. – 512 с.

Тарасова Л.А. Теория и практика музыкального краеведения системе современного музыкального образования: Автор. дисс.... доктора пед. Наук: 13.00.02. – М.,1997. – 52 с.

Большой энциклопедический словарь. Т.1 М., 1991.– 801 с.

Щуров Е.А.

Krasnodar, Russian Federation

Факторы профессионального
саморазвития личности в процессе
вузовского образования /
*Factors of professional self-independence of the
person in the process of vuzovsky education*

Summary

Modernization of the education system in higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs is connected with the problems of personal improvement and self-development of the police officer: Russian citizens expect law enforcement agencies to effectively combat crime. The work of the employees of the internal affairs agencies should respond to a new situation: they must more actively use all the most modern tools, maintain a high level of discipline, take care of their professional training.

Given the current situation, the goals and tasks facing the Ministry of Internal Affairs at the current stage, the modernization of the system of professional training of specialists of the Ministry of Internal Affairs of Russia is linked with the orientation toward new paradigms of education (practice-oriented, personality-oriented, etc.). Today, new requirements are imposed on the nature and content of pedagogical activity in the context of the competence orientation of the pedagogical space of a departmental university. In this regard, it should be noted that one of the most important tasks facing the educational institutions of the system of the Ministry of Internal Affairs of Russia is the formation of a modern concept of cadets and technologies, designed to provide an effective solution of tasks in the field of professional self-development of cadets in the process of practical- Russian Federation.

Key words: education, education system, Russian Federation, society.

Модернизация системы образования в вузах МВД связана с проблемами личностного совершенствования и саморазвития сотрудника полиции: граждане России ожидают от правоохранительных органов эффективной борьбы с преступностью. Работа сотрудников органов внутренних дел должна отвечать новой ситуации: они должны более активно использовать все самые современные средства, поддерживать высокий уровень дисциплины, заботиться о своей профессиональной подготовке.

С учетом сложившейся ситуации, целей и задач, стоящих перед Министерством внутренних дел на современном этапе, модернизация системы профессиональной подготовки специалистов МВД России связана, с ориентацией на новые парадигмы образования (практико-ориентированная, личностно-ориентированная и др.). Сегодня предъявляются новые требования к характеру и содержанию педагогической деятельности в условиях компетентностной направленности педагогического пространства ведомственного вуза. В это связи следует констатировать, что одной из важнейших задач, стоящих перед образовательными учреждениями системы МВД России, является формирование современной концепции образования курсантов и технологий, призванных обеспечить эффективное решение задач в сфере профессионального саморазвития личности курсантов в процессе практико-ориентированной подготовки специалистов органов внутренних дел Российской Федерации.

Для рассмотрения направлений профессионального саморазвития курсантов в практико-ориентированной подготовке в вузе МВД России значимыми являются факторы данного процесса. Воспитательный, образовательный и развивающий потенциал профессионально-педагогической среды вуза МВД России выражается в создании условий для определения курсантам зоны своего профессионального развития. Условные границы этой зоны намечаются при активизации самоанализа на основе сравнения своих достижений с достижениями других. Постоянный анализ своих профессиональных успехов служит решению проблем профессионального саморазвития [1], профессиональной культуры саморазвития курсантов, воспитанию готовности к непрерывному саморазвитию через установку на трудности, опору на опыт своих наставников, командиров, преподавателей.

Организация педагогического взаимодействия позволяет нацелить курсантов на непрерывное самосовершенствование, «поднять» личность курсантов до уровня субъекта профессионального саморазвития, на котором каждый становится организатором своего саморазвития [2].

К числу факторов отнесены внешние факторы – потребности общества, государства, профессиональной сферы, и внутренние факторы, куда отнесены – профиограмма подготовки сотрудников полиции, нормативные документы, регулирующие деятельность сотрудников полиции; аксиологический). В одну из групп факторов, с которыми в значительной

степени связана эффективность профессионального саморазвития курсантов, вошли характеристики профессиональной деятельности: профессионально-деятельностный фактор включает все показатели профессиональной деятельности: аутодиагностику, повышение квалификации, активность в профессиональной деятельности, методическую подготовку, научно-исследовательскую деятельность, распространение опыта и обмен им. В следующую группу факторов вошли личные характеристики, среди которых удовлетворенность профессиональной деятельностью и непрерывное саморазвитие. Все представленные характеристики имеют прямую зависимость с профессиональным саморазвитием курсантов и информативно раскрывают сущность культуры саморазвития сотрудника полиции. Создание условий для развития нравственной и гражданской позиции, ответственности, которые отражают удовлетворенность деятельностью, непрерывного саморазвития, оказывает значительное влияние на профессиональное саморазвитие курсантов. В группу факторов также входят личные характеристики, такие, как творческий потенциал и непрерывный профессиональный рост.

В концепции учтено, что при оказании действенной помощи курсанту в разработке авторских методических материалов, при возможности получения своевременных профессиональных консультаций, организации аутодиагностических аппаратов исследований профессиональных достижений курсантов и пр. успешно осуществляется профессиональное саморазвитие курсантов. Организация взаимодействия, направленная на осуществление непрерывного саморазвития и развитие культуры саморазвития курсантов, создает внутренние условия, действенность которых латентно проявляется в удовлетворенности профессиональной деятельностью, расширении представлений о возможностях саморазвития и организации своевременной помощи и поддержки курсантам в решении профессиональных проблем, повышении общей и профессиональной культуры, нравственных и гражданских качеств.

Создание условий для самореализации в процессе практико-ориентированной подготовки напрямую связано с непрерывным профессиональным ростом, что в совокупности обеспечивает внутреннее самопродвижение курсанта в его профессиональном самоосуществлении. В словаре Д.Н. Ушакова аналогом термина «самоосуществление» является понятие «осуществиться», означающее исполниться, воплотиться в действительность, т.е. проявление и реализация своих способностей. В зарубежных психологических и философских словарях термин «самоосуществление» (self-fulfillment) чаще трактуется как свершившийся, конечный результат самореализации, полная реализация возможностей личности.

В контексте разработки концепции профессионального саморазвития курсантов особое внимание заслуживает тот факт, что термин «самоосуществление» является объединяющим в себе понятия «самореализация», «самоактуализация», «саморазвитие». Исследователь Е.В. Четошникова

пишет, что проблема «самоосуществления» «сосредоточилась на изучении процессов самореализации... самоактуализации, самодетерминации, самоопределения. Все эти процессы взаимосвязаны, и прежде всего тем, что они раскрывают отдельные стороны и грани процесса самоосуществления» [3, с. 3]. С.Л. Рубинштейн видит в человеке субъекта самоосуществления, для которого доминирующей является потребность в продуктивной реализации всех способностей [4]. А.Г. Асмолов считает, что самоосуществление личности является условием и целью развития общества [5]. Анализ взглядов на самоосуществление личности в трудах зарубежных и отечественных психологов позволяет отметить, что в своем большинстве авторы видят в самоосуществлении результат реализации человеком своих потребностей и возможностей, что возможно на основе саморазвития.

При осуществлении практико-ориентированной подготовки, ориентированной на профессиональное саморазвитие курсантов основой выступает индивидуальный опыт [6]. Опыт является источником убеждений, определяющих личностный рост. В опыте выражается целостность курсанта, ее непохожесть на других, что рождает стремление к достижению более высокого уровня развития – самоосуществлению. В индивидуальном опыте «культурных практик» реализуется эффективная форма организации процесса саморазвития – включенного профессионального саморазвития курсантов.

Активный обмен опытом определяет профессиональный ориентир как образ для курсанта, созданный в условиях реального времени в процессе профессионального взаимодействия и деятельности, как примера, подражания и сравнения в деятельности и личностных взаимоотношениях. Профессиональный ориентир для курсантов представляет собой ясную цель саморазвития.

Выявление внешних и внутренних факторов профессионального саморазвития курсантов в практико-ориентированной подготовке в вузе МВД России позволило теоретически обосновать и сформулировать педагогические условия реализации направлений данного процесса: создание информационно-образовательной среды, интенсифицирующий процесс самости на основе использования компьютерных информационных технологий; создание мотивированной системы, направленной на формирование ценностно-мировоззренческих ориентаций, готовности к самообразованию, формированию профессионально значимых личностных качеств; учебно-методическое обеспечение профессионального саморазвития с использованием электронных образовательных ресурсов; разработка комплексной программы по определению уровня профессионального саморазвития курсантов. Условия профессионального саморазвития курсантов основаны на профессиональной практико-ориентированной направленности. Профессиональная направленность будущего специалиста представляет собой формирующееся в процессе вузовского обучения личностное новообразование, и с помощью актуализирующей роли преподавателя

у курсантов происходит осознание объекта и содержания предстоящей деятельности, склонность к данному виду деятельности и стремление заниматься им, а также потребность в избранной профессии.

Следовательно, итогом реализации разработанной концепции и учета внутренних и внешних факторов является прогнозируемый результат профессионального саморазвития курсантов в практико-ориентированной подготовке в вузе МВД России.

BIBLIOGRAPHY:

Чистякова С. Н., Захаров Н. Н. Профессиональная ориентация школьников: организация и управление. – М., 1987. – 176 с.

Абульханова-Славская, К.А. Деятельность и психология личности / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1980. – 335 с.; Амонашвили, Ш.А. Основания педагогики сотрудничества. Новое педагогическое мышление. Под ред. А.В.Петровского. – М.: Педагогика, 1989. – 248 с.; Анисимов, С. Ф. Моральные ценности и личность; под ред. А. И. Титаренко, Б. О. Николаенко. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 175 с.; Бодалев, А.А. Психология личности / А.А. Бодалев. – М. : МГУ, 1998. – 187 с. и др.

Четошникова Е.В. Эмоционально-ценностные основания рефлексивной оценки жизненного самоосуществления: дис. ... канд. психол. наук. Барнаул, 2008. – 21 с.

Рубинштейн, С. Л. Роль психических явлений в детерминации поведения [Текст] // Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – С. 249-252.

Асмолов, А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. – М.: «Смысл», ИЦ «Академия», 2002. – 416с.

Деркач, А. А. Методолого-прикладные основы акмеологического исследования. – М., 1999. – 392 с.; Зеер, Э.Ф. Психология личностно ориентированного профессионального образования. – Екатеринбург: Изд-во Урал. Гос. проф. - пед. ун-та, 2000. – 258 с.; Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. – М., 1996. – 510 с. и др.

Dariusz Krzęcio

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny
Siedlce, Poland

Paulina Syga

Akademia Wychowania Fizycznego
Biała Podlaska, Poland

Niedostosowanie społeczne młodzieży / *Social maladjustment of teenagers*

Summary

The subject treats the problem of social maladjustment widely. On the basis of research carried out on 195 respondents from secondary and primary schools, answers to a dozen or so questions were received.

In the presented research, the survey method was used. Questions relate to min. addictions, willingness to learn or relationships between peers.

The results of the research give a certain image that characterizes the given age group and gender and indicates in what criteria the given element of social pathology or the problem occurs more often.

Analyzing the results of the research it can be concluded that many young people's needs are not met. They are not motivated in an appropriate way. The problem is too frequent alcohol abuse, fewer cigarettes, while the drug problem is practically non-existent.

Thanks to questions with open answers, it can be stated that young people ripen unevenly. In a given peer environment there are people who are more mature with a greater perspective of life, planning their future several years ahead, as well as those with smaller requirements and sometimes very basic and everyday needs.

Key words: social maladjustment; society; youth; pupil; pathology; alienation; addiction.

WSTĘP

„Najbardziej przydatne dla potrzeb praktyki pedagogicznej i resocjalizacyjno-terapeutycznej jest posługiwanie się definicją do przyjętej w Zakładzie Kryminologii PAN, według której niedostosowanie społeczne obejmuje dzieci i młodzież, których zachowanie nacechowane jest zespołem objawów świadczących o nieprzestrzeganiu przez nie pewnych podstawowych zasad postępowania oraz norm społecznych obowiązujących młodzież w wieku szkolnym”¹

¹ B. Hołyst, *Kryminologia*, Warszawa 2014, s. 628-629.

Obecne koncepcje psychologiczne traktują proces przystosowania w aspekcie dynamicznym. Jedną z nich jest koncepcja T. Tomaszewskiego, według którego przystosowanie ma charakter dynamiczny, relatywizowany do dwukierunkowych oddziaływań człowieka na środowisko i otoczenia na jednostkę.

Według koncepcji B. Hołysta, który opisuje szczegółowo w jedenastym wydaniu *Kryminologii*, społeczne nieprzystosowanie, może wykształcić się w trzech różnych od siebie płaszczyznach. Pierwsza z nich to powstanie na zasadzie utrwalonych reakcji na sytuacje stresowe.

Wewnętrzne napięcia rozładowują się wewnętrznie zmniejszając poziom frustracji. Mogą być wyrazem dążenia do rekompensaty niepowodzeń w życiu lub też mogą być wyrazem rezygnacji z wysiłków i działań, które kończyły się w przeszłości niepowodzeniami, a stanowią one jedną z form ucieczki.

Drugi typ nieprzystosowania społecznego jest taki, gdy dziecko uczy się w swoim środowisku pewnych zachowań niezgodnych z podstawowymi zasadami współżycia społecznego. Np. biorąc przykład z ojca, który jest alkoholikiem, lub brata przestępcy. Następuje proces upodobnienia do osób otaczających, które stanowią pewien wzór dla młodej osoby.

Trzecim sposobem może być wykształcenie nieprzystosowania społecznego przez nawyki niewłaściwych reakcji przez uczenie się pewnych zachowań, które nie są zgodne z ogólnie przyjętymi zasadami w społeczeństwie, lub zasadami prawnymi.

„W czasach globalizacji problem samoświadomości, tożsamości i uświadomienia sobie wspólnych właściwości z grupą czy organizacją, w której jednostka funkcjonuje, poczucia przynależności do grupy, a także dostrzeżenia odrębności tej grupy jest bardzo aktualny”.²

Podstawową grupą w społeczeństwie jest rodzina. Brak odpowiedniej interwencji wychowawczej w rodzinnym domu, bądź pomocy w nauce może sprzyjać powstawaniu zaburzeniu w zachowaniu takich jak wagary, czy nałogi. Ważnym elementem jest udział w szkolnych grupach rówieśniczych. Brak więzi i relacji może prowadzić do zaburzeń społecznych uczniów, bądź zbytne związanie z grupą która może przekształcić się w grupę o charakterze przestępczym może wywrzeć negatywny wpływ na poszczególnych członkach.

Osoby nadto związane z grupami szkolnymi przestają uważać za autorytet pedagoga bądź rodzica. Osobami nadrzędnymi, a nawet będące ich autorytetem, są osoby należące do grupy i usytuowane w odpowiedniej hierarchii grupy, której każdy z członków przestrzega. Sytuacja ta może być groźna ze względu na destrukcyjny wpływ zdemoralizowanych członków grupy na inne osoby, dążenia grupy mogą stać się przestępcze, a zachowania patologiczne.

² B. Hołyst, *Bezpieczeństwo jednostki*, Warszawa 2014, s. 231.

METODOLOGIA BADAŃ WŁASNYCH

Według Łobockiego cel badań to „rodzaj efektu, który zamierzamy uzyskać w wyniku badań, a także jest to rodzaj czynności, z którymi te efekty będą się wiązać”³. Natomiast przedmiot badań według Sztumskiego to „wszystko, co składa się na tak zwaną rzeczywistość społeczną, a więc zbiorowości i zbiory społeczne, instytucje społeczne, procesy i zjawiska społeczne”⁴.

Zdaniem Sztumskiego „problemem badawczym nazywamy to, co jest przedmiotem wysiłków badawczych, czyli to, co orientuje nasze przedsięwzięcie poznawcze”⁵, natomiast hipotezą – „przypuszczenie lub domysł wysunięty prowizorycznie dla określenia lub wyjaśnienia czegoś, który oczywiście wymaga sprawdzenia, czyli weryfikacji poprzez odpowiednie badania stosowane w danej nauce”⁵.

W przedstawionej pracy wysuwa się następujące hipotezy badawcze:

- Rodzice mają wpływ na motywację swojego dziecka do nauki.
- Nauczyciel ma wpływ na motywację uczniów do nauki.
- Wraz z wiekiem spada chęć do nauki, a odwrotnie proporcjonalnie rośnie zjawisko alkoholizmu, palenia papierosów oraz nadużywania narkotyków.

Szewczuk określa mianem metody „zespół działań i środków stosowany w sposób powtarzalny dla osiągnięcia zaplanowanego celu”⁶. Z kolei Nowak twierdzi, że „metody badawcze to typowe i powtarzalne sposoby zbierania, opracowywania, analizy i interpretacji danych empirycznych, służące do uzyskiwania maksymalnie uzasadnionych odpowiedzi na stawiane w nich pytania”⁷. Łobocki podaje natomiast definicję technik badawczych, z której wynika, że „techniki badawcze są bliżej skonkretyzowanymi sposobami postępowania badawczego podporządkowane są metodom badawczym”⁸.

W przedstawionych badaniach posłużono się metodą sondażu, której podstawową funkcją było zebranie informacji na temat motywacji uczniów do nauki, potrzeb wewnętrznych i zewnętrznych oraz elementów patologii, które zostały omówione w pracy. Za technikę badań posłużyła z kolei ankieta, a jako narzędzie wykorzystano kwestionariusz ankiety. Badani udzielili pisemnie odpowiedzi na 9 pytań kwestionariuszowych. W badaniach wzięło udział 195 respondentów, którzy zostali wybrani losowo. Byli to uczniowie ze Szkoły Podstawowej im. Janiny i Jana Dębskich oraz ze Szkół średnich: I Liceum Ogólnokształcące im. Tadeusza Kościuszki w Łukowie i IV Liceum Ogólnokształcące im. Jana Pawła II w Łukowie.

3 M. Łobocki, *Metody badań pedagogicznych*, Warszawa 1984, s.58.

4 J. Sztumski, *Wstęp do metodologii i technik badań społecznych*, Katowice 1995, s.7.

5 J. Sztumski, *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Katowice 2005, s. 42. 51 Ibidem, s. 53.

6 W. Szewczuk, *Słownik psychologiczny*, Warszawa 1979, s.140.

7 S. Nowak, *Metodologia badań społecznych*, 1979, s. 140.

8 M. Łobocki, *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Kraków 2011, s. 29.

ANALIZA STATYSTYCZNA I OPISOWA

Młodzież szkoły podstawowej

Pierwsze pytanie, na które badani udzielali odpowiedzi, dotyczyło osoby, która sprawuje opiekę nad dzieckiem oraz zamieszkuje z nim. Najwięcej ankietowanych ze szkoły podstawowej – 43 osób – odpowiedziało, że mieszka z obojgiem rodziców. Na drugim miejscu uplasowała się odpowiedź zamieszkiwania z matką, którą wskazało łącznie 6 osób. Z pośród 49 osób badanych jedynie jedna osoba odpowiedziała, że mieszka z ojcem. Nikt nie wskazał rodziny, bądź innych osób.

Tabela 1. Zamieszkanie z obojgiem rodziców (szkoła podstawowa)

warianty odpowiedzi	płeć			
	kobiety		mężczyźni	
	L*	%	L	%
tak	24	88,9	19	86,4
tylko z mamą	2	7,4	4	18,2
tylko z tatą	1	3,7	0	0
wychowuje mnie rodzina lub inne osoby	0	0	0	0

* liczba osób wybierająca podaną odpowiedź

Źródło: Badania własne.

Młodzież szkoły średniej

Najwięcej ankietowanych ze szkoły średniej – 133 osób – odpowiedziało, że mieszka z obojgiem rodziców. Na drugim miejscu uplasowała się odpowiedź zamieszkiwania z matką, którą wskazało łącznie 8 osób. Z pośród 144 osób badanych jedynie jedna osoba odpowiedziała, że mieszka z ojcem, a dwie, iż wychowuje je rodzina bądź inne osoby.

Tabela 2. Zamieszkanie z obojgiem rodziców (szkoła średnia)

warianty odpowiedzi	płeć			
	kobiety		mężczyźni	
	L*	%	L	%
tak	100	91,7	33	89,2
tylko z mamą	6	5,5	2	5,4
tylko z tatą	0	0	1	2,7
wychowuje mnie rodzina lub inne osoby	2	1,8	0	0

* liczba osób wybierająca podaną odpowiedź

Źródło: Badania własne.

Zdecydowana większość uczniów mieszka z obojgiem rodziców. Jednak jest również taka grupa, która zamieszkuje wyłącznie z jednym z rodziców, z czego najczęściej jest to matka osoby, co może być spowodowane sytuacją losową, ale również prawem sprzyjającym wychowywaniu dzieci matce, oraz przychylności sądów w procesach rozwodowych, które w większości wygrywają sprawy, bardzo często ze względu na dobrowolną zgodę ojca w wychowywaniu dziecka.

Zastanawiające jest tak duży odsetek samotnych rodziców wśród młodszych uczniów, ponieważ wydawać by się mogło, że ilość losowych sytuacji mogących wpływać na jedność rodziny zwiększa się wraz z upływem czasu, to jednak w przypadku licealistek odsetek ten wynosi 5.5%, natomiast uczniów wychowujących przez jednego rodzica u płci żeńskiej w wieku 12-15 lat, aż 11.1%, natomiast w przypadku chłopców w wieku licealnym to 8.1%, a w wieku szkoły podstawowej, aż 18.2%. Efektem tak zaskakującego wyniku może być również zbyt mało reprezentatywna grupa.

Młodzież szkoły podstawowej

Drugie pytanie, na które badani udzielali odpowiedzi, dotyczyło zasad akceptowanych przez uczniów w szkole. Najwięcej ankietowanych ze szkoły podstawowej – 30 osób – stwierdziło, że akceptuje zasady postępowania obowiązujące w szkole. Na drugim miejscu uplasowała się odpowiedź akceptowania sposobu prowadzenia lekcji, którą wskazało łącznie 19 osób. Na trzecim akceptowanie zasad wychowawczych stosowanych w szkole, taką odpowiedź wybrało 24 osoby.

Tabela 3. Zasady akceptowane przez respondentów (szkoła podstawowa)

warianty odpowiedzi	płeć			
	kobiety		mężczyźni	
	L	%	L	%
zasady postępowania obowiązujące w szkole	19	70,4	11	50
sposób prowadzenia lekcji w szkole	17	62,9	12	54,5
zasady wychowawcze stosowane w szkole	14	51,9	10	45,5

Źródło: Badania własne.

Młodzież szkoły średniej

Najwięcej ankietowanych ze szkoły średniej – 115 osób – stwierdziło, że akceptuje zasady postępowania obowiązujące w szkole. Na drugim miejscu uplasowała się odpowiedź akceptowania sposobu prowadzenia lekcji, którą wskazało łącznie 71 osób. Na trzecim akceptowanie zasad wychowawczych stosowanych w szkole, taką odpowiedź wybrało 68 osób.

Tabela 4. Zasady akceptowane przez respondentów (szkoła średnia)

odpowiedzi	warianty	płeć			
		kobiety		mężczyźni	
		L	%	L	%
zasady postępowania obowiązujące w szkole		92	84,4	23	62,2
sposób prowadzenia lekcji w szkole		55	50,4	16	43,2
zasady wychowawcze stosowane w szkole		52	47,7	16	43,2

Źródło: Badania własne.

W powyższym pytaniu osoby mogły zaznaczyć dowolną liczbę odpowiedzi, dlatego suma wyników wyrażona w procentach nie jest równa stu.

Z analizy przedstawionych danych można stwierdzić, że w przypadku każdej z zasad obowiązujących w szkole, bez względu na wiek respondentów, pojawia się zdecydowanie mniejszy odsetek osób akceptujących wśród chłopców, w przeciwieństwie do kobiet.

Biorąc pod uwagę kryterium wieku w przypadku pierwszego pytania można stwierdzić, iż z upływem czasu, ogólne zasady postępowania obowiązujące w szkole są coraz bardziej akceptowane przez uczniów. W szkole podstawowej dla dziewcząt i chłopców jest to 70,4% oraz 50% natomiast w przypadku licealistów – 84,4% i 62,2%.

Drugie pytanie dotyczące prowadzenia lekcji w szkole wskazuje, iż z wiekiem 12,5% nastolatków przestaje akceptować sposób prowadzenia lekcji w szkole, natomiast u chłopców przestaje akceptować 11,3%. Powodem może być zmniejszenie autorytetu pedagoga w oczach młodzieży, ale również zwiększenie świadomości i wachlarz doświadczeń, który uczniowie otrzymali przez wielu nauczycieli, z którym spotkali się przez ostatnie lata, dzięki czemu licealiści są bardziej wymagający wobec sposobu prowadzenia zajęć, który niestety jest tym samym modelem w liceum, jak i szkole podstawowej oraz nie zmienia się wraz z rozwojem ucznia. Zmienia się jedynie program i zakres wiedzy.

Wyniki odpowiedzi na trzecie pytanie również są interesujące. Jeśli chodzi o płeć w perspektywie czasu – niewiele się różnią. Zasady wychowawcze stosowane w szkole przestają być akceptowane wraz z wiekiem przez 4,2% dziewcząt oraz 2,3% chłopców.

Młodzież szkoły podstawowej

Trzecie pytanie, na które badani udzielali odpowiedzi, dotyczyło poczucia więzi z kolegami i koleżankami w szkole lub w klasie. Najwięcej ankietowanych ze szkoły podstawowej – 35 osób – stwierdziło, że czuje więź z kolegami i koleżankami. Osoby, które nie potrafią tego stwierdzić to 8 osób, natomiast reszta – 6 – osób, nie czuje więzi z rówieśnikami.

Tabela 5. Poczucie więzi z kolegami i koleżankami w szkole lub w klasie (szkoła podstawowa)

odpowiedzi	warianty	płeć			
		kobiety		mężczyźni	
		L	%	L	%
tak		20	74	15	68,2
nie		2	7,4	4	18,2
trudno powiedzieć		6	22,2	2	9
inna odpowiedź		0	0	0	0

Źródło: Badania własne.

Młodzież szkoły średniej

W szkole średniej również najwięcej ankietowanych – 108 osób – stwierdziło, że czuje więź z kolegami i koleżankami. Osoby, które nie potrafią tego stwierdzić to 4 osoby, natomiast reszta – 31 – osób, nie czuje więzi rówieśnikami.

Tabela 6. Poczucie więzi z kolegami i koleżankami w szkole lub w klasie (szkoła średnia)

odpowiedzi	warianty	płeć			
		kobiety		mężczyźni	
		L	%	L	%
tak		81	74,3	27	72,9
nie		26	23,8	5	13,5
trudno powiedzieć		0	0	4	10,8
inna odpowiedź		0	0	0	0

Źródło: Badania własne.

Najwięcej, bo 16.4% dziewcząt przestaje czuć więzi z kolegami i koleżankami, natomiast 4.7% chłopców zaczyna czuć więź wraz ze zmianą środowiska i pójścia do szkoły średniej. Taki wynik może świadczyć o trudniejszym przystosowaniu dziewcząt do nowego środowiska. Biorąc pod uwagę, że badana grupa licealistów uczęszcza do pierwszej oraz drugiej klasy, natomiast uczniowie szkoły podstawowej to ostatnie trzy klasy, można stwierdzić, że wynik może obrazować umiejętności przystosowawcze uczniów ze szkoły podstawowej do nowego środowiska jakim jest szkoła średnia, a w tym przypadku liceum.

Kolejnym wnioskiem jest wynik w odpowiedzi „trudno powiedzieć”, otóż taka odpowiedź u dziewcząt w wieku 12-15 lat pojawiła się w 22.2%, natomiast w wieku 15-18 lat ani razu, co może świadczyć o wyklarowaniu relacji bądź większej pewności i świadomości swoich stosunków z innymi osobami. Niestety wynik ten w przypadku starszych dziewcząt przełożył się na brak poczucia więzi.

W przypadku chłopców zmiana jest nieznaczna, bo jedynie zwiększenie niepewności o 1.8%.

Młodzież szkoły podstawowej

Czwarte pytanie, na które badani udzielali odpowiedzi, dotyczyło częstotliwości uczenia się.

Najwięcej ankietowanych ze szkoły podstawowej – 21 osób – stwierdziło, że uczy się 2-3 razy w tygodniu. Drugą co do popularności odpowiedzią była odpowiedź nauki codziennie, zaznaczyło ją 17 osób. Osoby, uczą się rzadziej niż raz w tygodniu to 11 osób.

Tabela 7. Częstotliwość uczenia się (szkoła podstawowa)

warianty odpowiedzi	płeć			
	kobiety		mężczyźni	
	L	%	L	%
codziennie	14	51,9	3	13,6
2-3 razy w tygodniu	12	44,4	9	40,9
rzadziej niż raz w tygodniu	1	3,7	10	45,5

Źródło: Badania własne.

Młodzież szkoły średniej

W szkole średniej najwięcej ankietowanych – 72 osób – stwierdziło, że uczy się codziennie. Drugą co do popularności odpowiedzią była odpowiedź nauki 2-3 razy w tygodniu, zaznaczyło ją 62 osoby. Osoby, uczące się rzadziej niż raz w tygodniu to 11 osób.

Tabela 8. Częstotliwość uczenia się (szkoła średnia)

warianty odpowiedzi	płeć			
	kobiety		mężczyźni	
	L	%	L	%
codziennie	60	55	12	32,4
2-3 razy w tygodniu	43	41,3	19	51,3
rzadziej niż raz w tygodniu	6	5,5	5	13,5

Źródło: Badania własne.

Systematyczność nauki u dziewcząt wraz z wiekiem zmienia się nieznacznie, natomiast u chłopców zdecydowanie się poprawia. Odsetek chłopców uczących się codziennie zwiększa się o 18.8%, a uczących 2-3 razy w tygodniu zwiększa o 10.4% co świadczy o zwiększeniu systematyczności w przygotowywaniu do zajęć.

Młodzież szkoły podstawowej

Piąte pytanie, na które badani udzielali odpowiedzi, dotyczyło częstotliwości wagarowania.

Najwięcej ankietowanych ze szkoły podstawowej – 31 osób – stwierdziło, że nie opuszcza zajęć z własnej woli. Drugą, co do popularności, odpowiedzią było wagarowanie raz na miesiąc lub rzadziej, zaznaczyło ją 9 osób. Osoby, wagarujące raz na tydzień lub rzadziej to 6 osób. Nikt z uczniów szkoły podstawowej nie zaznaczył odpowiedzi wagarowania kilka razy w tygodniu.

Tabela 9. Częstotliwość wagarowania (szkoła podstawowa)

odpowiedzi	warianty	płeć			
		kobiety		mężczyźni	
		L	%	L	%
wcale		20	74	11	50
raz na miesiąc lub rzadziej		4	14,8	5	22,7
raz na tydzień lub rzadziej		1	3,7	5	22,7
kilka razy w tygodniu		0	0	0	0

Źródło: Badania własne.

Młodzież szkoły średniej

Najwięcej ankietowanych ze szkoły średniej – 78 osób – stwierdziło, że nie opuszcza zajęć z własnej woli. Drugą co do popularności odpowiedzią było wagarowanie raz na miesiąc lub rzadziej, zaznaczyło ją 43 osoby. Osoby, wagarujące raz na tydzień lub rzadziej to 19 osób. Osoby, które wagarują kilka razy w tygodniu to 5 osób.

Tabela 10. Częstotliwość wagarowania (szkoła średnia)

odpowiedzi	warianty	płeć			
		kobiety		mężczyźni	
		L	%	L	%
wcale		62	56,9	16	43,2
raz na miesiąc lub rzadziej		33	30,3	10	27
raz na tydzień lub rzadziej		11	10	8	21,6
kilka razy w tygodniu		3	2,7	2	5,4

Źródło: Badania własne.

Systematyczność wagarowania wzrasta z wiekiem, bądź zmianą szkoły z podstawowej na średnią, w tym przypadku liceum. U dziewcząt zmniejsza się odsetek nie wagarujących o 17.1 natomiast u chłopców o 6.8%.

Wzrasta natomiast liczba osób wagarujących w przypadku obu płci, jednak mimo wszystko w przypadku dużego wzrostu u dziewcząt, w wieku licealnym nadal ponad połowa nie wagaruje.

Młodzież szkoły podstawowej

Szóste pytanie, na które badani udzielali odpowiedzi, dotyczyło częstotliwości spożywania alkoholu. Najwięcej ankietowanych ze szkoły podstawowej – 37 osób – stwierdziło, że nie spożywa alkoholu. Drugą co do popularności odpowiedzią było spożywanie alkoholu raz w miesiącu lub rzadziej, zaznaczyło ją 7 osób. Osoby spożywające alkohol raz w tygodniu lub rzadziej to 4 osoby.

Tylko jedna osoba wybrała odpowiedź spożywania alkoholu częściej niż raz w tygodniu.

Tabela 11. Spożywanie alkoholu (szkoła podstawowa)

odpowiedzi	warianty	płeć			
		kobiety		mężczyźni	
		L	%	L	%
wcale		20	74	17	77,2
raz w miesiącu lub rzadziej		4	14,8	3	13,6
raz w tygodniu lub rzadziej		2	7,4	2	9
częściej niż raz w tygodniu		1	3,7	0	0

Źródło: Badania własne.

Młodzież szkoły średniej

Najwięcej ankietowanych ze szkoły średniej – 72 osób – stwierdziło, że nie spożywa alkoholu. Drugą co do popularności odpowiedzią było spożywanie alkoholu raz w miesiącu lub rzadziej, zaznaczyło ją 45 osób. Osoby, spożywające alkohol raz w tygodniu lub rzadziej to 25 osoby. Tylko 5 osób wybrało odpowiedź spożywania alkoholu częściej niż raz w tygodniu.

Tabela 12. Spożywanie alkoholu (szkoła średnia)

odpowiedzi	warianty	płeć			
		kobiety		mężczyźni	
		L	%	L	%
wcale		57	52,3	15	40,5
raz w miesiącu lub rzadziej		37	33,9	8	21,6
raz w tygodniu lub rzadziej		15	13,8	10	27
częściej niż raz w tygodniu		1	0,9	4	10,8

Źródło: Badania własne.

Problem spożywania alkoholu wśród nastolatków wzrasta wraz z wiekiem zarówno w przypadku płci żeńskiej, jak i męskiej. Szczególnie widoczny jest u chłopców, ponieważ odsetek osób spożywających zwiększa się aż o 36.7%, natomiast u dziewcząt o 21.7%. Wraz z wiekiem zmienia się również częstotliwość picia, co jest widoczne szczególnie u chłopców, bo, aż 27% badanych licealistów spożywa alkohol raz w tygodniu lub rzadziej, w przypadku szkoły podstawowej u płci męskiej było to zaledwie 9%.

Młodzież szkoły podstawowej

Siódme pytanie, na które badani udzielali odpowiedzi, dotyczyło częstotliwości palenia papierosów. Najwięcej ankietowanych ze szkoły podstawowej – 45 osób – stwierdziło, że nie pali papierosów. Drugą co do popularności odpowiedzią było palenie papierosów raz w miesiącu lub rzadziej, zaznaczyło ją 3 osoby. Nie było uczniów palących papierosy raz w tygodniu lub rzadziej.

Tylko jedna osoba wybrała odpowiedź palenia papierosów częściej niż raz w tygodniu.

Tabela 13. Palenie papierosów (szkoła podstawowa)

odpowiedzi	warianty	płeć			
		kobiety		mężczyźni	
		L	%	L	%
wcale		25	92,6	20	90,9
raz w miesiącu lub rzadziej		2	7,4	1	4,5
raz w tygodniu lub rzadziej		0	0	0	0
częściej niż raz w tygodniu		0	0	1	4,5

Źródło: Badania własne.

Młodzież szkoły średniej

Najwięcej ankietowanych ze szkoły średniej – 119 osób – stwierdziło, że nie pali papierosów. Drugą co do popularności odpowiedzią było palenie papierosów raz w miesiącu lub rzadziej, zaznaczyło ją 18 osób. Czterech uczniów zaznaczyło odpowiedź palenia papierosów raz w tygodniu lub rzadziej. Cztery osoby wybrały odpowiedź palenia papierosów częściej niż raz w tygodniu.

Tabela 14. Palenie papierosów (szkoła średnia)

odpowiedzi	warianty	płeć			
		kobiety		mężczyźni	
		L	%	L	%
wcale		93	85,3	26	70,3
raz w miesiącu lub rzadziej		13	11,9	5	13,5

odpowiedzi	warianty	płeć			
		kobiety		mężczyźni	
		L	%	L	%
	raz w tygodniu lub rzadziej	2	1,8	2	5,4
	częściej niż raz w tygodniu	1	0,9	3	8,1

Źródło: Badania własne.

Problem palenia papierosów wraz z wiekiem narasta i dotyczy w szczególności chłopców, ponieważ w przeciwieństwie do dziewcząt (7.3%) spadek abstynentów tytoniowych u płci przeciwnej zmienia się aż o 20.6% na niekorzyść palących. Należy również zauważyć, że nie tylko więcej chłopców pali, ale również częściej. W wieku licealnym problem spalania tytoniu częściej niż raz tygodniu dotyka zaledwie 0.9% kobiet, ale, aż 8.1% mężczyzn.

Młodzież szkoły podstawowej

Ósme pytanie, na które badani udzielali odpowiedzi, dotyczyło zażywania narkotyków. Odpowiedzi wskazują jednoznacznie, iż nikt ze szkoły podstawowej nie próbował i nie przyjmował narkotyków.

Tabela 15. Zażywanie narkotyków (szkoła podstawowa)

odpowiedzi	warianty	płeć			
		kobiety		mężczyźni	
		L	%	L	%
	wcale	26	100	22	100
	raz w miesiącu lub rzadziej	0	0	0	0
	raz w tygodniu lub rzadziej	0	0	0	0
	częściej niż raz w tygodniu	0	0	0	0

Źródło: Badania własne.

Młodzież szkoły średniej

W przypadku dziewcząt wynik abstinencji wobec narkotyków pozostaje bez zmian, natomiast u chłopców pojawiają się pojedyncze osoby których problem dotyczy, mimo to nadal 86.5% chłopców problem narkotykowy nie dotyczy.

Tabela 16. Zażywanie narkotyków (szkoła średnia)

odpowiedzi	warianty	płeć			
		kobiety		mężczyźni	
		L	%	L	%
	wcale	109	100	32	86,5
	raz w miesiącu lub rzadziej	0	0	1	2,7

odpowiedzi	warianty	płeć			
		kobiety		mężczyźni	
		L	%	L	%
raz w tygodniu lub rzadziej		0	0	1	2,7
częściej niż raz w tygodniu		0	0	2	5,4

Źródło: Badania własne.

Problem narkomanii w szkole podstawowej nie występuje. Mimo dość dużej liczby badanych dziewcząt w liceach nie wykazano żadnej którą by taki problem dotyczył, jednak pojawiło się 4 chłopców, co stanowi na tle badanej grupy męskiej 13.5%. Możemy przypuszczać, iż narkotykiem zażywany przez małoletnich są wszelkie odmiany konopi, które są najbardziej popularnym narkotykiem w naszym rejonie.

Młodzież szkoły podstawowej

Jedenaste pytanie, na które badani udzielali odpowiedzi, dotyczyło nagrody, która najbardziej zachęca do uczenia się. W tym pytaniu odpowiedzi wpisywali uczniowie. Nie było podanych żadnych propozycji, jednak po kilkunastu przeprowadzonych ankietach zauważalne było pojawianie się tych samych odpowiedzi, co w efekcie w przypadku obu szkół bez względu na płeć dało wyraźnie kilka głównych motywacji:

1. Nagroda pieniężna.
2. Dobre oceny.
3. Pochwała bądź docenienie przez nauczyciela, czy rodzica.

Tabela 17. Nagroda najbardziej nakłaniająca do uczenia się (szkoła podstawowa)

odpowiedzi respondentów	
kobiety	mężczyźni
<ul style="list-style-type: none"> – dobre oceny x10 – pieniądze x7 – nie wiem x2 – stypendium – elektronika – pochwalenie przez nauczyciela – książka – nowe rzeczy np. ubrania, telefon – wizja z satysfakcjonującej przyszłości – żadna – coś nowego – pochwała 	<ul style="list-style-type: none"> – pieniądze x6 – dobre oceny x4 – pochwała x2 – nagrody x2 – rodzice kupują mi co chcę za dobre wyniki w nauce – dobra przyszłość – nagrody rzeczowe np. dyplomy – pochwała od rodziców – możliwość używania komputera – piłka – dobra przyszłość – nie potrzebuję nagrody – żadna

Źródło: Badania własne.

Młodzież szkoły średniej

Tabela 18. Nagroda najbardziej nakłaniająca do uczenia się (szkoła średnia)

odpowiedzi respondentów	
kobiety	mężczyźni
<ul style="list-style-type: none"> - dobre oceny x33 - pieniądze x23 - pochwała od rodziców x10 - docenienie przez nauczycieli x10 - perspektywa przyszłości x5 - satysfakcja x4 - słodycze x3 - żadna x3 - wycieczka x2 - nic mnie do niej nie zachęca - kosmetyk - impreza po lekcjach - nie potrzebuję nagród przychodzi mi to z łatwością 	<ul style="list-style-type: none"> - pieniądze x10 - dobre oceny x7 - pochwała x3 - trójka z matematyki - sam się zachęcam - jak największa - brak - nagrody mnie nie zachęcają - reakcja rodziców - czas wolny - zdobycie umiejętności, które są mi potrzebne - iPhone X - uczyć się dla siebie, aby spełnić swoje marzenia, oceny to zbędny dodatek na które patrzy moja mama - trójka z matematyki - satysfakcja i dobra praca w przyszłości - paluszki - fakt, że czegoś się nauczę - możliwość wyboru dobrych studiów

Źródło: Badania własne.

Nagrody podawane przez respondentów można pogrupować na nagrody materialne oraz nie materialne, ale również podzielić na takie które wiążą się z poczuciem własnej wartości i satysfakcji oraz pochodzą z zewnątrz, np. pochwała rodziców, czy dodatkowe kieszonkowe.

W zdecydowanej większości są to nagrody których oczekuje się od rodziców lub opiekunów, czyli sprzęty elektroniczne, kosmetyki, pieniądze, czy pochwały, jednak pojawiają się również takie, które może dać wyłącznie pedagog, a są nimi w zdecydowanej większości zadowalające oceny i pochwały.

Odpowiedzi na to pytanie wykazują jak bardzo rodzic oraz nauczyciel może mieć wpływ na motywację ucznia, który często uzależnia swój wkład w naukę oraz zaangażowanie w obowiązki szkolne od nagród które są mu obiecywane bądź które otrzymuje.

UOGÓLNIENIA I WNIOSKI

Badania przeprowadzone w trzech szkołach dają pewien obraz i informację na temat motywacji, chęci, potrzeb oraz zachowań uczniów.

W przypadku analizy większości aspektów ma się wrażenie, iż wiele z nich postępują wraz z wiekiem, co w przypadku tych negatywnych jest niebezpieczne, ponieważ mogą się przejawiać w zachowaniach antyspołecznych i budować w młodym człowieku poczucie niezrozumienia. Wiele potrzeb młodych osób jest niezaspakajana. Nie są również w odpowiedni sposób motywowani. Sądzę, że w wielu przypadkach pedagodzy nie są świadomi jak ich dobre słowo czy zwykła ocena może wpływać na zachowanie młodego człowieka, a sposób prowadzenia zajęć i kreatywność prowadzącego na zainteresowanie do przedmiotu oraz samej szkoły.

Jest grupa uczniów którą wychowuje jeden rodzic bądź opiekunowie. O takich uczniach pedagodzy powinni szczególnie zabiegać, ponieważ niepełny model rodziny która go wychowuje ma wpływ na jego zachowanie i przekazanie wzorców które odbywa się również w szkole. Samotna matka bądź ojciec, często trapieni przez bieżące problemy życiowe nie są w stanie wychować młodego człowieka w taki sam sposób co dwoje dorosłych ludzi.

W młodym człowieku należy rozbudzać zainteresowania i rozwijać umiejętności oraz nagradzać każdą inicjatywę, aby w czasie trudnym, okresie dojrzewania nie zniechęcał się do środowiska szkolnego oraz nauki, a tylko wzmacniał swoją ciekawość i ukierunkowywał swój wysiłek intelektualny na to co służy rozwojowi i będzie słuszne w kontekście jego przeszłości.

Wielu uczniów poprzez odpowiedź na pytanie o motywacji wykazuje swoją postawę jako bardzo dorosłą wskazując za elementy które je motywują, perspektywę przyszłości, wymarzony kierunek studiów, czy przyszłą pracę. Stwierdzić można, że wielu z nich dojrzewa szybciej niż rówieśnicy, a więc i pedagodzy powinni stanąć na wysokości zadania i sprostać wymaganiom młodzieży niedostosowanej społecznie, ale również tej która w rozwoju wyprzedza swoich rówieśników i oczekuje, by nauczyciel nie równał jej z innymi, a dodawał wiatru w skrzydła, którymi chcą się wzbijać ponad horyzont niedostępny dla swoich mniej uspołecznionych i inteligentnych rówieśników.

NOTY O AUTORACH:

Dariusz Krzęcio – student kryminologii stosowanej na Uniwersytecie Przyrodniczo-Humanistycznym w Siedlcach, prelegent kilkudziesięciu konferencji naukowych z zakresu kryminologii, bezpieczeństwa państwa, edukacji oraz nauk przyrodniczych i technicznych, min. Międzynarodowej Konferencji Naukowej ISOŚ'2018 w Opolu oraz Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej TAPT w Szczytnie. Stypendysta Rektora UPH w Siedlcach(2016-2018), Marszałka Województwa Lubelskiego(2018) oraz Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego(2018). Prywatnie członek Ochotniczej Straży Pożarnej oraz inicjator i uczestnik wielu lokalnych projektów kulturalno-patriotycznych.

Paulina Syga – studentka wychowania fizycznego w warszawskiej filii AWF w Białej Podlaskiej, uczestniczka kilku konferencji naukowych z zakresu

wychowania fizycznego, edukacji wczesnoszkolnej oraz zagadnień związanych z tańcem. Prywatnie miłośniczka tańca współczesnego oraz ludowego. Członek Zespołu Pieśni i Tańca Podlasie AWF Biała Podlaska.

ANKIETA KWESTIONARIUSZ PYTAŃ

Drogi Uczniu!

Jestem studentem Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. Prowadzę badania wiążące się z pracą naukową pt. „Niedostosowanie społeczne młodzieży”. Proszę o Twoją pomoc poprzez udzielenie prawdziwych odpowiedzi na każde pytanie. Badania te są anonimowe i będą wykorzystane wyłącznie w celach naukowych. Serdecznie dziękuję za Twoją poświęconą uwagę.

Płeć..... Wiek:..... Klasa.....

1. Czy mieszkasz z obojgiem rodziców?

- A. Tak
- B. Tylko z mamą
- C. Tylko z tatą
- D. Wychowuje mnie rodzina lub inne osoby

2. Zaznacz te zasady, które akceptujesz. Możesz wybrać 3 odpowiedzi.

- A. Zasady postępowania obowiązujące w szkole
- B. Sposób prowadzenia lekcji w szkole
- C. Zasady wychowawcze stosowane w szkole

3. Czy czujesz więź z kolegami i koleżankami w szkole/klasie?

- A. Tak
- B. Nie
- C. Trudno powiedzieć
- D. Inne (napisz).....

4. Jak często się uczysz?

- A. Codziennie
- B. 2-3 razy w tygodniu
- C. Rzadziej niż raz w tygodniu

5. Jak często wagarujesz?

- A. Wcale
- B. Raz na miesiąc lub rzadziej
- C. Raz na tydzień lub rzadziej
- D. Kilka razy w tygodniu

- 6. Czy, i jak często, spożywasz alkohol?**
- A. Wcale
 - B. Raz w miesiącu lub rzadziej
 - C. Raz w tygodniu lub rzadziej
 - D. Częściej niż raz w tygodniu
- 7. Czy, i jak często, palisz papierosy?**
- A. Wcale
 - B. Raz w miesiącu lub rzadziej
 - C. Raz w tygodniu lub rzadziej
 - D. Częściej niż raz w tygodniu
- 8. Czy, i jak często, zażywasz narkotyki?**
- A. Wcale
 - B. Raz w miesiącu lub rzadziej
 - C. Raz w tygodniu lub rzadziej
 - D. Częściej niż raz w tygodniu
- 9. Jaka nagroda najbardziej zachęca Cię do nauki?**
-

BIBLIOGRAPHY:

- Hołyst, *Bezpieczeństwo jednostki*, Warszawa 2014.
- Hołyst B., *Kryminologia*, Warszawa 2014.
- Łobocki M., *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Kraków 2011.
- Łobocki M., *Metody badań pedagogicznych*, Warszawa 1984.
- Nowak S., *Metodologia badań społecznych*, Warszawa 1979.
- Sztumski J., *Wstęp do metodologii i technik badań społecznych*, Katowice 1995.
- Sztumski J., *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Katowice 2005.
- Szewczuk W., *Słownik psychologiczny*, Warszawa 1979.

Jakub Maszkiewski

Muzeum Armii Krajowej im. gen. Emila Fieldorfa „Nila” w Krakowie
Poland

Armia Krajowa w polskiej polityce historycznej / *The Home Army in Polish historical policy*

Summary

This article is devoted to the issue of Polish historical policy with special emphasis on the role and position of the Home Army. The text is divided into four parts. The first paragraph explains the definition of historical policy and the goals that the Polish state sets in shaping the politics of memory. The second part points out the position of Home Army soldiers in the times of Polish People's Republic and the attitude of the elite then ruling to the independence underground. The third focuses on illustrating the change in the state's policy towards the HA after the political transformation of 1989. The last part is devoted to the tradition of the Home Army currently cultivated by the Polish Army. The research hypothesis assumes that since 1945, the Polish state's agenda both towards the HA as a whole and its individual soldiers has been changing.

Key words: Home Army, politics of memory, Polish Army, Polish People's Republic, Institute of National Remembrance, 3rd Polish Republic.

ARMIA KRAJOWA JAKO ELEMENT POLSKIEJ POLITYKI HISTORYCZNEJ

Niniejszy artykuł jest poświęcony zagadnieniu polskiej polityki historycznej ze szczególnym uwzględnieniem roli i pozycji Armii Krajowej. Tekst podzielony jest na cztery części. Pierwsza, najkrótsza, przybliży czytelnikowi definicję polityki historycznej oraz cele jakie stawia sobie państwo kształtując na swój użytek tego typu politykę. Druga część poświęcona jest pozycji żołnierzy AK w czasach Polski Ludowej oraz stosunku elity wówczas rządzącej do podziemia niepodległościowego w ogóle. Trzecia koncentruje się na zobrazowaniu

zmiany w polityce państwa względem AK po transformacji ustrojowej z 1989 r. Ostatnia część skupia się na tradycji AK kultywowanej obecnie przez Wojsko Polskie. Hipoteza badawcza artykułu zakłada, iż na przestrzeni 74 lat od formalnego rozwiązania Armii Krajowej państwo polskie prowadziło różne polityki zarówno wobec AK jako całości, jak i jej poszczególnych żołnierzy.

CO TO JEST POLITYKA HISTORYCZNA?

W Polsce od wielu lat toczy się niezwykle ciekawa debata na temat tego czym jest polityka historyczna, jak ją definiować, czy jest potrzebna i wreszcie jaki powinna przybrać kształt w swoim polskim wydaniu. Dowodem na to są organizowane konferencje naukowe¹, oraz szereg publikacji i charakterze zarówno naukowym² jak i popularnonaukowym³. Samo określenie „polityka historyczna” wywodzi się z niemieckiego słowa „Geschichtspolitik”. W latach osiemdziesiątych XX wieku podchwycili je niemieccy historycy zajmujący się historią najnowszą, przede wszystkim okresem III Rzeszy oraz stosunkiem Republiki Federalnej Niemiec do czasów hitlerowskich⁴. Po dokonaniu się w Polsce transformacji ustrojowej w 1989 r. termin „polityka historyczna” zaczął być używany w polskiej debacie publicznej. Pomimo wielości punktów widzenia badaczy można zaryzykować stwierdzenie, że ogólnie politykę historyczną rozumie się jako działania organów państwa mające na celu kształtowanie wśród opinii publicznej określonej wizji przeszłości własnego kraju czy narodu⁵. Ukształtowana narracja ma służyć lepszemu zintegrowaniu społeczeństwa oraz promować postawy i wartości na których zależy decydentowi politycznemu⁶. Co więcej, ta narracja, oprócz funkcji wewnątrzpaństwowych, ma również charakter zewnętrzny – eksponowanie pożądanego wizerunku kraju na arenie międzynarodowej⁷.

1 *Skrócony zapis dyskusji polskich i niemieckich historyków poświęconej polityce historycznej w obu sąsiadujących ze sobą krajach*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2006, [online:] <http://www.polska1918-89.pl/pdf/musialem-przeskakiwac-przez-plot,5556.pdf> (dostęp 19.01.2019 r.).

2 K. Kącka, *Polityka historyczna: kreatorzy, narzędzia, mechanizmy działania – przykład Polski*, [w:] *Narracje pamięci: między polityką a historią*, K. Kącka (red.), J. Piechowiak-Lamparska (red.), A. Ratke-Majewska (red.) Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2015, s. 59-80, [online:] https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/3705/Kacka_narracje.pdf?sequence=1 (dostęp 19.01.2019 r.).

3 B. Skrzypulec, *W Polsce polityka historyczna nie może się udać*, Klub Jagielloński, 8 grudnia 2018, [online:] <https://klubjagiellonski.pl/2018/12/08/w-polsce-polityka-historyczna-nie-moze-sie-udac/> (dostęp 19.01.2019 r.); P. Maciążek, *Rosyjska polityka historyczna w natarciu*, Defence24.pl, 10 września 2012, [online:] <https://www.defence24.pl/rosyjska-polityka-historyczna-w-natarciu> (dostęp 19.01.2019 r.); M. Madejski, *Polityka historyczna? Uczmy się od... Niemców*, Bezprawnik.pl, 18 lutego 2018, [online:] <https://bezprawnik.pl/polityka-historyczna-uczmy-sie-od-niemcow/> (dostęp 19.01.2019 r.).

4 K. Kącka, *op. cit.*, s. 63.

5 A. Wójcik, *Polityka historyczna jako forma budowy wizerunku Polski na arenie międzynarodowej*, [w:] *Świat Idei i Polityki*, Tom 115, J. Waskan (red.), 2016, s. 439, [online:] <https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/4307/Polityka%20historyczna%20jako%20forma%20budowy%20wizerunku%20Polski%20na%20arenie%20międzynarodowej.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (dostęp 19.01.2019 r.).

6 *Ibidem*.

7 *Ibidem*.

ARMIA KRAJOWA W PROPAGANDZIE POLSKIEJ RZECZPOSPOLITEJ LUDOWEJ

Aby lepiej zrozumieć podłoże obecnej debaty o polskiej polityce historycznej oraz miejsce AK w tej dyskusji należy pokrótce opisać jaki stosunek do AK miała PRL. Już w 1945 r. powstał słynny plakat pod tytułem „Olbrzym i zapłuty karzeł reakcji” przedstawiający wysokiego żołnierza Ludowego Wojska Polskiego oraz opluwającego go karzełka, który na swojej szyi ma przywieszoną tabliczkę z napisem „AK”⁸. Plakat był jednym z wielu elementów kampanii propagandowej, którą rozpoczęła władza komunistyczna wobec polskiego podziemia niepodległościowego. Celem komunistów była gloryfikacja czynu zbrojnego żołnierzy LWP oraz wykreowanie negatywnego obrazu AK wśród społeczeństwa, aby zdobyć poparcie dla komunistycznych postulatów, utrzymać i umocnić władzę komunistyczną⁹. W tym samym czasie organy bezpieczeństwa Polski Ludowej rozpoczęły represje wobec byłych członków AK. Najwyższą cenę za swoją działalność konspiracyjną ponieśli m.in. ostatni dowódca Kedywu AK August Emil Fieldorf „Nil”¹⁰, słynny ochotnik do obozu w Oświęcimiu Witold Pilecki „Witold”¹¹ oraz uczestnik akcji pod Arsenalem Jan Rodowicz „Anoda”¹². Tysiące pozostałych okupacyjnych konspiratorów Polskiego Państwa Podziemnego do czasu odwilży w 1956 r. było obiektem szykan i pomówień. Doświadczało przesłuchań, aresztowań czy wyroków więzienia za działalność w strukturach AK¹³. Wobec tych wszystkich okoliczności trzeba przyznać, że ówczesne elity rządzące prowadziły politykę historyczną, która zakładała wyparcie AK z polskiej pamięci zbiorowej traktując ją jako wroga ustroju komunistycznego panującego wówczas w Polsce.

Sytuacja uległa zmianie się po tym jak I sekretarzem PZPR został Władysław Gomułka w 1956 roku. Wówczas wypuszczono na wolność tysiące więźniów politycznych PRL, a wśród nich wielu członków AK¹⁴. Nastąpiła tzw. „odwilż gomułkowska” a wraz z nią kształtowała się nowa polityka władz wobec dawnej AK. W czerwcu 1949 roku Komitet Centralny PZPR podjął decyzję o zjednoczeniu

8 W. Pierzchała, *Gigant postępu i karzeł reakcji, czyli perfidia propagandy Polski Ludowej na plakacie Zakrzewskiego*, Dziennik Łódzki, 14 września 2017, [online:] <https://plus.dzienniklodzki.pl/gigant-postepu-i-karzel-reakcji-czyli-perfidia-propagandy-polski-ludowej-na-plakacie-zakrzewskiego/ar/12478101> (dostęp 19.01.2019 r.).

9 *Ibidem*.

10 P. Sztama, *August Emil Fieldorf „Nil” – dzieje powojenne*, Histmag.org, 24 lutego 2015, [online:] https://histmag.org/August-Emil-Fieldorf-Nil-AK-UB-NKWD-Mokotow-9108#author_link (dostęp 19.01.2019 r.).

11 J. Pawłowicz, *Witold Pilecki: najodważniejszy z odważnych*, „Rzeczpospolita”, 19 września 2018, [online:] <https://www.rp.pl/Kraj/304279884-Witold-Pilecki-najodwazniejszy-z-odwaznych.html> (dostęp 19.01.2019 r.).

12 M. Heruday-Kiełczewska, *Jan Rodowicz „Anoda”. Bohaterskie życie i zagadkowa śmierć*, Histmag.org, 07 stycznia 2014, [online:] <https://histmag.org/Jan-Rodowicz-Anoda.-Bohaterskie-zycie-i-zagadkowa-smierc-8923> (dostęp 19.01.2019 r.).

13 A. Czupryn, *Jak Urząd Bezpieczeństwa prześladował bohaterów powstania warszawskiego*, Polskatimes.pl, 11 marca 2018, [online:] <https://polskatimes.pl/jak-urzed-bezpieczenstwa-przesladowal-bohaterow-powstania-warszawskiego/ar/12997832> (dostęp 19.01.2019 r.).

14 P. Bojarski, *Wiosna 1956, koniec więzienia. 60 lat temu amnestia zwolniła z więzień tysiące żołnierzy AK*, Gazeta Wyborcza, 16 maja 2016, [online:] <http://poznan.wyborcza.pl/poznan/1,109268,20068238,wiosna-1956-koniec-wiezienia-60-lat-temu-amnestia-zwolnila.html> (dostęp 19.01.2019 r.).

wszystkich istniejących od 1945 roku organizacji kombatanckich w jednej związek pod przewodnictwem partyjnym. W ten sposób powstał Związek Bojowników o Wolność i Demokrację¹⁵. Organizacja miała na celu zrzeszanie kombatanów oraz upamiętnienie udziału Polaków w wojnie z III Rzeszą.

Na początku istnienia związku przyjmowano do niego jedynie weteranów Ludowego Wojska Polskiego, Dąbrowszczaków, bojowników GL i AL oraz tzw. „utrwalaczy władzy ludowej”¹⁶. Z przyczyn politycznych do związku nie przyjmowano części akowców, ponieważ według propagandy państwowej stanowili oni „wrogów ludu”¹⁷. Tendencja zaczęła się zmieniać po 1956 roku. ZBoWiD nabrał bardziej inkluzywny charakter. Zaczęto przyjmować do organizacji akowców, a jednocześnie zmieniał się stosunek obozu władzy wobec AK. W pewnym momencie istniała szansa na wyodrębnienie ze związku środowiska akowskiego¹⁸. Ostatecznie jednak do tego nie doszło. ZBoWiD pozostał jednolitą strukturą z kołami terenowymi na terytorium całego kraju. Do organizacji mogli wstępować szeregowi akowcy oraz wybrani oficerowie, których obóz władzy komunistycznej uważał za regularnych kombatanów w wojnie z Niemcami. Jednakże za takich nie uważano członków Narodowych Sił Zbrojnych czy Wolności i Niezawisłości, którzy czynnie zwalczali oddziały komunistyczne podczas wojny i po jej zakończeniu¹⁹.

Na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych ogół ZBoWiDu przyjął narrację zakładającą istnienie podczas wojny z Niemcami tzw. „Ruchu Oporu”²⁰. Koncepcja polegała na tym, aby zacierać różnice ideowe pomiędzy poszczególnymi oddziałami partyzanckimi. Uczestnictwo w konkretnej organizacji typu AK, BCh czy AL nie miało znaczenia. Liczył się fakt, że wspólnie występowano przeciw faszyzmowi niemieckiemu. Niebagatelne podziały międzyorganizacyjne czasów wojennych starano się wyciszać tworząc wrażenie jedności. Była to znacząca różnica względem tego, co propaganda komunistyczna głosiła w połowie lat czterdziestych, kiedy akowców przedstawiano jako „zapłutych karłów reakcji”. Wobec tego można zaryzykować stwierdzenie, że wraz z nastaniem „odwilży gomulkowskiej” przynajmniej część AK została włączona do polityki historycznej PRL, nawet jeśli wówczas nie znano jeszcze pojęcia polityki historycznej w obecnym rozumieniu tego terminu.

Mit jedności ruchu oporu był podtrzymywany przez całe lata sześćdziesiąte. Podtrzymywali go nawet niektórzy kombatanzi z AK. Przykładem może być Marian Sołtysiak „Barabasz”, dowódca partyzanckiego oddziału „Wybranieckich” w czasie wojny²¹. W połowie lat sześćdziesiątych występował on podczas

15 J. Wawrzyniak, *ZBoWiD i pamięć drugiej wojny światowej 1949-1969*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2009, s. 100, [online:] https://www.researchgate.net/publication/319059609_ZBoWiD_i_pamiec_drugiej_wojny_swiatowej_1949-1969/ (dostęp 19.01.2019 r.).

16 *Ibidem*.

17 D. Leonowicz, *Fałszywi bohaterowie PRL: legitymacja za pół litra*, Wirtualna Polska, 14 września 2009, [online:] <https://wiadomosci.wp.pl/fałszywi-bohaterowie-prl-legitymacja-za-pol-litra-6037561751577217a> (dostęp 19.01.2019 r.).

18 J. Wawrzyniak, *op. cit.*, s. 189.

19 *Ibidem*, s. 215.

20 *Ibidem*, s. 218.

21 L. Cichocka, *Bohater czy zbrodniarz? Legendarnego partyzanta „Barabasza” oskarża jego*

posiedzeń ZBoWiDu twierdząc, że „jedynie ten Związek może występować w imieniu historii i tradycji AK”²². Tego typu postawy dawały elitom władzy PRL pewnego rodzaju legitymację dla swojej polityki. Pokazywały, że przynajmniej część środowiska akowskiego popiera ustrój panujący w Polsce i jest gotowa włączyć się w jego funkcjonowanie.

Niestety istnieje luka badawcza jeżeli chodzi o politykę PRL wobec AK jako takiej na przestrzeni „dekady gierkowskiej” oraz lat osiemdziesiątych. Niewątpliwie można zaryzykować tezę, iż forsowano dalej ideę „dobrych żołnierzy i złego dowództwa”²³. Utrzymywano pamięć o działaniach partyzanckich AK na terytorium obecnej Polski, natomiast kwestie niewygodne politycznie jak choćby działalność wileńsko-nowogródzkich brygad akowskich nie podejmowano wcale. Faktem jednak jest to, że w latach osiemdziesiątych środowiska akowskie uzyskiwały pewną autonomię wewnątrz ZBoWiDu i poza nim. Przykładem tego typu tendencji było chociażby wyodrębnienie się w ramach ZBoWiD Środowiska Żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji AK²⁴. Oprócz tego na terytorium całego kraju powstawały oddolnie koła i kluby zrzeszające byłych akowców. W Szczecinie już pod koniec 1981 r. powołano Klub Byłych Żołnierzy Kresowych Armii Krajowej grupujący kombatanatów z Wołynia, Wileńszczyzny i Małopolski Wschodniej²⁵. Do podobnych aktów dochodziło m.in. w Hrubieszowie w 1988 r.²⁶ czy Słupsku w 1989 r.²⁷. To swego rodzaju „rozprężenie” obozu władzy względem polityki historycznej czy też polityki pamięci można wytłumaczyć, tym iż lata osiemdziesiąte były w PRL czasem głębokiego sporu politycznego na linii opozycja demokratyczna – partia komunistyczna. Przypuszczać należy, że wówczas nomenklatura partyjna musiała zajmować się doraźnymi problemami w postaci strajków i manifestacji opozycji²⁸. Wobec tego walka ideologiczna ze środowiskiem akowskim zeszła na dalszy plan, co z kolei pozwoliło akowcom zaktywizować się społecznie.

podwładny, Echo Dnia, 4 września 2011, [online:] <https://echodnia.eu/swietokrzyskie/bohater-czy-zbrodniarzlegendarnego-partyzanta-barabasa-oskarza-jego-podwladny/ar/8850901> (dostęp 19.01.2019 r.).

22 J. Wawrzyniak, *op. cit.*, s. 272.

23 T. Leszkowicz, *Długie trwanie oporu. Armia Krajowa a opozycja demokratyczna w PRL*, Histmag.org, 01 sierpnia 2017, [online:] <https://histmag.org/Dlugie-trwanie-oporu.-Armia-Krajowa-a-opozycja-demokratyczna-w-PRL-15533/2> (dostęp 19.01.2019 r.).

24 Z. Starzyński, *Lata 1944-1990*, [w:] *Żołnierze Wołynia. Działalność powojenna żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, E. Bakuniak (red.), S. Maślanka (red.), H. Rotbart (red.), Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej – Okręg Wołyński, Warszawa 2002, s. 23.

25 D. Szykshnian, *Jak dopalał się ogień biwaku*, Wydawnictwo Promocyjne „ALBATROS”, Szczecin 2009, s. 22.

26 M. Kitliński, *30-lecie działalności Środowiska Żołnierzy 27. WDP AK w Hrubieszowie*, Lubiehrubie.pl, 04 czerwca 2018, [online:] <http://lubiehrubie.pl/wiadomosci/30-lecie-dzialalnosci-srodowiska-zolnierzy-27-wdp-ak-w-hrubieszowie> (dostęp 20.01.2019 r.).

27 E. G. Wiązowski, *Z dziejów środowiska 27 Dywizji Wołyńskiej Piechoty Armii Krajowej w Słupsku*, „Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne”, 2012, 19/1, s. 126, [online:] http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2012-t19-n1/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2012-t19-n1-s107-127/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2012-t19-n1-s107-127.pdf (dostęp 20.01.2019 r.).

28 I. Dańko, *Schylek PRL-u: strajki, zadymy i Okragły Stół*, Gazeta Wyborcza, 03 czerwca 2009, [online:] http://krakow.wyborcza.pl/krakow/1,42699,6681765,Schylek_PRL_u__strajki__zadymy_i_Okragly_Stol.html (dostęp 20.01.2019 r.).

POLITYKA PAŃSTWA POLSKIEGO WOBEC AK PO TRANSFORMACJI USTROJOWEJ W 1989 ROKU

Wraz z falą demokratyzacji, która miała miejsce w 1989 r. w Polsce nastąpiła wyraźna zmiana polityki państwa polskiego względem dawnej AK. W kwietniu 1989 r. Sejm PRL uchwalił nową ustawę o stowarzyszeniach²⁹. W jej ramach funkcjonowało kilka organizacji kombatanckich zrzeszających byłych akowców. W marcu 1990 r. odbył się w Warszawie I Walny Zjazd akowskich środowisk kombatanckich m.in. Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej, Związku Żołnierzy Armii Krajowej oraz klubów weteranów z AK działających poza granicami Polski³⁰. Rezultatem zjazdu było powołanie nowej struktury – Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej. Statut nowopowstałej organizacji głosił, iż do związku mogą należeć byli żołnierze AK bądź kombatancki z organizacji z nią scalonych lub podporządkowanych jej kierownictwu, działacze cywilni oraz współpracownicy Polskiego Państwa Podziemnego, ich rodziny i wszystkie osoby utożsamiające się z etosem i przesłaniem ideowym PPP³¹. Do ŚZŻAK mogli również dołączać osoby kontynuujące walkę z ustrojem komunistycznym po zakończeniu II wojny światowej³². Statut jasno określił cele i metody działania organizacji. Celem była przede wszystkim obrona pamięci, prawdy historycznej, godności AK i PPP³³. Ponadto badanie, utrwalanie i rozpowszechnianie historii, tradycji i dziedzictwa ideowego AK. Związek planował realizację swoich celów poprzez prezentowanie stanowiska Związku w istotnych problemach państwa, udział w wychowaniu obywatelskim i patriotycznym młodzieży, krzewienie wartości ideowych AK wśród społeczeństwa, prowadzenie oraz wspieranie działalności naukowej i popularnonaukowej dotyczącej AK³⁴. Według statutu cele organizacji miały być osiągnięte m.in. we współpracy z administracją rządową, samorządową, szkołami czy instytucjami naukowymi³⁵. W ciągu dekady lat dziewięćdziesiątych ŚZŻAK rozrósł się, aby w szczytowym momencie liczyć ok. 80 tysięcy członków³⁶ stając się tym samym największą organizacją skupiającą byłych akowców. Do istotnego wydarzenia w historii istnienia Związku doszło w 2000 r. 9 listopada ówczesny premier Polski, Jerzy Buzek, uroczystie przekazał ŚZŻAK klucze do gmachu tzw. PASTy przy ulicy Zielnej 39 w Warszawie³⁷. Budynek będąc wpisany na listę zabytków w 1965 r.³⁸ stanowił wartość symboliczną dla środowiska akowców. Był

29 *Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach*, [online:] <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19890200104/O/D19890104.pdf> (dostęp 20.01.2019 r.).

30 *Historia Związku*, Armiakrajowa.org.pl 16 lutego 2011, [online:] <https://www.armiakrajowa.org.pl/wstep/30-informacje-wstepne> (dostęp 21.01.2019 r.).

31 *Statut Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej*, Armiakrajowa.org.pl [online:] <https://www.armiakrajowa.org.pl/pdf/statut.pdf> (dostęp 20.01.2019 r.).

32 *Ibidem*.

33 *Ibidem*, par. 6.

34 *Ibidem*, par. 7.

35 *Ibidem*, par. 8.

36 *Historia Związku*, Armiakrajowa.org.pl, 16 lutego 2011, [online:] <https://www.armiakrajowa.org.pl/wstep/30-informacje-wstepne> (dostęp 21.01.2019 r.).

37 A. Bieniaszewski, *Historia zdobycia gmachu PASTy*, Fundacja Polskiego Państwa Podziemnego, Warszawa 20 sierpnia 2004, [online:] <http://www.fundacja-ppp.pl/images/pliki/historiapasty.pdf> (dostęp 21.01.2019 r.).

38 *Wykaz zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków – stan na 31 grudnia 2018 r. województwo mazowieckie (Warszawa)*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, [online:] <https://>

to kluczowy punkt strategiczny w trakcie powstania warszawskiego, który ostatecznie został zdobyty przez batalion im. Jana Kilińskiego AK 20 sierpnia 1944 r. i do końca walk powstańczych pozostał w polskich rękach³⁹. Do dnia dzisiejszego w budynku swą siedzibę ma Zarząd Główny ŚZŻAK, a PASTą administruje powołana przez Związek Fundacja Polskiego Państwa Podziemnego⁴⁰. Wobec tego można stwierdzić, że działania decydentów politycznych względem Związku mogą być rozumiane jako elementy składowe polskiej polityki historycznej, która po 1989 r. zaczęła się zmieniać.

Jedną z pierwszych oznak tego, że stosunek władz do AK zmienia się były uchwały niektórych rad miejskich podejmowane w latach dziewięćdziesiątych. 8 maja 1991 r. wrocławska Rada Miejska podjęła uchwałę, która zakładała zmianę nazw ulic i placów na terenie Wrocławia⁴¹. Zmieniono nazwy 64 dróg a wśród nowych patronów wrocławskich ulic znaleźli się również akowcy. Byli to np. gen. Kazimierz Sosnkowski, gen. Tadeusz Komorowski „Bór”, gen. Leopold Okulicki „Niedźwiadek”, gen. Stefan Rowecki „Grot”, mjr. Jan Piwnik „Ponury” czy Paweł Jasienica. Nowi patroni zastąpili m.in. Juliana Marchlewskiego, Michała Żymierskiego, Juliana Bruna, Stanisława Popławskiego i Różę Luksemburg. Ponadto postanowiono zmienić miano dotychczasowej ulicy Proletariackiej nadając jej nazwę Armii Krajowej. 14 czerwca 1991 r. podobną uchwałę podjęła Rada Miasta Krakowa⁴². Zmieniono w sumie 140 nazw wśród których znalazły się ulice, bulwary, place i mosty. Na nowych patronów krakowskich ulic zostali wybrani m.in. mjr. Jan Piwnik „Ponury”, gen. Leopold Okulicki „Niedźwiadek”, gen. Kazimierz Sosnkowski, gen. Michał Tokarzewski-Karaszewicz, gen. Emil Fieldorf „Nil”, rtm. Witold Pilecki, płk. Franciszek Niepokólczycki, płk. Łukasz Ciepliński, Tadeusz Wyrwa oraz mjr. Zygmunt Szendzielarz „Łupaszka”. Ponadto nadano jednej z ulic nazwę Armii Krajowej zmieniając jej dotychczasowego patrona Iwana Koniewa, marszałka Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich. Wśród osób których nazwiska zostały usunięte z krakowskich ulic znaleźli się działacze komunistyczni m.in. Aleksander Zawadzki, Wera Kostrzewa, Waclaw Buczyński, Ostap Dłuski czy Teodor Duracz.

Następnymi przyczynkami zwiastującym zmiany w podejściu państwa polskiego do akowców były wyroki sądów III RP w sprawach żołnierzy AK skazanych

www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%2031.12.2018/MAZ-WAR-rej.pdf (dostęp 21.01.2019 r.).

- 39 J. Krasiński, *Cisi bohaterowie wojny i Powstania Warszawskiego : refleksje nad ludzkimi losami*, „Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne”, 2006, 13/1, s. 103, [online:] http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2006-t13-n1/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2006-t13-n1-s99-140/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2006-t13-n1-s99-140.pdf (dostęp 21.01.2019 r.).
- 40 *Informacje o Fundacji Polskiego Państwa Podziemnego*, Fundacja Polskiego Państwa Podziemnego, 12 października 2009, [online:] <http://www.fundacja-ppp.pl/fundacja-polskiego-pastwa-podziemnego/59-o-fundacji> (dostęp 21.01.2019 r.).
- 41 *Uchwała nr XXII/124/91 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 8 maja 1991 roku w sprawie ustalenia nazw ulic i placów na terenie m. Wrocławia*, [online:] http://wroslsystem.um.wroc.pl/beta_4/webdisk/127363/0124ru01skan.pdf (dostęp 20.01.2019 r.).
- 42 *Uchwała nr XXV/170/91 Rady Miasta Krakowa z dnia 14 czerwca 1991 roku w sprawie zmian nazw ulic i placów*, [online:] https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&ub=uchwala&query=id%3D11330%26typ%3Du (dostęp 20.01.2019 r.).

na kary śmierci w czasie stalinizmu. Jednym z pierwszych zrehabilitowanych, jeszcze w schyłkowym PRLu, był gen. Emil Fieldorf „Nil”. Rehabilitacja nastąpiła 7 marca 1989 r. wraz z postanowieniem prokuratora generalnego PRL, który stwierdził, że generał był całkowicie niewinny zarzucanych mu czynów⁴³. W kolejnych latach następowały podobne akty. 1 października 1993 r. Wojskowy Sąd Rejonowy w Warszawie unieważnił część wyroków śmierci ciążyących na mjr. Zygmuncie Szendzielarzu „Łupaszce”, dowódcy 5 Wileńskiej Brygady AK. 10 grudnia tego samego roku Sąd Najwyższy uchylił pozostałe wyroki śmierci tym samym w pełni rehabilitując majora⁴⁴. W maju 1994 r. Sąd Wojewódzki w Warszawie unieważnił wyroki śmierci, które otrzymał w 1948 r. mjr. Hieronim Dekutowski „Zapora”, jeden z cichociemnych, żołnierz AK i WiN⁴⁵. Rok później Wojskowy Sąd Wojewódzki w Warszawie uchylił orzeczenie sądu stalinowskiego skazujące kpt. Romualda Rajsę „Burego”, dowódcę partyzanckiego AK i NZW, na karę śmierci⁴⁶. Analizując powyższe decyzje sądów można stwierdzić, że III RP rehabilitowała nie tylko członków AK, ale również postaci walczące z reżimem komunistycznym w czasach stalinowskich. Były to niewątpliwie precedensy, które sygnalizowały zmianę w podejściu państwa względem akowców i podziemia antykomunistycznego.

W 1998 r. doszło do utworzenia nowej instytucji państwowej, której zakres działań obejmował zagadnienia związane z II wojną światową i okresem komunizmu w Polsce. 18 grudnia Sejm uchwalił ustawę powołującą Instytut Pamięci Narodowej⁴⁷. Nowy organ państwa miał za zadanie gromadzić, ewidencjonować i udostępniać akta wytworzone przez aparaty represji III Rzeszy, Polskiego Ludowego i ZSRS dotyczące represji na obywatelach polskich w latach 1939-1989. Oprócz tego Instytutowi nadano funkcje śledcze. Prokuratorzy IPNu byli uprawnieni do wszczynania śledztw w sprawach zbrodni komunistycznych i nazistowskich popełnionych na obywatelach polskich. Ponadto Instytut miał prowadzić działania w zakresie edukacji publicznej m.in. poprzez publikowanie artykułów naukowych i monografii. Jednym z pierwszych działań przeprowadzonych przez pracowników Instytutu było ustalenie miejsc grzebania ofiar aparatu bezpieczeństwa w latach 1944-1956⁴⁸. Wynikiem ich starań były badania Kwatery „Ł” na

43 M. Podgórski, *August Emil Fieldorf*, Polskieradio.pl, 06 kwietnia 2009, [online:] <https://www.polskieradio.pl/39/247/Artykul/175239,August-Emil-Fieldorf> (dostęp 20.01.2019 r.).

44 Zygmunta Szendzielarza – „Łupaszka”. *Rodzina, walka, kontrowersje, legenda*, Fokus.tv, 30 sierpnia 2016, [online:] <http://www.fokus.tv/news/zygmunt-szendzielarz-lupaszka-rodzina-walka-kontrowersje-legenda/1543> (dostęp 20.01.2019 r.).

45 M. Jaroński, *68 lat temu władze komunistyczne wykonały wyrok śmierci na mjr. Dekutowskim ps. Zapora*, Dzieje.pl, 06 marca 2017, [online:] <https://dzieje.pl/aktualnosci/rocznica-smierci-mjr-hieronima-dekutowskiego-zapora> (dostęp 20.01.2019 r.).

46 M. Szukała, *Romuald Rajs „Bury”*, Dzieje.pl, 26 lutego 2018, [online:] <https://dzieje.pl/aktualnosci/romuald-rajs-bury-kontrowersyjny-dowodca-podziemia-antykomunistycznego> (dostęp 20.01.2019 r.).

47 *Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (Dz. U. z 1998 r. Nr 155 Poz. 1016 ze zm.)*, [online:] <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19981551016/O/D19981016.pdf> (dostęp 21.01.2019 r.).

48 *Informacja o działalności Instytutu Pamięci Narodowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w okresie 1 lipca 2000 r. – 30 czerwca 2001 r.*, Warszawa 2001, [online:] <https://ipn.gov.pl/download/1/50022/1-168.pdf> (dostęp 21.01.2019 r.).

cmentarzu powązkowskim w Warszawie oraz ekshumacje osób tam pogrzebanych w nieoznakowanych grobach. Do 2017 r. zespół badawczy IPNu wydobyl stamtąd szczątki ok. 300 osób, a zidentyfikował ponad 50⁴⁹. Wśród nich znalazło się wielu żołnierzy AK, WiN, NSZ i NZW m.in. mjr. Bolesław Kontrym „Żmudzin”⁵⁰, mjr. Zygmunt Szendzielarz „Łupaszka”⁵¹, mjr. Hieronim Dekutowski „Zapora”⁵² oraz kpt. Henryk Borowski „Trzmiel”⁵³. Dokonane ekshumacje pozwoliły później uhonorować walkę odnalezionych żołnierzy z reżimem komunistycznym poprzez godny państwowy pochówek z asystą honorową. Do takiego wydarzenia doszło m.in. podczas pogrzebu mjr. Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki”⁵⁴.

Kolejnymi ważnymi wydarzeniami podczas których państwo polskie uhonorowało i uczciło pamięć żołnierzy i etosu AK były otwarcia dwóch muzeów. Pierwszym z nich było Muzeum Armii Krajowej im. gen. Emila Fieldorfa „Nila” w Krakowie. W 2000 r. wysiłkiem poniesionym w ciągu dekady lat dziewięćdziesiątych przez krakowskie środowiska kombatanów z AK udało się ostatecznie uruchomić placówkę muzealną⁵⁵. Koszty jego utrzymania pokrywają wspólnie Miasto Kraków oraz Województwo Małopolskie⁵⁶. Misją muzeum, które funkcjonuje do dziś jest „przedstawienie całościowego obrazu polskiego podziemia wraz z jego duchową genezą oraz kształtu jego dziedzictwa patriotycznego aż po współczesność”⁵⁷. Drugą instytucją kulturalną było Muzeum Powstania Warszawskiego oficjalnie utworzone 11 marca 2004 roku w Warszawie⁵⁸. Jest ono utrzymywane całkowicie ze środków Miasta Warszawy. Ma ono za zadanie gromadzić, konserwować i udostępniać zwiedzającym eksponaty związane z PPP i powstaniem warszawskim⁵⁹. Ponadto statut muzeum określa, iż jego misją jest działalność zmierzająca „do wychowania młodego pokolenia Polaków w duchu patriotyzmu i szacunku dla tradycji narodowych”⁶⁰. Obie instytucje można

49 *Wystawa IPN „Kwatera Ł – panteon narodowy pod cmentarnym murem” – 26 października – 6 listopada 2017*, [online:] <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/42346,Wystawa-IPN-Kwatera-L-panteon-narodowy-pod-cmentarnym-murem-26-pazdziernika-6-li.html> (dostęp 21.01.2019 r.).

50 *Odnaleziony w 2013 r., Bolesław Kontrym*, [online:] <https://poszukiwania.ipn.gov.pl/bbp/odnalezieni/479,Boleslaw-Kontrym.html> (dostęp 21.01.2019 r.).

51 *Odnaleziony w 2013 r., Zygmunt Szendzielarz*, [online:] <https://poszukiwania.ipn.gov.pl/bbp/odnalezieni/506,Zygmunt-Szendzielarz.html> (dostęp 21.01.2019 r.).

52 *Odnaleziony w 2012 r., Hieronim Dekutowski*, [online:] <https://poszukiwania.ipn.gov.pl/bbp/odnalezieni/459,Hieronim-Dekutowski.html> (dostęp 21.01.2019 r.).

53 *Odnaleziony w 2013 r., Henryk Borowy-Borowski*, [online:] <https://poszukiwania.ipn.gov.pl/bbp/odnalezieni/449,Henryk-Borowy-Borowski.html> (dostęp 21.01.2019 r.).

54 *Prezydent na pogrzebie „Łupaszki”: Przywracamy godność Polsce*, 24 kwietnia 2016, [online:] <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/wydarzenia/art,201,prezydent-na-pogrzebie-lupaszki-przywracamy-godnosc-polsce.html> (dostęp 21.01.2019 r.).

55 *Uchwała nr XLV/348/00 Rady Miasta Krakowa z dnia 8 marca 2000 r. w sprawie utworzenia wspólnie z Województwem Małopolskim instytucji kultury: Muzeum Armii Krajowej w Krakowie*, [online:] http://www.bip.krakow.pl/_inc/rada/uchwaly/show_pdf.php?id=4271 (dostęp 22.01.2019 r.).

56 *Ibidem*.

57 *Informacje o Muzeum AK*, [muzeum-ak.pl](http://www.muzeum-ak.pl/muzeum/index.php), [online:] <http://www.muzeum-ak.pl/muzeum/index.php> (dostęp 22.01.2019 r.).

58 *Uchwała nr XXVI/492/2004 Rady Miasta Stołecznego Warszawy w sprawie utworzenia i nadania statutu Muzeum Powstania Warszawskiego*.

59 *Statut Muzeum Powstania Warszawskiego, 1944.pl*, [online:] <https://f.1944.pl/UserFiles/8/2/b/82b05a42dcf728405c11b6778693dc9b.pdf> (dostęp 22.01.2019 r.).

60 *Ibidem*, s. 2.

traktować jako narzędzia dzięki którym państwo może realizować swoją politykę historyczną poprzez uwypuklenie postaw i wartości istotnych z punktu widzenia interesu narodowego.

Symbolicznym aktem uhonorowania AK i podziemia niepodległościowego w ogóle była uchwała Sejmu z 14 marca 2001 r.⁶¹. Co prawda dotyczyła ona organizacji WiN, ale parlamentarzyści przyznali w treści uchwały, że traktują oni ją jako kontynuatorkę tradycji walki AK. Bezpośrednim następstwem działań posłów były wysiłki podjęte przez środowiska kombatanckie, w tym m.in. przez ŚŻŻAK, mające na celu wywarcie wpływu na elity polityczne, aby te ustanowiły państwowe święto ku czci żołnierzom antykomunistycznego podziemia niepodległościowego⁶². Ostatecznie 26 lutego 2010 r. do Sejmu wpłynął projekt ustawy autorstwa prezydenta Lecha Kaczyńskiego⁶³. Projekt ustawy przeszedł proces legislacyjny, został podpisany przez prezydenta Bronisława Komorowskiego i wszedł w życie 3 lutego 2011 r.⁶⁴. Ustawa zakładała ustanowienie 1 marca Narodowym Dniem Pamięci „Żołnierzy Wyklętych”. Tzw. „żołnierze wyklęci” byli w myśl ustawy rozumiani jako bohaterowie antykomunistycznego podziemia, którzy z bronią w rękę przeciwstawiali się sowieckiej agresji i narzuconemu Polsce po II wojnie światowej reżimowi komunistycznemu. Jako takich definiuje się członków organizacji „poakowskich” tj. DSZ, ROAK, KWP, WiN oraz partyzantów obozu narodowego z NSZ, NOW, NZW. Poprzez ustanowienie Narodowego Dnia Pamięci „Żołnierzy Wyklętych” elity polityczne uzewnętrznily kierunek polskiej polityki historycznej. Różniła się ona zasadniczo od tej prowadzonej w Polsce Ludowej. Ci, którzy w czasach stalinizmu byli przedstawiani jako „wrogowie ludu” w 2011 r. zostali uhonorowani przez Sejm jako bohaterowie walki o niepodległy byt państwowy. Wojska Specjalne i Wojska Obrony Terytorialnej wobec dziedzictwa i tradycji AK

W ramach Wojska Polskiego funkcjonuje obecnie pięć rodzajów Sił Zbrojnych: Wojska Lądowe, Siły Powietrzne, Marynarka Wojenna, Wojska Specjalne oraz Wojska Obrony Terytorialnej⁶⁵. Dwa ostatnie w szczególny sposób honorują i tym samym upamiętniają wysiłek zbrojny poniesiony przez AK w czasie II wojny światowej. Do Wojsk Specjalnych, których zadaniem jest m.in. prowadzenie działań o charakterze nieregularnym, zaliczanych jest kilka jednostek wojskowych. Jedną z nich jest Jednostka Wojskowa Komandosów w Lublińcu. Oddział

61 *Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 marca 2001 r. w sprawie hołdu poległym, pomordowanym i prześladowanym członkom organizacji „Wolność i Niezawisłość*, [online:] <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20010100157/O/M20010157.pdf> (dostęp 22.01.2019 r.).

62 A. Ambroziak, *1 marca dla żołnierzy niepodległości*, Naszdziennik.pl, 27 lutego 2009, [online:] <http://stary.naszdziennik.pl/index.php?typ=po&dat=20090227&id=po61.txt> (dostęp 22.01.2019 r.).

63 *Prezydencki projekt ustawy o ustanowieniu Narodowego Dnia Pamięci „Żołnierzy Wyklętych”*, [online:] [http://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/0/79E591B5E13D6189C12576DD003B6B30/\\$file/2854.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/0/79E591B5E13D6189C12576DD003B6B30/$file/2854.pdf) (dostęp 22.01.2019 r.).

64 *Ustawa z dnia 3 lutego 2011 r. o ustanowieniu Narodowego Dnia Pamięci „Żołnierzy Wyklętych”*, [online:] <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20110320160/O/D20110160.pdf> (dostęp 22.01.2019 r.).

65 *Ustawa z dnia 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. 1967 Nr 44 poz. 220 ze zm.)*, art. 3, [online:] <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19670440220/U/D19670220Lj.pdf> (dostęp 22.01.2019 r.).

ten od 2009 r. dziedziczy i kultywuje tradycję Batalionu „Zośka” oraz Batalionu „Parasol” AK⁶⁶. Żołnierze obydwu batalionów zapisali się heroicznie na kartach polskiej historii wykonując akcje specjalne podczas okupacji hitlerowskiej oraz biorąc udział w Powstaniu Warszawskim. W 2014 r. JWK przyjęła również tradycję Batalionu „Miotła” AK, kolejnego konspiracyjnego oddziału dywersyjnego PPP⁶⁷. W skład Wojsk Specjalnych wchodzi również Jednostka Wojskowa Nil. Od 2009 r. jej patronem jest gen. Emil Fieldorf „Nil”, dowódca akowskiego Kedywu⁶⁸. Ostatnią jednostką specjalną, która kultywuje tradycje AK jest Jednostka Wojskowa AGAT. Jej patronem od 2012 r. jest gen. Stefan Rowecki „Grot”⁶⁹. Ponadto jednostka przyjęła tradycję Oddziału Dywersji Bojowej Agat wchodzącego w skład AK odpowiedzialnego m.in. za akcję Kretschmann⁷⁰ i akcję Kutschera⁷¹.

Sformowane w 2017 r. Wojska Obrony Terytorialnej stanowią interesującą materię badawczą patrząc z perspektywy dziedzictwa tradycji AK. Powołując się na słowa gen. Wiesława Kukuły, dowódcy WOT, „terytorialiści” mają niwelować lukę między obywatelem, a państwem stanowiąc wsparcie dla pozostałych rodzajów Sił Zbrojnych na wypadek ewentualnej wojny hybrydowej toczony na terytorium Polski⁷². Dowództwo WOT 28 czerwca 2017 r. przejęło tradycję Komendy Głównej AK⁷³. Do chwili obecnej oddziały „terytorialsów” wciąż są w fazie rozbudowy. Jednakże warto wspomnieć, że istniejące już brygady ochoczą przyjmują imiona oraz tradycje wybranych żołnierzy i oddziałów AK. Docelowo obrona terytorialna w Polsce ma liczyć siedemnaście brygad⁷⁴. Każda z nich będzie przypadać na jedno województwo za wyjątkiem województwa mazowieckiego, gdzie stacjonować będą dwie brygady⁷⁵. Do dnia dzisiejszego sześć brygad z docelowych

66 *Decyzja Nr 308/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 7 września 2009 r. w sprawie przejęcia dziedzictwa tradycji i ustanowienia dorocznego Święta 1. Pułku Specjalnego Komandosów*, [online:] <http://tradycje.wp.mil.pl/fotogaleria/274/803.jpg> (dostęp 22.01.2019 r.).

67 M. Kowalska-Sendek, *Komandosi dziedziczą tradycje „Miotły”*, Polska-zbrojna.pl, 03 marca 2014, [online:] <http://polska-zbrojna.pl/home/articleshow/11699?t=Komandosi-dziedzicza-tradycje-Miotly> (dostęp 22.01.2019 r.).

68 *Decyzja Nr 208/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 25 czerwca 2009 r. w sprawie nadania imienia patrona oraz ustanowienia dorocznego Święta Jednostki Wsparcia Dowodzenia i Zabezpieczenia Wojsk Specjalnych*, [online:] http://g.ekspert.infor.pl/p/_dane/akty_pdf/U23/2009/13/146.pdf#zoom=90 (dostęp 22.01.2019 r.).

69 *Decyzja Nr 160/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 24 maja 2012 r. w sprawie przejęcia dziedzictwa tradycji i nadania imienia patrona Jednostce Wojskowej AGAT*, [online:] http://www.dz.urz.mon.gov.pl/zasoby/dziennik/pozycje/tresc-aktow/pdf/2012/05/Poz._189_dec_Nr_160.pdf (dostęp 22.01.2019 r.).

70 M. Rybiński, *Akcja Specjalna „Kretschmann”*, Nowastrategia.org.pl, 31 października 2018, [online:] <http://www.nowastrategia.org.pl/akcja-specjalna-kretschmann/> (dostęp 22.01.2019 r.).

71 R. Surdacki, *Akcja Kutschera*, Nowastrategia.org.pl, 31 stycznia 2017, [online:] <http://www.nowastrategia.org.pl/akcja-kutschera/> (dostęp 22.01.2019 r.).

72 *Gen. Kukula: WOT efektem zmiany myślenia o operacji obronnej*, Defence24.pl, 20 czerwca 2017, [online:] <https://www.defence24.pl/gen-kukula-wot-efektem-zmiany-myslenia-o-operacji-obronnej> (dostęp 22.01.2019 r.).

73 *Decyzja Nr 140/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 28 czerwca 2017 r. w sprawie przejęcia dziedzictwa tradycji przez Dowództwo Wojsk Obrony Terytorialnej*, [online:] http://www.dz.urz.mon.gov.pl/zasoby/dziennik/pozycje/tresc-aktow/pdf/2017/06/Poz._148_dec_Nr_140.pdf (dostęp 22.01.2019 r.).

74 J. Palowski, *„17 brygad, 35 tys. żołnierzy”. Postówie o Obronie Terytorialnej*, Defence24.pl, 10 marca 2016, [online:] <https://www.defence24.pl/17-brygad-35-tys-zolnierzy-poslowie-o-obronie-terytorialnej> (dostęp 23.01.2019 r.).

75 *Plany budowy WOT*, Ministerstwo Obrony Narodowej, [online:] <http://www.mon.gov.pl/obrona-terytorialna/o-nas/plany-budowy-wot-q2016-12-27/> (dostęp 23.01.2019 r.).

siedemnastu przejęło wybrane tradycje oręża polskiego oraz imiona swoich patronów. 1. Podlaska Brygada Obrony Terytorialnej przyjęła za swojego patrona płk. Władysława Winiarskiego „Mściśława”, komendanta białostockiego okręgu AK⁷⁶. Ponadto kultywuje ona tradycje kilku oddziałów AK i WiN. Są to m.in. Oddział Partyzancki AKO kpt. Kazimierza Kamińskiego „Huzara”, 5 Brygada Wileńska AK, 6 Brygada Wileńska AK, 33. 42. i 76. Pułk Piechoty AK, 2. i 10. Pułk Ułanów AK, 9. Pułk Strzelców Konnych AK oraz kilka Oddziałów Partyzanckich WiN dowodzonych przez m.in. sierż. pchor. Leona Suszyńskiego „P-8” czy sierż. pchor. Józefa Piłaszewicza „Zgrzyta”. Z kolei 2. Lubelskiej Brygadzie Obrony Terytorialnej patronuje mjr. Hieronim Dekutowski „Zapora”⁷⁷. Kontynuuje ona tradycje 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK, 8. i 9. Pułku Piechoty Legionów AK oraz Okręgu Lublin WiN. Patronem 3. Podkarpackiej Brygady OT jest płk. Łukasz Ciepliński „Pług”⁷⁸. Tamtejsi „terytorialiści” przechwycili tradycje Podokręgu Rzeszów AK oraz Okręgu Rzeszów WiN. Imię kpt. Gracjana Kladiusza Fróga „Szczerbca” przejęła 4. Warmińsko-Mazurska Brygada OT, która jednocześnie kultywuje tradycje 3. Wileńskiej Brygady AK oraz Oddziału lotnego AK im. Króla Bolesława Chrobrego⁷⁹. Patronem 5. Mazowieckiej Brygady OT od 2018 r. jest st. sierż. Mieczysław Dziemieszkiewicz „Rój”, dowódca oddziału NSZ i NZW walczącego na Mazowszu z komunistami w latach 1947-1948⁸⁰. Niestety do tej pory 5. Brygada nie dziedziczy tradycji żadnej jednostki AK czy powojennego zbrojnego podziemia niepodległościowego. Ostatnią brygadą, która przyjęła w jakimś stopniu tradycję akowskie jest 6. Mazowiecka Brygada OT im. rtm. Witola Pileckiego „Witolda”, która podobnie jak 5. nie kultywuje dotychczas żadnej tradycji konkretnego oddziału AK⁸¹. Pozostałe jedenaście brygad OT albo do chwili obecnej nie zostało skompletowanych, albo nie uzyskało jeszcze zgody Ministra Obrony Narodowej na przyjęcie wybranej tradycji oręża polskiego. Widać natomiast, że inspiracją dla WOT jest organizacja i etos AK oraz wybranych oddziałów powojennego zbrojnego podziemia niepodległościowego.

76 *Decyzja Nr 49/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 1 marca 2017 r. w sprawie przejęcia dziedzictwa tradycji, przyjęcia wyróżniającej nazwy i nadania imienia patrona 1. Brygadzie Obrony Terytorialnej*, [online:] http://www.dz.urz.mon.gov.pl/zasoby/dziennik/pozycje/tresc-aktow/pdf/2017/03/Poz._45_dec._Nr_49.pdf (dostęp 23.01.2019 r.).

77 *Decyzja Nr 50/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 1 marca 2017 r. w sprawie przejęcia dziedzictwa tradycji, przyjęcia nazwy wyróżniającej i nadania imienia patrona oraz ustanowienia Święta i wprowadzenia odznaki pamiątkowej 2. Brygady Obrony Terytorialnej*, [online:] http://www.dz.urz.mon.gov.pl/zasoby/dziennik/pozycje/tresc-aktow/pdf/2017/03/Poz._46_dec._Nr_50.pdf (dostęp 23.01.2019 r.).

78 *Decyzja Nr 51/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 1 marca 2017 r. w sprawie przejęcia dziedzictwa tradycji, przyjęcia nazwy wyróżniającej i nadania imienia patrona 3. Brygadzie Obrony Terytorialnej*, [online:] http://www.dz.urz.mon.gov.pl/zasoby/dziennik/pozycje/tresc-aktow/pdf/2017/03/Poz._47_dec._Nr_51.pdf (dostęp 23.01.2019 r.).

79 *Decyzja Nr 15/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 28 lutego 2018 r. w sprawie przejęcia dziedzictwa tradycji, przyjęcia wyróżniającej nazwy, nadania imienia patrona i ustanowienia Święta 4. Brygady Obrony Terytorialnej*, [online:] http://www.dz.urz.mon.gov.pl/zasoby/dziennik/pozycje/tresc-aktow/pdf/2018/03/Poz._18_dec._Nr_15.pdf (dostęp 23.01.2019 r.).

80 *Decyzja Nr 16/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 28 lutego 2018 r. w sprawie przyjęcia wyróżniającej nazwy, nadania imienia patrona i ustanowienia Święta 5. Brygady Obrony Terytorialnej*, [online:] http://www.dz.urz.mon.gov.pl/zasoby/dziennik/pozycje/tresc-aktow/pdf/2018/03/Poz._19_dec._Nr_16.pdf (dostęp 23.01.2019 r.).

81 *Decyzja Nr 17/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 28 lutego 2018 r. w sprawie nadania imienia patrona i przyjęcia wyróżniającej nazwy przez 6. Brygadę Obrony Terytorialnej*, [online:] http://www.dz.urz.mon.gov.pl/zasoby/dziennik/pozycje/tresc-aktow/pdf/2018/03/Poz._20_dec._Nr_17.pdf (dostęp 23.01.2019 r.).

PODSUMOWANIE

Hipoteza badawcza zakładająca, iż na przestrzeni 74 lat od formalnego rozwiązania Armii Krajowej państwo polskie prowadziło różne polityki zarówno wobec AK jako całości, jak i jej poszczególnych żołnierzy potwierdziła się. W czasach stalinowskich było to podejście jednoznacznie wrogie kojarzące akowców z „wrogami ludu” oraz „zaplutymi karłami reakcji”. Po „odwilży gomułkowskiej” nastawienie rządzących zaczęło się powoli zmieniać. Doceniono wkład AK w walkę z okupantem hitlerowskim pozwalając na częściowe włączenie akowców w struktury ZBoWiD potępiając jednocześnie najwyższych dowódców AK. Naturalnie komuniści potępiali antykomunistyczne zbrojne podziemie niepodległościowe – DSZ, WiN, NSZ, NZW, KWP. W latach osiemdziesiątych akowcy rozpoczęli zrzeszanie się we własnych środowiskach, aby po transformacji ustrojowej w 1989 r. założyć swoją własną organizację – ŚZŻAK, wspierany przez państwo m.in. poprzez oddanie w administrację Związku budynku PASTy. Po 1990 r. samorządy rozpoczęły zmiany nazw ulic upamiętniając dowódców AK. Dodatkowo w latach dziewięćdziesiątych sądy anulowały wyroki śmierci na wybranych żołnierzach AK, WiN i NZW. Oprócz tego powołano IPN, instytucję badawczą mającą na celu ustalanie i upamiętnianie osób represjonowanych przez komunistyczny aparat bezpieczeństwa. Utworzono nowe święto państwowe honorując tzw. „żołnierzy wyklętych”. Tradycje AK dziedziczy dzisiaj wiele jednostek Wojska Polskiego.

Jak widać elementów na które składa się polityka historyczna państwa polskiego wobec AK jest wiele. Nie można jednak stwierdzić, że te części składowe są wynikiem kompleksowej strategii III RP wobec tradycji pozostawionej przez AK. 17 listopada 2015 r. Prezydent RP Andrzej Duda inaugurował w Belwederze prace nad powstaniem Strategii Polskiej Polityki Historycznej⁸², jednakże do dnia dzisiejszego Strategia nie została ogłoszona.

BIBLIOGRAFIA

Monografie i prace zbiorowe

Kącka K., *Polityka historyczna: kreatorzy, narzędzia, mechanizmy działania – przykład Polski*, [w:] *Narracje pamięci: między polityką a historią*, K. Kącka (red.), J. Piechowiak-Lamparska (red.), A. Ratke-Majewska (red.) Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2015, [online:] https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/3705/Kącka_narracje.pdf?sequence=1.

Kraśniński J., *Cisi bohaterowie wojny i Powstania Warszawskiego : refleksje nad ludzkimi losami*, „Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne”, 2006, 13/1, [online:] http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2006-t13-n1/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2006-t13-n1-s99-140/Saeculum_Christianum_pismo_historyczne-r2006-t13-n1-s99-140.pdf.

82 *Zapis spotkania inaugurującego prace nad powstaniem Strategii Polskiej Polityki Historycznej w Belwederze, 17 listopada 2015 roku*, [online:] http://www.prezydent.pl/download/gfx/prezydent/pl/defaultaktualnosci/5441/18/1/zapis_spotkania_dot._strategii_polskiej_polityki_historycznej.pdf (dostęp 23.01.2019 r.).

Starzyński Z., *Lata 1944-1990*, [w:] *Żołnierze Wołynia. Działalność powojenna żołnierzy 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, E. Bakuniak (red.), S. Maślanka (red.), H. Rotbart (red.), Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej – Okręg Wołyński, Warszawa 2002.

Szykshnian D., *Jak dopalał się ogień biwaku*, Wydawnictwo Promocyjne „ALBATROS”, Szczecin 2009.

Wawrzyniak J., *ZBoWiD i pamięć drugiej wojny światowej 1949-1969*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2009, [online:] https://www.researchgate.net/publication/319059609_ZBoWiD_i_pamiec_drugiej_wojny_swiatowej_1949-1969/.

Wiązowski E. G., *Z dziejów śródowniska 27 Dywizji Wołyńskiej Piechoty Armii Krajowej w Słupsku*, „Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne”, 2012, 19/1, [online:] http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Saeculum_Christianum_pismo_historical/Saeculum_Christianum_pismo_historical-r2012-t19-n1/Saeculum_Christianum_pismo_historical-r2012-t19-n1-s107-127/Saeculum_Christianum_pismo_historical-r2012-t19-n1-s107-127.pdf.

Wójcik A., *Polityka historyczna jako forma budowy wizerunku Polski na arenie międzynarodowej*, [w:] Świat Idei i Polityki, Tom 115, J. Waskan (red.), 2016, [online:] <https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/4307/Polityka%20historyczna%20jako%20forma%20budowy%20wizerunku%20Polski%20na%20arenie%20mi%C4%99dzynarodowej.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

Źródła

Decyzja Nr 15/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 28 lutego 2018 r. w sprawie przejęcia dziedzictwa tradycji, przyjęcia wyróżniającej nazwy, nadania imienia patrona i ustanowienia Święta 4. Brygady Obrony Terytorialnej, [online:] http://www.dz.urz.mon.gov.pl/zasoby/dziennik/pozycje/tresc-aktow/pdf/2018/03/Poz._18_dec._Nr_15.pdf.

Decyzja Nr 16/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 28 lutego 2018 r. w sprawie przyjęcia wyróżniającej nazwy, nadania imienia patrona i ustanowienia Święta 5. Brygady Obrony Terytorialnej, [online:] http://www.dz.urz.mon.gov.pl/zasoby/dziennik/pozycje/tresc-aktow/pdf/2018/03/Poz._19_dec._Nr_16.pdf.

Decyzja Nr 17/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 28 lutego 2018 r. w sprawie nadania imienia patrona i przyjęcia wyróżniającej nazwy przez 6. Brygadę Obrony Terytorialnej, [online:] http://www.dz.urz.mon.gov.pl/zasoby/dziennik/pozycje/tresc-aktow/pdf/2018/03/Poz._20_dec._Nr_17.pdf.

Decyzja Nr 49/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 1 marca 2017 r. w sprawie przejęcia dziedzictwa tradycji, przyjęcia wyróżniającej nazwy i nadania imienia patrona 1. Brygadzie Obrony Terytorialnej, [online:] http://www.dz.urz.mon.gov.pl/zasoby/dziennik/pozycje/tresc-aktow/pdf/2017/03/Poz._45_dec._Nr_49.pdf.

Decyzja Nr 50/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 1 marca 2017 r. w sprawie przejęcia dziedzictwa tradycji, przyjęcia nazwy wyróżniającej i nadania imienia patrona oraz ustanowienia Święta i wprowadzenia odznaki pamiątkowej 2. Brygady Obrony Terytorialnej, [online:] http://www.dz.urz.mon.gov.pl/zasoby/dziennik/pozycje/tresc-aktow/pdf/2017/03/Poz._46_dec._Nr_50.pdf.

Decyzja Nr 51/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 1 marca 2017 r. w sprawie przejęcia dziedzictwa tradycji, przyjęcia nazwy wyróżniającej i nadania imienia patrona 3. Brygadzie Obrony Terytorialnej, [online:] http://www.dz.urz.mon.gov.pl/zasoby/dziennik/pozycje/tresc-aktow/pdf/2017/03/Poz._47_dec._Nr_51.pdf.

Decyzja nr 140/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 28 czerwca 2017 r. w sprawie przejęcia dziedzictwa tradycji przez Dowództwo Wojsk Obrony Terytorialnej, [online:] http://www.dz.urz.mon.gov.pl/zasoby/dziennik/pozycje/tresc-aktow/pdf/2017/06/Poz._148_dec._Nr_140.pdf.

Decyzja Nr 160/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 24 maja 2012 r. w sprawie przejęcia dziedzictwa tradycji i nadania imienia patrona Jednostce Wojskowej AGAT, [online:] <http://www.dz.urz.mon.gov.pl/zasoby/dziennik/pozycje/tresc-aktow/>

pdf/2012/05/Poz._189_dec_Nr_160.pdf.

Decyzja Nr 208/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 25 czerwca 2009 r. w sprawie nadania imienia patrona oraz ustanowienia dorocznego Święta Jednostki Wsparcia Dowodzenia i Zabezpieczenia Wojsk Specjalnych, [online:] http://g.ekspert.infor.pl/p/_dane/akty_pdf/U23/2009/13/146.pdf#zoom=90.

Decyzja Nr 308/MON Ministra Obrony Narodowej z dnia 7 września 2009 r. w sprawie przejęcia dziedzictwa tradycji i ustanowienia dorocznego Święta 1. Pułku Specjalnego Komandosów, [online:] <http://tradycje.wp.mil.pl/fotogaleria/274/803.jpg>.

Prezydencki projekt ustawy o ustanowieniu Narodowego Dnia Pamięci „Żołnierzy Wyklętych”, [online:] [http://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/0/79E591B5E13D6189C12576DD003B6B30/\\$file/2854.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/0/79E591B5E13D6189C12576DD003B6B30/$file/2854.pdf).

Uchwała nr XXII/124/91 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 8 maja 1991 roku w sprawie ustalenia nazw ulic i placów na terenie m. Wrocławia, [online:] http://wrossystem.um.wroc.pl/beta_4/webdisk/127363/0124ru01skan.pdf.

Uchwała nr XXV/170/91 Rady Miasta Krakowa z dnia 14 czerwca 1991 roku w sprawie zmian nazw ulic i placów, [online:] https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D11330%26typ%3Du.

Uchwała nr XXVI/492/2004 Rady Miasta Stołecznego Warszawy w sprawie utworzenia i nadania statutu Muzeum Powstania Warszawskiego.

Uchwała nr XLV/348/00 Rady Miasta Krakowa z dnia 8 marca 2000 r. w sprawie utworzenia wspólnie z Województwem Małopolskim instytucji kultury: Muzeum Armii Krajowej w Krakowie, [online:] http://www.bip.krakow.pl/_inc/rada/uchwaly/show_pdf.php?id=4271.

Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 marca 2001 r. w sprawie hołdu poległym, pomordowanym i prześladowanym członkom organizacji „Wolność i Niezawisłość”, [online:] <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20010100157/O/M20010157.pdf>.

Ustawa z dnia 3 lutego 2011 r. o ustanowieniu Narodowego Dnia Pamięci „Żołnierzy Wyklętych”, [online:] <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20110320160/O/D20110160.pdf>.

Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach, [online:] <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19890200104/O/D19890104.pdf>.

Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucji Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (Dz. U. z 1998 r. Nr 155 Poz. 1016 ze zm.), [online:] <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19981551016/O/D19981016.pdf>.

Ustawa z dnia 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. 1967 Nr 44 poz. 220 ze zm.), [online:] <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19670440220/U/D19670220Lj.pdf>.

Artykuły prasowe

Ambroziak A., *1 marca dla żołnierzy niepodległości*, Naszdziennik.pl, 27 lutego 2009, [online:] <http://stary.naszdziennik.pl/index.php?typ=po&dat=20090227&id=po61.txt>.

Bojarski P., *Wiosna 1956, koniec więzienia. 60 lat temu amnestia zwolniła z więzień tysiące żołnierzy AK*, Gazeta Wyborcza, 16 maja 2016, [online:] <http://poznan.wyborcza.pl/poznan/1,109268,20068238,wiosna-1956-koniec-wiezienia-60-lat-temu-amnestia-zwolnila.html>.

Cichocka L., *Bohater czy zbrodniarz? Legendarnego partyzanta „Barabasza” oskarża jego podwładny*, Echo Dnia, 4 września 2011, [online:] <https://echodnia.eu/swietokrzykie/bohater-czy-zbrodniarzlegendarnego-partyzanta-barabasza-oskarza-jego-podwladny/ar/8850901>.

Czupryn A., *Jak Urząd Bezpieczeństwa prześladował bohaterów powstania warszawskie-*

go, Polskatimes.pl, 11 marca 2018, [online:] <https://polskatimes.pl/jak-urzed-bezpieczenstwa-przesladowal-bohaterow-powstania-warszawskiego/ar/12997832>.

Dańko I., *Schylek PRL-u: strajki, zadamy i Okragly Stól*, Gazeta Wyborcza, 03 czerwca 2009, [online:] http://krakow.wyborcza.pl/krakow/1,42699,6681765,Schylek_PRL_u__strajki__zadamy_i_Okragly_Stol.html.

Pawłowicz J., *Witold Pilecki: najodważniejszy z odważnych*, Rzeczpospolita, 19 września 2018, [online:] <https://www.rp.pl/Kraj/304279884-Witold-Pilecki-najodwazniejszy-z-odwaznych.html>.

Pierzchała W., *Gigant postępu i karzeł reakcji, czyli perfidia propagandy Polski Ludowej na plakacie Zakrzewskiego*, Dziennik Łódzki, 14 września 2017, [online:] <https://plus.dzienniklodzki.pl/gigant-postepu-i-karzel-reakcji-czyli-perfidia-propagandy-polski-ludowej-na-plakacie-zakrzewskiego/ar/12478101>.

Zasoby internetowe

Bieniaszewski A., *Historia zdobycia gmachu PAST'y*, Fundacja Polskiego Państwa Podziemnego, Warszawa 20 sierpnia 2004, [online:] <http://www.fundacja-ppp.pl/images/pliki/historiapasty.pdf>.

Gen. Kukula: *WOT efektem zmiany myślenia o operacji obronnej*, Defence24.pl, 20 czerwca 2017, [online:] <https://www.defence24.pl/gen-kukula-wot-efektem-zmiany-myslenia-o-operacji-obronnej>.

Heruday-Kiełczewska M., *Jan Rodowicz „Anoda”. Bohaterskie życie i zagadkowa śmierć*, Histmag.org, 07 stycznia 2014, [online:] <https://histmag.org/Jan-Rodowicz-Anoda.-Bohaterskie-zycie-i-zagadkowa-smierc-8923>.

Historia Związku, Armiakrajowa.org.pl 16 lutego 2011, [online:] <https://www.armiakrajowa.org.pl/wstep/30-informacje-wstpne>.

Informacja o działalności Instytutu Pamięci Narodowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w okresie 1 lipca 2000 r. – 30 czerwca 2001 r., Warszawa 2001, [online:] <https://ipn.gov.pl/download/1/50022/1-168.pdf>.

Informacje o Fundacji Polskiego Państwa Podziemnego, Fundacja Polskiego Państwa Podziemnego, 12 października 2009, [online:] <http://www.fundacja-ppp.pl/fundacja-polskiego-pastwa-podziemnego/59-o-fundacji>.

Informacje o Muzeum AK, Muzeum-ak.pl, [online:] <http://www.muzeum-ak.pl/muzeum/index.php>.

Jarosiński M., *68 lat temu władze komunistyczne wykonały wyrok śmierci na mjr. Dekutowskim ps. Zapora*, Dzieje.pl, 06 marca 2017, [online:] <https://dzieje.pl/aktualnosci/rocznica-smierci-mjr-hieronima-dekutowskiego-zapory>.

Kitliński M., *30-lecie działalności Środowiska Żołnierzy 27. WDP AK w Hrubieszowie*, Lubiehrubie.pl, 04 czerwca 2018, [online:] <http://lubiehrubie.pl/wiadomosci/30-lecie-dzialalnosci-srodowiska-zolnierzy-27-wdp-ak-w-hrubieszowie>.

Kowska-Sendek M., *Komandos dziedziczą tradycje „Miotły”*, Polska-zbrojna.pl, 03 marca 2014, [online:] <http://polska-zbrojna.pl/home/articleshow/11699?t=Komandos-dziedzicza-tradycje-Miotly->

Leszkowicz T., *Długie trwanie oporu. Armia Krajowa a opozycja demokratyczna w PRL*, Histmag.org, 01 sierpnia 2017, [online:] <https://histmag.org/Dlugie-trwanie-oporu.-Armia-Krajowa-a-opozycja-demokratyczna-w-PRL-15533/2>.

Leonowicz D., *Fałszywi bohaterowie PRL: legitymacja za pół litra*, Wirtualna Polska, 14 września 2009, [online:] <https://wiadomosci.wp.pl/falszywi-bohaterowie-prl-legitymacja-za-pol-litra-6037561751577217a>.

Maciążek P., *Rosyjska polityka historyczna w natarcu*, Defence24.pl, 10 września 2012, [online:] <https://www.defence24.pl/rosyjska-polityka-historyczna-w-natarciu>.

Madejski M., *Polityka historyczna? Uczmy się od... Niemców*, Bezprawnik.pl, 18 lutego 2018, [online:] <https://bezprawnik.pl/polityka-historyczna-uczmy-sie-od-niemcow/>.

Odnaleziony w 2012 r., Hieronim Dekutowski, [online:] <https://poszukiwania.ipn.gov.pl/bbp/odnalezieni/459,Hieronim-Dekutowski.html>.

Odnaleziony w 2013 r., Bolesław Kontrym, [online:] <https://poszukiwania.ipn.gov.pl/bbp/odnalezieni/479,Boleslaw-Kontrym.html>.

Odnaleziony w 2013 r., Henryk Borowy-Borowski, [online:] <https://poszukiwania.ipn.gov.pl/bbp/odnalezieni/449,Henryk-Borowy-Borowski.html>.

Odnaleziony w 2013 r., Zygmunt Szendzielarz, [online:] <https://poszukiwania.ipn.gov.pl/bbp/odnalezieni/506,Zygmunt-Szendzielarz.html>.

Palowski J., „17 brygad, 35 tys. żołnierzy”. *Posłowie o Obronie Terytorialnej*, Defence24.pl, 10 marca 2016, [online:] <https://www.defence24.pl/17-brygad-35-tys-zolnierzy-poslowie-o-obronie-terytorialnej>.

Plany budowy WOT, Ministerstwo Obrony Narodowej, [online:] <http://www.mon.gov.pl/obrona-terytorialna/o-nas/plany-budowy-wot-q2016-12-27/>.

Podgórski M., *August Emil Fieldorf*, Polskieradio.pl, 06 kwietnia 2009, [online:] <https://www.polskieradio.pl/39/247/Artykul/175239,August-Emil-Fieldorf>.

Prezydent na pogrzebie „Łupaszki”: Przywracamy godność Polsce, 24 kwietnia 2016, [online:] <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/wydarzenia/art,201,prezydent-na-pogrzebie-lupaszki-przywracamy-godnosc-polsce.html>.

Rybiński M., *Akcja Specjalna „Kretschmann”*, Nowastrategia.org.pl, 31 października 2018, [online:] <http://www.nowastrategia.org.pl/akcja-specjalna-kretschmann/>.

Skrócony zapis dyskusji polskich i niemieckich historyków poświęconej polityce historycznej w obu sąsiadujących ze sobą krajach, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2006, [online:] <http://www.polska1918-89.pl/pdf/musialem-przeskakiwac-przez-plot,5556.pdf>.

Skrzypulec B., *W Polsce polityka historyczna nie może się udać*, Klub Jagielloński, 8 grudnia 2018, [online:] <https://klubjagiellonski.pl/2018/12/08/w-polsce-polityka-historyczna-nie-moze-sie-udac/>.

Statut Muzeum Powstania Warszawskiego, 1944.pl, [online:] <https://f.1944.pl/UserFiles/8/2/b/82b05a42dcf728405c11b6778693dc9b.pdf>.

Statut Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej, Armiakrajowa.org.pl [online:] <https://www.armiakrajowa.org.pl/pdf/statut.pdf>.

Surdacki R., *Akcja Kutschera*, Nowastrategia.org.pl, 31 stycznia 2017, [online:] <http://www.nowastrategia.org.pl/akcja-kutschera/>.

Sztama P., *August Emil Fieldorf „Nil” – dzieje powojenne*, Histmag.org, 24 lutego 2015, [online:] https://histmag.org/August-Emil-Fieldorf-Nil-AK-UB-NKWD-Mokotow-9108#author_link.

Szukała M., *Romuald Rajs „Bury”*, Dzieje.pl, 26 lutego 2018, [online:] <https://dzieje.pl/aktualnosci/romuald-rajs-bury-kontrowersyjny-dowodca-podziemia-antykomunistycznego>.

Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków – stan na 31 grudnia 2018 r. województwo mazowieckie (Warszawa), Narodowy Instytut Dziedzictwa, [online:] https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%2031.12.2018/MAZ-WAR-rej.pdf.

Wystawa IPN „Kwatera Ł – panteon narodowy pod cmentarnym murem” – 26 października – 6 listopada 2017, [online:] <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/42346,Wystawa-IPN-Kwatera-L-panteon-narodowy-pod-cmentarnym-murem-26-pazdziernika-6-li.html>.

Zapis spotkania inaugurującego prace nad powstaniem Strategii Polskiej Polityki Historycznej w Belwederze, 17 listopada 2015 roku, [online:] http://www.prezydent.pl/download/gfx/prezydent/pl/defaultaktualnosci/5441/18/1/zapis_spotkania_dot_strategii_polskiej_polityki_historycznej.pdf.

Zygmunt Szendzielarz – „Łupaszka”. Rodzina, walka, kontrowersje, legenda, Fokus.tv, 30 sierpnia 2016, [online:] <http://www.fokus.tv/news/zygmunt-szendzielarz-lupaszka-rodzina-walka-kontrowersje-legenda/1543>.

